

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

**КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОГО
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ТРАНСФОРМАЦІЯ, ДЕКОМУНІЗАЦІЯ, ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ**

Монографія

Інститут культурології
Національної академії мистецтв України

Київ 2020

УДК 323.2(477)
К90

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту культурології
Національної академії мистецтв України
(протокол № 3 від 2.06.2020)

Виконано в межах фундаментального наукового дослідження
Інституту культурології Національної академії мистецтв України
за темою:

«Трансформація культури пам'яті
сучасного українського суспільства»

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК
кандидат технічних наук,
заслужений діяч мистецтв України

О. А. Гриценко

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ю. І. Шаповал

доктор історичних наук, професор

О. В. Овчарук

доктор культурології, професор

К90 **Культура пам'яті сучасного українського суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація:** монографія / Гриценко О., Гончаренко Н., Кузнєцова І. та ін. К.: Ін-т культурології НАМ України, 2020. — 352 с.; 15 іл. ч/б.

ISBN 978-966-2241-56-3

У монографії представлено результати дослідження і теоретичного осмислення посткомуністичної трансформації культури України у контексті Центральної та Східної Європи; процесу декомунізації культури та пов'язаних із ним змін у політиці пам'яті та суспільній свідомості; рецепції культурної спадщини XIX-XX ст. в сучасній Україні; європеїзація культури пам'яті в Україні через осягнення гуманітарних катастроф XX ст.

Для фахівців у галузі культурології, історії, філософії культури, мистецтвознавства, викладачів та студентів.

УДК 323.2(477)

ISBN 978-966-2241-56-3

© Інститут культурології НАМ України, 2020
© Чміль Г. П. (передмова), 2020
© Гриценко О. А., 2020
© Гончаренко Н. К., 2020
© Кузнєцова І. В., 2020
© Автори, 2020

ЗМІСТ

Ганна Чміль.	
Передмова	7
Олександр Гриценко.	
Вступ: теоретичні засади дослідження і концептуальна модель культури пам'яті	11

Розділ 1.

Посткомуністична трансформація культури України та взаємодія українського і польського історичних дискурсів	27
--	----

Олександр Гриценко.

Трансформація культури посткомуністичних країн: Україна у контексті Центральної і Східної Європи	28
Україна і Польща: зв'язки та порівняння культур пам'яті в історичному контексті	59
Історична праця як елемент культури пам'яті: міжвоєнний період у сучасних українських та польських виданнях	95

Розділ 2.

Декомунізація культури пам'яті як ключовий чинник трансформації: державна політика і суспільна рецепція	117
--	-----

Олександр Гриценко.

Пам'ять про Другу світову війну в Україні: декомунізація дискурсу державної політики і меморіальних практик	118
Впровадження «декомунізаційного» законодавства та пам'яткоохоронна справа: правові та світоглядні аспекти	142
Декомунізація як соціокультурне явище: основні дівці, ідентичності, наративи	166

Марина Міщенко.

Об'єкт культурної спадщини чи складова символіки
 комуністичного тоталітарного режиму: шляхи до розуміння
 та розмежування понять у контексті сучасних
 декомунізаційних процесів 185

Розділ 3.

**Рецепція культурної спадщини XIX-XX століття
 в суспільній свідомості сучасної України 199**

Олександр Гриценко.

Відзначення ювілею Івана Франка в сучасній Україні
 як відображення трансформації культури пам'яті 200

Віолета Демещенко.

Українська культурна спадщина XX століття крізь призму
 творчості Леся Курбаса 221

Олена Берегова.

Феномен шістдесятництва в українській академічній музиці:
 витоки, персоналії, сучасні інтерпретації явища 240

Надія Гончаренко.

Біографії діячів радянської культури в українських шкільних
 підручниках з історії: спадщина, зміни, перспективи 261

Розділ 4.

**Європеїзація культури пам'яті в Україні через
 осмислення гуманітарних катастроф 275**

Надія Гончаренко.

Історико-культурна спадщина кримськотатарського народу
 в культурному просторі сучасної України 276

Валентин Рябенський.

Драматизм історії Криму: сучасні прояви і смисли 298

Інна Кузнецова.

Геноцид українського суспільства XX ст. — Голодомор, Голокост,
 Депортація: пам'ять через науково-гуманітарну
 та громадянську відповідальність 329

Післямова. Замість висновків 343

Про авторів 351

ПЕРЕДМОВА

У запропонованій увазі читача монографії представлені результати теоретичного осмислення проблеми «Трансформація культури пам'яті сучасного українського суспільства», що досліджувалася науковцями Інституту культурології НАМ України за планом і концепцією, сформульованою відомим ученим, перекладачем, фахівцем у сфері культурної політики, політики пам'яті, культурних досліджень Олександром Андрійовичем Гриценком.

Мету і завдання дослідження визначила необхідність проаналізувати основні тенденції та закономірності посткомуністичної трансформації, що триває в Україні понад тридцять років, а також зміни, що відбуваються в культурі пам'яті України — у символічному просторі, побутуванні культурно-мистецької спадщини, історичній пам'яті, комеморативних практиках — після здобуття незалежності. Одним із результатів дослідження є розроблена керівником теми Олександром Гриценком концептуальна модель національної культури пам'яті та її посткомуністичної трансформації, з урахуванням ширшого політичного та культурного контексту аналогічних процесів, що відбуваються в інших країнах Європи, зокрема — Польщі.

Методологічною базою для цієї праці послужили сучасні під-

ходи, сформовані в царині студій пам'яті (*memory studies*), культурних досліджень (*cultural studies*), аналізу політики (*policy analysis*), а також — концепція культури пам'яті (*Erinnerungskultur*) розроблена Яном Ассманом, колективної пам'яті Моріса Гальб-вакса; теорії Аляйди Ассман, Поля Рікера, П'єра Нора.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали концепції посткомуністичної соціокультурної трансформації, розроблені у працях Казімежа Кшиштофка, Верана Катунаріча, Нади Швоб-Джокіч, Євгена Головахи, Богуслава Бакули, Тараса Кузьо, Терези Костирко, Ральфа Дерендорфа, а також методологічні підходи до аналізу культури пам'яті й політики пам'яті, запропоновані у чималому культурологічному доробку наукового керівника теми — Олександра Гриценка: «Своя мудрість». Національні міфології та громадянська релігія в Україні (1998); Герої та знаменитості в українській культурі (у спів. 1999); Пророки, пірати, політики і публіка. Культурні індустрії й державна політика в сучасній Україні (у спів. із В. Солодовником, 2003); Українська культура і європейська інтеграція (у спів. із Н. Гончаренко, 2007); До проблеми аналізу трансформації символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України (2010); Телепроект «Великі українці»: спроба культурного дослідження (2011); Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України (2014); Шевченківський ювілей: майже як завжди, тільки скромніше (у спів. із Н. Гончаренко, 2015); Хроніка боротьби з національною пам'яттю. Про терміни й моделі (2016); Хроніка боротьби з національною пам'яттю. «Свобода дій» чи «нова трагедійність»? (2016); Про державу та медійників, ритуали та інновації, про Героя України Шапіро, ширяння Януковича та візії Ющенка (2016); Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати (2017); Остап Вишня в українській культурі пам'яті: «король тиражів», «народний гуморист», суспільна інституція, знаряддя пропаганди, «національний мученик» (2019); Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище (2019); Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування (2019).

Олександр Гриценко був учасником низки міжнародних наукових дослідницьких і видавничих проектів, представляв результати своїх досліджень на міжнародних форумах і конференціях у Будапешті, Лейпцігу, Кракові, Берліні, Варшаві, Щеціні, Познані, а його праці опубліковані у виданнях:

Culture as a Nation-building Tool in Contemporary Ukraine (*Journal of Ukrainian Studies*, No 1-2, 2001); Culture Funding Policies in Transitional Societies (OSI Center for policy studies. Budapest, 2003); Świat, Europa i my (*Sny o Europie*. Kraków, 2005); Imagining the Community: Perspectives on Ukraine's Ethno-cultural Diversity (*Nationalities Papers*. vol. 36, Issue 2, 2008); Städtischer Raum und Erinnerungskultur der westukrainischen Stadt Truskavec' (*Gebrochene Kontinuitäten Transnationalität in den Erinnerungskulturen Ostmitteleuropas im 20. Jahrhundert*. Böhlau Verlag, 2014); An Analysis of Ukrainian Decommunization of 2015–2018 (*Three Revolutions: Mobilization and Change I. Theoretical Aspects and Analyses on Religion, Memory, and Identity*. Stuttgart: ibidem Verlag, 2019).

Підготовку цієї монографії та узагальнення результатів дослідження за темою здійснював науковий колектив Інституту культурології згідно концептуальних підходів, запропонованих керівником проекту, керуючись обговоренням і дискусіями з керівником, чий науковий і творчий доробок завжди буде присутній в українській культурі, заради якої жив і працював Олександр Гриценко (1957–2020).

Наукова і творча спадщина Олександра Гриценка заохочуватиме наукове середовище для подальшого осмислення проблем сучасної української культури, її посткомуністичну трансформацію, повноту і цілісність її представлення в Україні, її репрезентацію та рецепцію у світовому культурному контексті. А сам Олександр, як зауважили у своїх спогадах його колишні колеги, зробив для цього досить багато:

«Олександр, який неймовірно багато читав різними мовами, примудрявся знати той світовий контекст, про який більшість фахових гуманітаріїв тоді ще просто не здогадувалася. Здається, він перший наприкінці 1980-х вжив в україномовному тексті, надрукованому в УРСР, слово “постмодернізм”. Олександр — автор першої концепції культурної політики незалежної України, ухваленій з ініціативи міністра Івана Дзюби понад чверть століття тому, затвердженій Мінкультури в 1995-му.

Він став ініціатором підготовки класичних уже сьогодні (а тоді абсолютно піонерських) «Нарисів української популярної культури» (1998) і багатьох інших книжок. Із цих книжок особливе місце посідають дві. Перша — «Пам'ять місцевого виробництва» (2014) — присвячена «політиці пам'яті» перших двох десятиліть незалежності у двох територіально близьких, але дуже різних містах Черкащини — історичній Звенигородці й виниклому вже по

війні, як шахтарське селище біля буровугільної копальні, Ватутіному. Друга — фундаментальна тисячосторінкова «Президенти і пам'ять» (2017) — присвячена тим абсолютно різним підходам до формування історичної пам'яті сучасних українців, які сповідували Леонід Кучма, Віктор Ющенко і Віктор Янукович. У звихреннях, непослідовностях цієї політики легко виявити й причини того, що реалізувалося в Україні у 2014-му...» (Максим Стріха, квітень 2020);

«Як технар він мав блискучий аналітичний розум і досконалу логіку. А водночас як поет він мав чудову інтуїцію й образне мислення. Сашко вмів і любив сперечатися, часами здавалося, що це його улюблене хобі — ставити все під сумнів, заперечувати самоочевидне, іронізувати, задавати провокативні запитання й давати ще провокативніші відповіді. Він був по-юнацькому задержуватим, по-дорослому ерудованим, по-старечому мудрим. Це проявлялось по-різному в різних обставинах, і треба було добре знати Сашка, щоб помітити всі ці три риси одночасно (Микола Рябчук, квітень 2020).

«...коли Олександр зосередився на дослідженні політики пам'яті, його книжки стали довшими, нуднішими й систематичнішими — саме такими, як мені хотілося. На відміну від багатьох авторів, що прийшли в цю модну останніми десятиліттями тему, він досліджував не історію чи пам'ять, а такі політику. На відміну від багатьох тутешніх авторів, які щось пишуть про українську політику, він не просто міркував про неї, а такі досліджував. Обирав дуже різні за масштабом теми: від меморіального ландшафту двох рідних йому містечок на Черкащині до пам'ятевої політики всіх президентів незалежної України, — але аналізував їх із незмінною ґрунтовністю і прискіпливістю, в такий спосіб майже вичерпуючи кожну тему, яку розглядав. Він спирався на сучасні західні теорії, але не гнався за теоретичною софістикованістю, воліючи емпіричну надійність. Не уникав критикувати навіть найавторитетніших авторів, але радо вказував на ті спостереження й висновки, які вважав слушними. Та чи не найбільше мене вражала величезна кількість джерельного матеріялу, на який він спирався» (Володимир Кулик, квітень 2020).

Ганна Чміль,

академік НАМ України, доктор філософських наук,
директор Інституту культурології НАМ України

ОЛЕКСАНДР ГРИЦЕНКО

**ВСТУП:
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
І КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ
КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ**

Дискусії та конфлікти, пов'язані з різним, інколи — діаметрально протилежним баченням окремих подій українського минулого населенням різних регіонів, різними соціальними групами чи політичними силами, часто опиняються в центрі суспільного життя в сучасній Україні. Причину цього одні бачать в істотних відмінностях етно-культурного складу населення різних регіонів, інші — в їх різному історичному минулому, давньому й недавньому, ще інші — в навмисній експлуатації згаданих мовно-культурних відмінностей політичними елітами, а останніми роками — у гібридній (військовій, інформаційній, культурній) агресії, що її здійснює щодо України Російська Федерація. Прагнучи пояснити відмінності у ставленні до минулого й пов'язані з ними конфлікти, науковці шукають методології й інструменти, пропонують різноманітні концепції (наприклад, дуалізму чи розколотості історичної пам'яті, регіонального плюралізму) для аналізу цієї складної і мінливої сфери гуманітарного знання.

Ясна річ, аби належно пам'ятати власне минуле, людські спільноти (принаймні, суспільні еліти) вибудовували описи історичних подій у послідовній нарації, плекали у своїх співгромадянах емоційне ставлення до них, відображали їх у творах архітектури, мистецтва, літератури, а також регулярно повторювали нагадування

про ці події та їхнє значення — на урочистих публічних церемоніях, у святкуваннях та в політичних промовах своїх лідерів.

Водночас відмінності між *індивідуальною пам'яттю людини* та *колективною пам'яттю спільноти* дозволяють людям не лише «пам'ятати» про історичні події столітньої давнини, що їх свідками не були ані вони самі, ані навіть їхні прадіди, але й цілком щиро змінювати свої «спогади» під дією зовнішнього комунікаційного впливу та власних роздумів над отриманими фактами.

Одним із перших у модерній європейській науці теорію «колективної пам'яті» розробляв французький соціолог Моріс Гальбваск. У праці «Соціальні рамки пам'яті» (1925 р.) він показав, що «суспільне середовище обмежує й упорядковує спогади про минуле у просторі й часі, слугує джерелом як самих спогадів, так і понять, за допомогою яких вони фіксуються» [46, 10]. Гальбваск також наголошував, що навіть особисті спогади людей мають соціокультурний вимір, адже вони знаходять своє вираження через міжлюдську комунікацію: «кожен індивідуум формує у собі таку пам'ять про минуле, котра, по-перше, є суспільно опосередкованою, по-друге, тісно пов'язана з групою, до якої належить цей індивідуум» [46, 15].

Власне, науковий напрям студій пам'яті (*memory studies*) почав формуватися у країнах Західної Європи у 70–80-і роки ХХ століття, а наприкінці ХХ століття вже заявив про себе як продуктивний підхід для вивчення травматичного досвіду мільйонів людей.

Упродовж останніх десятиліть відбувається також формування міждисциплінарної методології досліджень суспільної політики пам'яті, з принагідним критичним оглядом проблемних аспектів використовуваних у цій справі ключових понять, типологій та теоретичних моделей явищ, як-от історична пам'ять, культурна пам'ять, процес політики пам'яті.

Одним із найнеобхідніших і найскладніших завдань, що постають у процесі формування нової методології досліджень та окресленого нового дослідницького інструментарію є визначення понять. На думку історика Юрія Шаповала: «Коллективна пам'ять, історична пам'ять, культурна пам'ять, соціальна пам'ять, суспільна пам'ять, національна пам'ять — цими поняттями оперують дослідники, доволі часто не знаходячи спільної мови, не виробляючи якоїсь однієї усталеної дефініції. Тим не менше завжди йдеться саме про пам'ять, як про канал передачі історичного досвіду і чинник формування національної ідентичності» [40, 5].

Французький історик Поль Рікер зауважував, що «...минулого не можна просто “забути” й витерти з пам'яті, його можна хіба що

відсунути набік (*oubli de réserve*), щоб потім знову ввести до вжитку, коли це стане потрібним — наприклад, коли новий політичний лад та його еліти намагаються відновити в суспільній пам'яті певні події, що їх попередня влада прагнула забути» [48, 237].

Відомий німецький історик і єгиптолог Ян Ассман вважав, що Гальббакс безпідставно визначив суб'єктом пам'яті колектив (суспільну групу), створивши поняття «колективна пам'ять» і «пам'ять нації», у яких сам термін «пам'ять» перетворюється на метафору [44].

Ассман натомість запропонував теорію культурної пам'яті, в якій ключовим є розрізнення між комунікативною та культурною пам'яттю [43]. На погляд Ассмана, комунікативна пам'ять — це уявлення про минуле, сформовані у процесах повсякденного спілкування кількох (трьох — чотирьох) поколінь живих членів спільноти. Натомість культурна пам'ять пов'язує між собою багато поколінь спільноти; вона є наслідком існування численних засобів збереження інформації про минулий досвід, які спільнота використовує задля збереження власного способу життя, своєї спільної ідентичності. Цю сукупність «мнемо-технологій» Ассман називає культурою пам'яті (*Erinnerungskultur*); саме вона забезпечує можливість відродити спосіб життя (культуру) й ідентичність спільноти після криз і загроз [43, 32–34].

На наш погляд, модель колективної пам'яті як системи (а не лише як певної сукупності уявлень про минуле, що поділяються більшістю спільноти) цілком сумісна з концепцією культури пам'яті Яна Ассмана.

Дуже відмінне уявлення про призначення й зміст політики пам'яті сформувалося в тих країнах Європи, де відбувався перехід від авторитарної диктатури до демократичного суспільства — наприклад, в Іспанії, Португалії, деяких країнах Латинської Америки, а також у ПАР. Там політика пам'яті стала важливим елементом так званого «правосуддя перехідного періоду» (*transitional justice*). Португальська дослідниця Александра Бараона де Бріту дала їй таке визначення: «Політика пам'яті означає дві речі. У вузькому розумінні, це політика правди й справедливості в перехідний період (щодо офіційної або публічної пам'яті); у ширшому розумінні — йдеться про те, як суспільство інтерпретує та привласнює своє минуле в безперестанних спробах збудувати своє майбутнє (суспільна пам'ять)» [45, 37].

Ми пропонуємо робоче визначення колективної пам'яті як системи (чи підсистеми у складній системі культури сучасного суспільства):

Колективна пам'ять — це система, основними складниками якої є:

- мінлива сукупність уявлень про минуле, що побутують у комунікаційному просторі спільноти й поділяються більшістю чи хоча б значущою частиною спільноти/суспільства;

- суб'єкти формування уявлень про минуле (наукові, освітні, культурні інституції, органи влади, інші опінієтворчі осередки суспільства);

- інфраструктура (інституції, комунікаційні канали та практики, мнемо-технології), що забезпечує здатність суспільства формувати, накопичувати й зберігати інформацію (знання) про спільний досвід, а за потреби — актуалізувати, переосмислювати, використовувати її для самозбереження, саморегулювання і розвитку спільноти.

Натомість до вужчого поняття «історичної пам'яті» більшість авторів, які його вживають, виставляють додаткові умови: це не все, що увійшло до спільної пам'яті суспільства, а якась його вибірка, продукт селекції, упорядкування (цілеспрямованого або мимовільного), бажано несуперечливий і такий, що поділяється переважною більшістю членів спільноти. Ключовими питаннями у цьому сенсі є: чи притаманні «історичній пам'яті» впорядкованість та несуперечливість, і чи можливо їх досягти?

Увага до проблематики історичної пам'яті в українському суспільстві протягом останніх років була доволі значною. Про історичну пам'ять та про політику пам'яті, особливу ту, що її суб'єктами виступали не лише президенти й інші державні інституції, а також різноманітні суспільні дієвці написано чимало наукових праць. Серед найважливіших публікацій: колективна монографія «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» [23], збірник «Страсті за Бандерою» [39], праці з цієї тематики Станіслава Кульчицького [24], Юрія Шаповала [40; 41], Наталі Яковенко [42], Сергія Єкельчика [8], Владислава Верстюка і Віталія Скальського [1], Леоніда Зашкільняка [10; 11; 12], Олександра Лисенка [25; 26], Юлії Зерній [13; 14], Володимира Панченка [29], Андрія Портнова [30; 31], Миколи Рябчука [34; 35; 36], Ярослава Грицака [2; 3], Яни Примаченко [32], Світлани Набок [27], Тетяни Журженко [15], Олександра Зайцева [9], Юрія Ніколайця [28], Алли Киридон [19; 20], Георгія Касьянова [16; 17; 18], Володимира Кулика [21; 22], Вікторії Середи [37], Валерія Солдатенка [38] та ін.

Українські науковці, розрізняючи поняття «колективної пам'яті» та «історичної пам'яті», наголошують на необхідності «окреслити співвідношення професійної історіографії та колек-

тивної пам'яті» [19, 52], та вказують, що історичній пам'яті притаманні «динамічність, селективність, схильність до стереотипізації та ірраціональності, до персоналізації та героїзації подій» [14, 36]. Прикметно, що серед цих характеристик, немає такої, котра б обумовлювала впорядкованість і несуперечливість набору явлень, що становлять «історичну пам'ять».

Отже, спільна (колективна) пам'ять суспільства має включати певну інфраструктуру, котра забезпечує здатність суспільства накопичувати й зберігати знання про пережитий спільний досвід, а в потрібні моменти — актуалізувати й використовувати його з метою самозбереження, саморегулювання і саморозвитку спільноти.

Одначе, щоб самозберігатися й розвиватися як єдина система спільнота має бути достатньо цілісною, посідати дієві механізми гармонізації конфліктів інтересів або вартостей усередині системи, а її окремі члени — мати потужну ідентичність саме членів цієї, не іншої спільноти, поділяти її цілі, правила, вартості. Ключову роль у забезпеченні такої цілісності відіграє колективна пам'ять, як здатність спільноти накопичувати й зберігати достатньо повну й адекватну інформацію (знання) про пережитий спільний досвід, а в потрібні моменти — актуалізувати (пересмислювати) й використовувати його.

Без ефективною й багатого колективної пам'яті, котра включає не лише індивідуальну (хай і соціально-обумовлену) пам'ять членів спільноти, але й низку суспільних інституцій та комунікаційних каналів, покликаних забезпечувати згадані функції — збереження й розвиток спільноти стають доволі сумнівними, якщо взагалі можливими.

Неможливі вони й без розвинених механізмів та публічних сфер *генерування нового знання* на базі вже відомих фактів і знань, що особливо важливо в переламні, кризові моменти життя суспільства, коли лише радикальне переосмислення пройденого шляху може забезпечити дальший розвиток. У модерних суспільствах роль таких публічних сфер відіграють наука, культурно-мистецька творчість, мас-медіа, діяльність структур громадянського суспільства. Хоча одним із цих ключових механізмів є історія як наука, але твердження Яна Ассмана «пам'ять про минуле не має нічого спільного з науковою історією» таки залишається актуальним [44, 81].

Власне, історію в цьому контексті можна розглядати і як один із «форматів» представлення знань про минуле, зовсім не обов'язково — як панівний (інші «формати» — особисті спогади, літературні чи мистецькі твори, ідеологічно вмотивовані політичні

заяви чи інші політичні документи, матеріалізовані «місця пам'яті» у сенсі П'єра Нора).

Визнаючи потенціал і використовуючи концепцію Гальббакса, створену у першій половині минулого століття, в дотелевізійну добу, і концепцію Ассмана, обґрунтовану в 1960-і роки, слід зауважити, що вони не враховують просякнутості повсякденного життя сучасної людини комунікуванням із актуалізованими за допомогою мас-медіа текстами колективної, культурної, та історичної пам'яті про давнє й недавнє минуле.

Суперечності й конфлікти між насаджуваною згори, ідеологічною «культурою пам'яті», з одного боку, та особистим і груповим досвідом минулого, що зберігається завдяки міжособистісній комунікації у вужчих спільнотах (тобто у сфері ассманівської комунікативної пам'яті) з іншого боку, часто виступають каталізатором масштабних змін в уявленнях усього суспільства про власне минуле. Саме про такі процеси змін ідеться, коли звертаємося до сучасної України, і аналізуємо тривалу суспільну і культурну трансформацію, що відбувається вже понад тридцять років.

Тут слід нагадати, що тоталітарний радянський режим, особливо у сталінські часи, докладав постійних системних зусиль, спрямованих не лише на руйнування *культури пам'яті* того суспільства, яким керував, а й на придушення *комунікативної пам'яті* всіх народів колишнього СРСР.

Почавши від руйнування пам'ятників царям та їхнім слугам, вилучення «шкідливих і реакційних» книжок, більшовики згодом перейшли до масового знищення церков, системного придушення традиційної селянської культури, масових репресій у мистецтві проти «буржуазних націоналістів», «антинародних формалістів», «модерністів-абстракціоністів» тощо, із вилученням їхніх творів з музеїв та бібліотек, а їхніх імен — з історії культури. Усе це мало на меті залишити в посіданні «нової людини — будівника комунізму» лише ту культурну спадщину, яка відповідала уявним цілям і потребам цієї «людини майбутнього». «Новій людині» не належало мати також «реакційних» особистих і родинних спогадів. Радянським громадянам 1930–1950-х років просто-таки небезпечно для життя було розповідати своїм дітям про реально пережиті події колективізації, Голодомору, репресій кінця 1930-х років, про справжній перебіг так званої «Великої Вітчизняної війни», про справжні обставини боротьби УПА, депортації кримсько-татарського народу і багато іншого. Утворилася величезна прірва між реальним людським досвідом та офіційною версією радянського минулого. І якщо для багатьох людей це мало наслідком від-

чуження й цілковиту втрату довіри до комуністичної влади та пропагованої нею «єдино правильної» версії минулого, то для інших, чи не менш численних, конформістське прийняття офіційної версії будь-яких подій стало ціною особистого та родинного спокою й добробуту.

Придушення комунікативної пам'яті українського народу, особливо його селянства, мало на меті й таки спричинило руйнування механізму традиційного відтворення ідентичностей та суспільних вартостей, врешті-решт перетворивши нащадків українських селян на «радянських українських колгоспників» — спільноту із зовсім іншими, внутрішньо переродженими культурою та системою вартостей.

Втім, ці процеси мали різний перебіг і тривалість у різних регіонах України, й замість сподіваної владою культурно-ідейної гомогенності «радянського населення» породили нове різноманіття регіональних, національних, соціальних ідентичностей, що проявляється, зокрема, й у згаданій вище «амбівалентності» чи «розколотості історичної пам'яті».

Ще один важливий наслідок радянської культурної політики «формування нової людини» — це майже повне одержавлення культури, як високої, так і популярної й так званої народної (тобто тієї, що утворилася внаслідок руйнування автентичної народної культури у 1930–1950-х роках). Звикнувши за кілька радянських десятиліть до державного фінансування, державного адміністрування, державної цензури естетичної та ідеологічної, пострадянські українські митці й «культпрацівники» з величезними труднощами і втратами повертають у наші дні здатність до самодіяльності в ширшому й глибшому значення цього слова — як самостійної творчості, мислення, господарювання. А без такої самостійності в думці та творчій дії неможливе й «одужання» культурної пам'яті, успішне подолання стереотипів тоталітаризму в оцінці минулого українського народу та його культурної спадщини.

Внаслідок здобуття державної незалежності перед українським суспільством постали три потужні виклики, що стосуються функціонування культурної та історичної пам'яті.

Перший виклик — це зміна суспільного ладу, що в царині формування культурної та історичної пам'яті уможливила відмову від практики «чисток» небажаних елементів знань про минуле та нав'язування офіційної, «єдино правильної» версії історичного минулого України. На місце скомпрометованих практик «політики пам'яті» поступово приходять, по-перше, відкритий доступ до всієї повноти фактів і знань про минуле (вільний доступ до ар-

хівів репресивних органів і введення в науковий обіг документів відіграє тут ключову роль); по-друге, відкрите публічне обговорення вузлових моментів української історії, її контрверсійних епізодів, аби в такий спосіб досягнути нового, вже демократичного національного консенсусу з цих питань. Можемо констатувати, що повернення «репресованих» і «призабутих» імен, текстів, документів, істотно урізноманітнює та збагачує резервуар колективної і культурної пам'яті українців. Водночас залишаються, а останнім часом активізуються намагання використати інерційну прихильність частини суспільства до пропагандистських радянських інтерпретацій подій (як-от святкування «Великої Перемоги») для політичної мобілізації громадян, які досі жалкують за розпадом СРСР, й не ототожнюють себе із українською нацією навіть у широкому, політичному сенсі.

Другий виклик — це шанс для української культури навчитися обходитися без державного патерналізму (чи, власне, повернути собі це вміння, таке природне для національної культури XIX — початку XX ст.), стати саморегульованою у творчому та господарчому сенсі, оволодіти культурним ринком, творити якісний, конкурентоспроможний національний продукт популярної культури, зокрема — й в історичних жанрах. Українські науковці-історики можуть публікувати цікаві дослідження і деміфологізувати російських імперських чи місцевих фальсифікаторів історії, але їхні праці мають бути присутніми і обговорюваними не лише в науковому, а й у ширшому культурному обігу спільноти.

Ще один потужний виклик сьогодення — це проблема ідентичностей у сучасному українському суспільстві. Йдеться не лише про знаменитий «дуалізм» українських ідентичностей Заходу і Сходу (що виник не вчора й не зникне завтра). Розвал СРСР і виникнення незалежної демократичної Української держави істотно підважило передусім групову ідентичність численних місцевих росіян та російськомовних, російсько-культурних «радянських людей», котрі ще вчора не надавали значення тому, що вони мешкають в Україні, а не десь у Рязані чи Краснодарі, а сьогодні опинилися в незвичній для себе ролі меншини, зобов'язаної, принаймні в деяких ситуаціях, використовувати мову «тубільців» і рахуватися з їхніми поглядами, зокрема, й на так зване «спільне минуле». Хтось із них виявився готовий ідентифікувати себе із Україною, ще хтось — без проблем оволодів державною мовою, але чимало й таких, що культивують ностальгію за СРСР та очікують «дружби з братнім народом». Криза ідентичності стосується також співгромадян, що їх можна назвати «радянськи-

ми українцями», для яких досі чужою залишається версія національного минулого (де героями є Мазепа, Петлюра чи Стус), і які звикли асоціювати славне українське минуле радше з Миколою Щорсом (чи «високомистецьким» пам'ятником у Києві) і Сидором Ковпаком, аніж із воїнами УПА, дисидентами чи шістдесятниками. Старші з них донедавна опиралися знесенню пам'ятників Леніну в своїх райцентрах і селах, а молодші — розповідають про унікальні мистецькі твори — типові соцреалістичні мозаїки із зображеннями «простих трудящих».

Як ця криза ідентичностей пов'язана з колективними уявленнями про минуле, з історичною пам'яттю наших громадян? Без розрізнення культурної та комунікативної пам'яті в сенсі Яна Ассмана коректна відповідь на таке запитання неможлива. Справді, чому мають відрізнитися уявлення про минуле, скажімо, у робітника Черкаського ВО «Азот» і селянина із сусіднього Чорнобаївського району, якщо їх обох учили в радянській школі за тими самими підручниками, муштрували в твій самій армії та показували їм ті самі фільми про Леніна, Чапаєва, Александра Невського та про «масовий героїзм у Великій Вітчизняній війні»? Коли працювала єдина тоталітарна культура пам'яті, то грань між містом і селом значною мірою стиралася. Однак зовсім інша річ, коли мали місце виразні регіональні чи групові особливості у комунікативній пам'яті: галицький селянин чи городянин із багатими родинними спогадами про життя «за Польщі» та про боротьбу УПА в цьому сенсі радикально відрізнявся і від колгоспника з Черкащини, і від металурга з Донеччини.

Тож історичний досвід різних поколінь, котрі мешкають в різних регіонах України неминує породжує суперечності й конфлікти у сприйнятті минулого. Звідси випливає, що завданням науковців є максимально зважено і різнобічно аналізувати процеси суспільної трансформації, а також державну політику, роль якої у формуванні історичної пам'яті суттєва, але, на наш погляд, значно перебільшена у визначенні, запропонованому Георгієм Касьяновим:

«Историческая память — это целенаправленно сконструированный средствами исторической политики относительно устойчивый набор взаимосвязанных коллективных представлений о прошлом группы, кодифицированный и стандартизированный в общественных, культурных, политических дискурсах, мифах, символах, мнемонических и комеморативных практиках...» [17].

Якщо використовувати цей підхід, виходить, що завдання

того, хто аналізує історичну пам'ять та історичну політику, виглядає просто: розкрити й описати, як саме влада маніпулює історією, адже факт конструювання/маніпулювання вже начебто встановлений. У цьому ми вбачаємо тенденцію до абсолютизації ролі влади у формуванні уявлень про минуле, тобто — прихильність до елітної моделі [33] процесу політики.

Звідси походить і визначення Касьяновим «історичної політики»: «Историческая политика — это целенаправленное конструирование и утилитарное использование в политических целях “исторической памяти” и других форм коллективных представлений о прошлом и его репрезентаций — в том числе профессиональной историографии. Историческая политика осуществляется в интересах политических, культурных, этнических и других общественных групп в борьбе за власть» [17].

Однак априорна визначеність панівного суб'єкта політики пам'яті (держави, владної верхівки) істотно збіднює наукове дослідження. Адже в такому випадку, хоч би яку ділянку політики пам'яті науковець досліджував, він наперед має хибну настанову: єдиною метою дій влади є нав'язування свого ексклюзивного нарративу, а головний наслідок подібної політики — провокування конфліктів у суспільстві.

На наш погляд, варто застосувати ширший підхід до типології і включати до аналізу суспільної/історичної політики наступні параметри:

- аналіз цілей, функцій, повноважень та політичного інструментарію державних інститутів, що є головними дієвцями цієї політики (президент, парламент, уряд, «профільні» відомства, як-от Міністерство культури, Міністерство освіти і науки, Український інститут національної пам'яті, а також місцеві ради та держадміністрації);

- дослідження змісту (дискурсивний аналіз) офіційних актів політики пам'яті, що видаються цими інститутами, а також процесів їх підготовки та впровадження, включно зі взаємодією різних інститутів у цих процесах;

- аналіз взаємодії (співпраці, суперництва, боротьби) різних груп, політичних сил, частин суспільства у процесах формування та реалізації заходів політики пам'яті, зокрема — суспільної рецепції прийнятих рішень та їх практичного втілення;

- оцінювання практичної реалізації політики пам'яті, її прямих (короткотривалих) та подальших наслідків, суспільної рецепції прийнятих політичних рішень та їхнього втілення.

Згідно із прийнятими типологіями суспільної політики

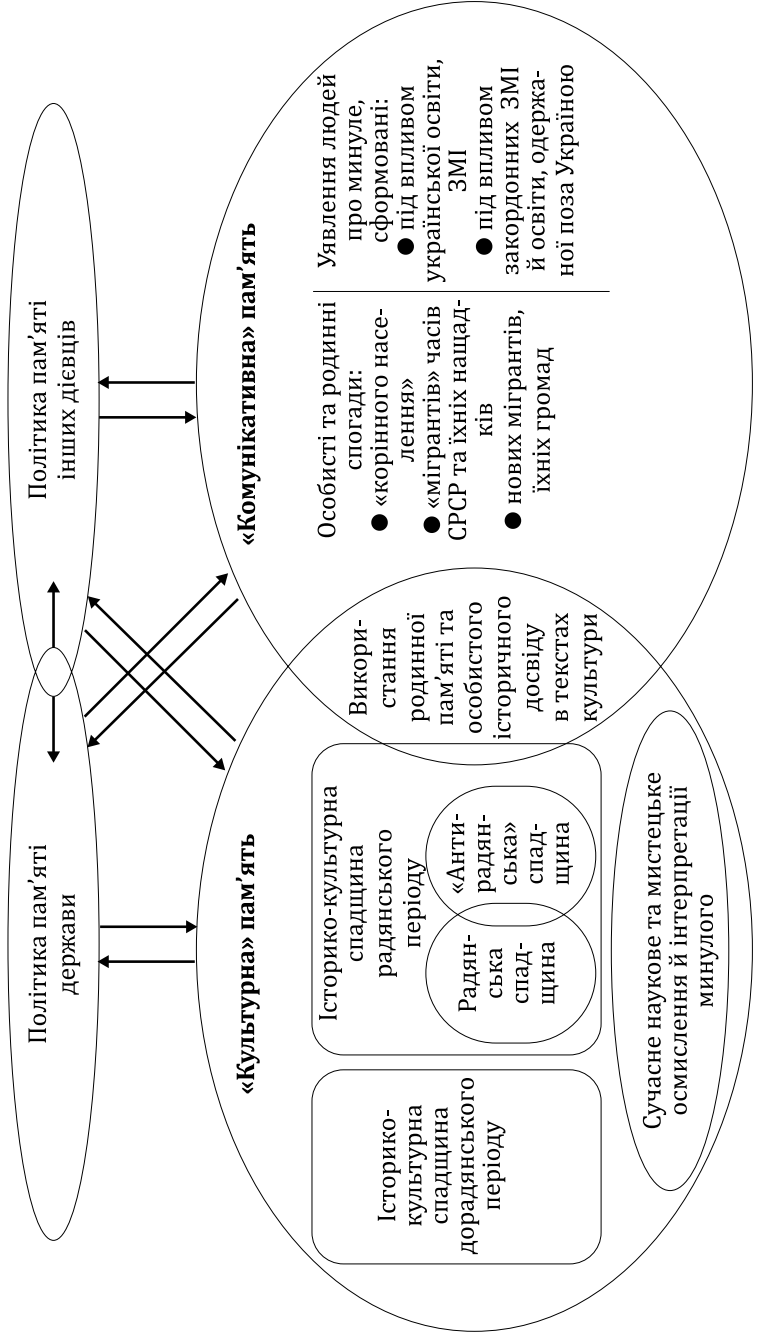
[33, 47–51], політику пам'яті як таку, що спрямована на утвердження певних суспільних цінностей, слід відносити до символічної (а не матеріальної), хоча вона, як ми пересвідчимось далі, містить також важливі матеріальні елементи. Наприклад, такі важливі її заходи, як спорудження меморіалів, створення музеїв, ремонтно-реставраційні роботи або ж «відтворення втрачених видатних пам'яток», потребують значних коштів, а міста, особливо невеликі, де здійснено такі проекти, часто одержують нові можливості для розвитку (як-от Батурин або Чигирин).

А якщо розглядати утверджені в суспільстві колективні уявлення про минуле своєї країни, про історичні події та видатних діячів як частину символічного капіталу, тоді політика пам'яті може розглядатися як специфічний різновид перерозподільчої політики, адже її здійснення «винагороджує» одні уявлення та оцінки подій і постатей минулого (а отже, їхніх носіїв), обходячи увагою (або позбавляючи попередньо набутого символічного статусу) інші.

Це дозволяє зрозуміти конфліктогенність політики пам'яті, адже перерозподільча політика завжди породжує невдоволення частини суспільства. Та водночас у деяких випадках бездіяльність влади у символічній політиці здатна породити ще більші конфлікти або ж спровокувати «символічний перерозподіл» з боку активних груп суспільства (як-от «Ленінопади» в Україні у 1991 та 2013 роках).

Теоретичні засади дослідження культури пам'яті та політики пам'яті в сучасній Україні, що ґрунтуються на новітніх методологіях, були запропоновані Олександром Гриценком у монографії «Пам'ять місцевого виробництва» [6], в якій детально аналізувалися процеси трансформації культури пам'яті (дещо меншою мірою — здійснення політики пам'яті) на місцевому рівні, в малих містах Центральної України. Політиці пам'яті, здійснюваній в роки незалежності на національному рівні, передусім — органами державної влади, котра, ясна річ, суттєво впливала й на історичні уявлення місцевих громад, тут приділялася принагідна увага. Натомість у праці «Президенти і пам'ять» [7] головну увагу зосереджено на розгляді того, як протягом минулих тридцяти років формувалася та здійснювалася політика пам'яті главами української держави — президентами України, іншими офіційними установами, а також тому, в який спосіб реагували (підтримували, опонували) на цю політику різноманітні суспільні середовища — наукові, освітні, політичні, культурні тощо. Вітчизняний досвід тривалого процесу декомунізації, а також масштабні й усеохопні

Схема 1. Концептуальна модель культури пам'яті України

зміни, розпочаті навесні 2015 року, оглянуто в іншій праці Гриценка [4], котра містить аналіз декомунізації із двох методологічно відмінних перспектив: спершу як заходи державної політики, а згодом — як соціокультурне явище.

Одним із результатів аналізу політики пам'яті, осмислення її теоретичних та практичних аспектів є розроблена Олександром Гриценком «Концептуальна модель культури пам'яті України», що показує складні взаємозв'язки основних понять та взаємовпливи між дієвцями різного рівня (див. Схему 1).

Колективна монографія «Культура пам'яті сучасного українського суспільства: трансформація, декомунізація, європеїзація» є результатом об'єднання дослідницьких зусиль українських науковців — співробітників Інституту культурології Національної академії мистецтв України, що працювали над темою «Трансформація культури пам'яті сучасного українського суспільства».

У монографії, на широкому теоретичному й емпіричному матеріалі, зроблено спробу концептуально поєднати і осмислити різнорідні, й водночас взаємопов'язані явища — трансформацію української культури, її декомунізацію та європеїзацію, як процеси, що тривають упродовж останніх тридцяти років, охоплюючи дедалі глибші історичні пласти й деалі ширше коло задіяних учасників.

Література:

1. **Верстюк В., Скальський В.** Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 р. 36. наук. статей. Випуск 5. К.: Інститут історії України НАНУ. 2010. С. 5–23.
2. **Грицак Я.** Історія в особах: до формування історичної пам'яті в Україні, 1991–2011. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (За заг. ред. Ю. Шаповала) К.: ІПІЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2013. С. 231–250.
3. **Грицак Я.** Про «бандеризацію України»: історія і географія Маршів Бандери. *Ukraina Moderna*. URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu>.
4. **Гриценко О.** Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. К.: ІПІЕНД ім. І. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України. 2019. 320 с.
5. **Гриценко О.** Остап Вишня в українській культурі пам'яті: «король ти-

- ражів», «народний гуморист», суспільна інституція, знаряддя пропаганди, «національний мученик». Культурологічна думка: щорічник наукових праць. К.: ІК НАМ України. 2019. № 16. С 136–163.
6. **Гриценко О.** Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та культури пам'яті в малих містах України. К.: «КІС». 2014. 352 с.
7. **Гриценко О.** Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.». 2017. 1136 с.
8. **Зайцев О.** Скільки історій у Клію? Критика. Число 3 — 4. 2009. С. 8–11.
9. **Зашкільняк Л.** Історія «своя» й історія «чужа». Критика. Число 9–10. 2009. С. 24–27.
10. **Зашкільняк Л.** Залежна від політиків. Історична політика держави Україна ніколи не ґрунтувалася на виключно українських підходах. Український тиждень. 2010. № 25. С. 40–41.
11. **Зашкільняк Л.** Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах». Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжн. наукової конференції (Київ, 22–23 травня 2013) / За ред. В. А. Смоля. К.: Інститут історії України НАНУ. 2015. С. 17–30. У
12. **Зерній Ю.** Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан. Стратегічні пріоритети. 2008. № 3 (8). С. 41–51.
13. **Зерній Ю.** Як суспільства пам'ятають. Властивості та механізми функціонування історичної пам'яті. Стратегічні пріоритети. 2008. № 4(9). С. 35–43.
14. **Єкельчик С.** Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К.: «Критика». 2008. 304 с.
15. **Журженко Т.** Геополітика пам'яті: Про погляди на своє недалеке історичне минуле у посткомуністичних країнах. Критика. Число 3–4. 2009. С. 12–15.
16. **Касьянов Г.** Danse Macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії. К.: «Наш час». 2010. 272 с.
17. **Касьянов Г.** К десятиліттю Українського інститута національної пам'яті (2006–2016). URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-institutu-natsional-noj-pamyati-2006-2016>.
18. **Касьянов Г.** Past Continuous: Історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та сусіди. К.: «Лаурус». 2018. 420 с.
19. **Киридон А.** Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. К.: «Ніка-Центр». 2016. 320 с.
20. **Киридон А. М.** «Війни пам'ятей» і моделі примирення: інтерпретація поняття. Війни пам'ятей та політика примирення: Зб. наук. праць / За заг. ред. В. Ф. Солдатенка. К.: ДП «НВЦ «Пріоритети». 2013. С. 27–37.
21. **Кулик В.** Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya>

i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-protu-radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini.

22. **Кулик В.** Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану. Наукові записки ІПІЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2016. № 5-6. С. 200–211.

23. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (За загальн. ред. Ю.Шаповала). К.: ІПІЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2013. 600 с.

24. **Кульчицький С.** До 350-річчя Переяславської Ради: геополітичні уроки Тузли URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/do_350-ichchya_pereyaslavskoyi_radi_geopolitichni_uroki_tuzli.html.

25. **Лисенко О.** Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. Український історичний журнал. К.: Інститут історії України НАНУ. 2004. № 5. С. 3–16.

26. **Лисенко О.** Подолання «міфу війни» або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики. Український історичний журнал. К.: Інститут історії України НАНУ. 2015. № 2. С. 4–21.

27. **Набок С.** Держава і політика пам'яті: Досвід чотирьох Президентів України. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (За заг. ред. Ю.Шаповала). К.: ІПІЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2013. С. 251–273.

28. **Ніколаєць Ю.** Історична пам'ять про Другу світову війну у контексті загроз державотворенню. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць (За ред. О. Рафальського, О. Майбороди). К.: ІПІЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2018. С. 447–471.

29. **Панченко В.** Тест від Івана Мазепи. Чому держава провалила іспит із відзначення 300-річчя українсько-шведського союзу й Полтавської битви. Український тиждень. 2009. № 40. С. 40–42.

30. **Портнов А.** Історії для домашнього вжитку. К.: «Критика». 2013. 342 с.

31. **Портнов А.** Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. Критика. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>.

32. **Примаченко Я.** ОУН і УПА vs Голокост: «війни пам'яті» в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 24. К.: Інститут історії України НАНУ. 2014. С. 69–84.

33. **Романов В., Рудік О., Брус Т.** Вступ до аналізу політики. К.: «Основи». 2001.

34. **Рябчук М.** Дві України: реальні межі, віртуальні війни. К.: «Критика». 2003. 336 с.

35. **Рябчук М.** Культура пам'яті та політика забуття. Критика. Число 99-100. 2006. С. 18–20.

36. **Рябчук М.** Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки. К.: ІПІЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2019. 252 с.

37. **Середа В.** «Історія вчить»: історичний дискурс в офіційних промовах

- Президента України Л. Кучми. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наукових праць. Харків. 2005. С. 318–323.
38. **Солдатенко В., Веденєєв Д.** Як не розчинитися у глобалізованому світі: проблеми наукового забезпечення формування політики національної пам'яті в Україні. Україна дипломатична. 2012. Вип. XIII. С. 687–715.
39. Страсті за Бандерою: статті та есеї. (Упор.: Тарік С. Амар, І. Білинський, Я. Грицак). К.: «Грані-Т». 2010. 400 с.
40. **Шаповал Ю.** Вступ. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід (За заг. ред. Ю. Шаповала). К.: ІПЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2013. С. 5–18.
41. **Шаповал Ю. І.** Історична пам'ять про Голодомор: втрата і віднайдення. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. (За заг. ред. Ю. Шаповала). К.: ІПЕНД НАН України ім. І. Кураса. 2013. С. 142–166.
42. **Яковенко Н.** Про «історичну пам'ять» та «історичні традиції» українців. Напередодні. Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки. (Ред. В. Рубан, Л. Фінберг та ін.). К.: Фонд «Український вимір». 2000. С. 6–19.
43. **Assmann, Jan.** Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: Beck Verlag, 1992.
44. **Assmann, Jan.** Collective Memory and Cultural Identity. New German Critique, No 65, 1995.
45. **Barahona de Brito, Alexandra et al.** The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies. Oxford University Press, 2001.
46. **Halbwachs, Maurice.** Les cadres sociaux de la mémoire. Paris: Librairie Félix Alcan, Première édition, 1925.
47. **Hrytsenko, Oleksandr.** An Analysis of Ukrainian Decommunization of 2015–2018 Three Revolutions: Mobilization and Change I. Theoretical Aspects and Analyses on Religion, Memory, and Identity. / Paweł Kowal, Georges Mink, and Iwona Reichardt (eds). Stuttgart: ibidem Verlag, 2019, pp. 615–669.
48. **Ricoeur Paul.** Memory, History, Forgetting. Chicago: The University of Chicago Press, 2004. 642 p.

РОЗДІЛ 1

ПОСТКОМУНІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ТА ВЗАЄМОДІЯ УКРАЇНСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНИХ ДИСКУРСІВ

ОЛЕКСАНДР ГРИЦЕНКО

ТРАНСФОРМАЦІЯ КУЛЬТУРИ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН: УКРАЇНА У КОНТЕКСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Однією із ключових рис сучасного українського суспільства, а відповідно і його культури, чимало науковців вважають їх перехідний, або ж трансформаційний характер [4; 17; 18]. Але — чи перехід (*transition*) і трансформація — це те саме? Якщо ні, то в чому відмінність? І що таке культурна трансформація, яка її специфіка в посткомуністичних суспільствах, зокрема — в Україні?

Спроба прослідкувати процес набуття цим терміном актуальності й популярності схиляє до висновку, що це поняття (на означення одного зі складників ширшої суспільної трансформації) нині замінило раніше значно популярніший термін *post-communist transition*, позаяк ставало дедалі зрозуміліше, що переходу посткомуністичних суспільств та їхніх культур у стан (чи конфігурацію), аналогічний до суспільств та культур західних — високорозвинених, ліберально-толерантних і демократичних — чомусь не відбувається. Натомість відбувається щось значно складніше й суперечливіше. Більше того — у ХХІ столітті стає очевидно: от незрозуміле «щось» відбувається також із суспільствами та культурами Заходу, тож задивлятися на них як на «норму й недосяжний зразок» (за давнім спостереженням Миколи Рябчука) вже запізно й не надто продуктивно.

Про посткомуністичний «перехід» (*transition*) заговорили у 1989 році, коли несподівано швидко і без особливого опору, як здавалося, припинили свої існування комуністичні режими у більшості країн Центрально-Східної Європи, а через два роки сталася ще менш очікувана подія — розпалася світова супердержава СРСР. Тоді багатьма прихильниками лібералізму й поступу оволоділа ейфорія щодо скорого входження посткомуністичних країн до сім'ї демократичних і процвітаючих європейських держав. Тим більше, що крах комунізму в Східній Європі виглядав

раптовим хіба що для неухажних спостерігачів. Адже йому передували численні й дедалі глибші кризові прояви: 1956 рік із його напіврозвінчанням сталінізму та антитоталітарним повстанням у Будапешті, «празька весна» 1968 року з її впливом на суспільне й інтелектуальне життя практично всіх країн «соцтабору» (де-хто із східноєвропейських інтелектуалів вважав, що саме окупація Чехословаччини поклала край перспективі «олюднення» соціалізму, отже зробила крах комунізму лише питанням часу, як писали, наприклад, Пітер Вайль і Олександр Геніс: «Прага поставила советскую интеллигенцию перед тяжелым выбором: родина или совесть... В глазах всего мира советские танки представляли советский народ, и с этим ничего нельзя было сделать. До вторжения интеллигенция полемизировала с правительством. После вторжения ее аргументы были бессмысленны» [2, 317]); і кілька спроб демократизації Польщі (1956, 1970, епопея «Солідарності» 1980-1981 рр.), врешті-решт, кількарічна горбачовська «перестройка», що задумувалася згори, як засіб удосконалення радянської системи, а перетворилася на демонтаж тієї-таки системи та її незворотний крах.

Не менш складні процеси змін відбувалися й у культурі «соціалістичних» суспільств. За кілька десятиліть панування комуністичних режимів вона пройшла доволі складну й кривулясту траєкторію розвитку — від ідейних та естетичних погромів 1930–1940-х років (про які детально йдеться у книжках Чеслава Мілоша [35], Соломона Волкова [3], Юрія Лавріненка [14], Івана Кошелівця [11], Івана Дзюби [8] та ін.), супроводжуваних ще й масовими репресіями (що мали на меті ліквідувати те суспільно-культурне й естетичне різноманіття, котре ще зберігалось в СРСР до кінця 1920-х рр., а у Східній Європі — до кінця 1940-х, і замінити його ідеологічно, соціально й естетично однорідною «соціалістичною культурою» для буцімто соціально однорідної «маси трудящих»), через руйнування соцреалістичної герметичності наприкінці 1950-х — початку 1960-х (обмежуючись найвідомішими текстами на цю тему, згадаю «Прекрасних двадцятилітніх» Марека Гласко [28], «Собор у риштованні» Євгена Сверстюка [19], *Homo Feriens* Ірини Жиленко [9] та збірку інтерв'ю «Бунт покоління» [1] за редакцією Богуміли Бердиховської та Олександрі Гнатюк), кволий «соцреалізм без берегів» 1970-х — 1980-х рр. (а в більшості країн Східної Європи — значний естетичний плюралізм), і — до дедалі сміливішого формального, естетичного, ба навіть світоглядного плюралізму часів «перестройки» [10].

У різних країнах соцтабору (і навіть в різних республіках

СРСР) ці процеси мали різні перебіг, потужність і динаміку, з огляду на відмінності соціальної й культурної бази, національних, історичних, політичних обставин тощо. Потужнішими і глибшими демократичні тенденції видавалися, принаймні на перший погляд, у тих країнах, де меншого руйнування зазнали громадянське суспільство й національна культура, і навпаки — що довше й бруталніше витоптувалися паростки громадянського суспільства й рештки національної (за ключовими, системними характеристиками, а не за «офарбленням») культури, то слабшими й полохливішими виглядали спроби змін та реформ.

Через те, попри швидкість і радикальність політичних змін у 1989–1991 роках у Східній Європі та колишньому СРСР, «місцеві старожили» демонстрували певний песимізм. Широковідомою стала чиясь дотепна фраза, що створити з «нормального» суспільства тоталітарне — це як зварити юшку із золотих рибок, а в пост-тоталітарному суспільстві збудувати демократію і ринкову економіку — це неначе здійснити зворотний процес, тобто з юшки знову зробити акваріум із золотими рибками...

Поміркованим був і оптимізм багатьох західних науковців. Скажімо, американський історик і соціолог Ральф Дерендорф у 1990-му році стверджував: «Політичні перетворення у Східній Європі, перехід до парламентської демократії можуть зайняти шість місяців; економічна трансформація може принести успіх через шість років, але культурна трансформація, тобто зміни в системах цінностей, настановах, стилях життя потребуватимуть принаймні шістдесят років» [26].

Звернімо увагу на те, що в цій фразі слова «перехід» (*transition*) і «трансформація» вжито як синоніми, однак термін «перехід» застосовано до значно швидшого процесу в політичній сфері, натомість «трансформація» — до набагато повільніших і складніших процесів у сферах господарчій і культурній (культуру Р. Дерендорф розуміє, ясна річ, у широкому, антропологічному сенсі). Далі ми побачимо, що, окрім цих нюансів, між «транзицією» й «трансформацією» є й глибші, суттєвіші відмінності.

Стриманий прогноз Дерендорфа справдився якщо не цілком, то значною мірою. Коли спробувати застосувати його до сучасної України, то побачимо: 15 років «розбудови державності» та наступні 15 років під знаком двох демократичних (принаймні, за цілями) революцій ще далеко не створили в Україні демократичної, ґрунтованої на «європейських цінностях» держави, і зрілого, стабільного громадянського суспільства (хоча зайве заперечувати присутність у ньому стійких елементів модерності, демократії, «європейськості»).

Коли ж поглянути на сферу культури, то побачимо численні суперечливі процеси й на позір хаотичне співіснування різнорідних і строкатих, більш і менш здорових, питомих і напливових явищ, котрі важко збагненним чином впливають на зміни світогляду, систем цінностей та культурних практик окремих індивідумів, груп, і суспільства в цілому.

Тож аби більш-менш успішно аналізувати усі ці явища, процеси та практики, слід передусім визначитися з понятійною базою для такого аналізу.

На сьогодні культурологи та історики культури, антропологі та соціологи вже напрацювали чимало концепцій та моделей соціокультурних змін — від марксистської концепції зміни суспільних формацій, спенсерівської концепції поступу, циклічних моделей Освальда Шпенглера, Арнолда Тойнбі, Пітіріма Сорокіна, модернізаційних теорій Макса Вебера та інших, концепцію «цивілізаційного процесу» Норберта Еліаса (з якої згодом виросла «культурна археологія» Мішеля Фуко), дуже популярні колись «технологічні» концепції Маршала Маклюгена (*medium is the message, the global village*), теорія «зіткнення цивілізацій» Самуеля Гантінгтона, аж по ліберальну концепцію «кінця історії» Френсіса Фукуями та інші. Стислий, але змістовний аналіз основних теорій соціокультурних змін подає відомий британський історик та антрополог Пітер Берк у своїх синтетичних працях [24; 25].

Однак переважна більшість цих концепцій є макромоделями, тобто вони оперують тривалими історичними періодами та глобальними масштабами, й не надто надаються до випадків, коли значні соціокультурні зміни відбуваються протягом порівняно короткого часу в «компактніших» регіонах, як це мало місце в посткомуністичних країнах Східної Європи, зокрема й у нас.

Робилися спроби аналізувати процеси пострадянської суспільної трансформації і в Україні. Такі наукові й науково-публіцистичні праці умовно можна поділити на три групи.

Перша — це політично вмотивована публіцистика різної якості, стилізована чи замаскована під науковий аналіз. У кращих своїх проявах такі праці містять чимало слушних думок та гострих спостережень, у гірших — приносять жаль за витраченим часом.

Друга група — праці (переважно молодших науковців), що в них лейтмотивом є намагання підігнати українську суспільну реальність під модні західні теоретичні концепції, довівши світові, що «й ми, Химко, люди», а інколи — просто щоб відзвітувати про з'ідений грант.

Третя група — це добросовісні, конкретні *case studies* окремих явищ чи ділянок соціокультурного процесу, без претензії на теоретичні узагальнення.

Окрему велику, але досі не надто детально розроблену тему становить посткомуністична трансформація культури повсякдення, зокрема розвиток *consumer culture*, а також — комерційної популярної культури (в пострадянській Україні, на відміну від Росії, він відбувався майже з нуля), що в ній неможливо оминати глобалізаційний і постколоніальний аспекти цих процесів. Нечисленними винятками є кілька праць науковців [7; 15], аналітика Національного інституту стратегічних досліджень [13], монографії Софії Філоненко [20] та Володимира Кулика [12].

Усе це обумовлює актуальність власне концептуального осмислення процесів культурної трансформації посткомуністичного суспільства, особливо — в її специфічному українському варіанті.

Один із можливих підходів до аналізу процесів культурних змін у менш тяглі часові періоди, особливо щодо посткомуністичних суспільств, пропонують так звані «транзитологічні» концепції, представлені, зокрема, в працях Самуеля Гантінгтона, Пітера Штомпки [23; 38] та ін. Суспільна транзиція — то, за лаконічним визначенням Лешка Бальцеровича, «те, що відбувається під час переходу від однієї сформованої суспільної системи до іншої, нової». Хорватський культуролог Нада Швоб-Джокіч дає розлогіше визначення: «Транзиція (*transition*) — це широкомасштабні й різнопланові суспільні зміни, у ході яких суспільна система (суспільний лад) глибоко й радикально трансформується, внаслідок чого набуває таких характеристик, які роблять її істотно відмінною від тієї системи, що існувала на початку транзиційного процесу» [37, 10].

Британський політолог Тарас Кузьо свого часу охарактеризував ситуацію в Україні як «четвірний перехід» (*quadruple transition*), тобто перехід від тоталітаризму — до демократії, від планової економіки — до ринкової, від перебування у складі імперії — до національної незалежності, від недо-модернізованої етнічної спільноти — до модерної політичної нації» [33, 150].

Очевидно, що кожна з цих транзицій сама по собі не могла бути простою й безболісною, натомість їх поєднання й переплетіння піднесли складнощі в квадрат, чи й у куб. Прикметно, що у схемі Кузьо відсутній експліцитно культурний елемент, бо ж як його сформулювати — від соцреалізму до постмодернізму? Від совкового маскульту — до глобалізованого? А в культурі повсякдення — від «хрущовок», вічних черг, дефіцитів і «блату» — до «троещинського глямуру»?

Цікавий підхід до аналізу культурних змін, особливо щодо посткомуністичних суспільств, запропонував свого часу хорватський культуролог Веран Катунарич. Висловивши гіпотезу, що в посткомуністичній Хорватії відбувається перехід «від націоналістичного популізму до просвітницької демократії», він пропонує розглядати «три рівні аналізу культурних змін:

а) трансформація цінностей — наприклад, перехід від колективізму до індивідуалізму (або, додамо від себе, перехід від світогляду, породженого радянською зрівнялівкою та «економікою дефіциту» до ідейних настанов споживацтва);

б) символічні зміни — наприклад, практика використання історичної та культурної спадщини як засобу згуртування спільноти (нації) — ця тенденція може вступати в суперечність із першою;

в) рівень інституційних змін — скажімо, занепад або ліквідація старих інституцій та організуючих механізмів у культурі, що їх змінюють нові, основані на конкуренції та пристосуванні до умов ринку» [30, 9].

Сам підхід, що полягає у своєрідному горизонтальному аналітичному розтині складних культурних явищ і процесів на окремі рівні або ж складники (світоглядно-ціннісні, символічні, інституційні), з їх подальшим окремим розглядом та евентуальним наступним синтезом, виглядає цілком продуктивним, однак варто зауважити, що «розтин» складних процесів на окремі «рівні» є доволі умовним. Будь-який розтин такого типу можна або продовжити далі (отримуючи не три, а п'ять, шість, десять рівнів), або й видозмінити. Наприклад, в інституційних змінах можна окремо розглядати такі складники чи рівні:

- економічна трансформація культурної сфери (запровадження ринкових засад та приватного підприємництва, принаймні в деяких її секторах, що може супроводжуватися змінами механізмів бюджетного фінансування державних та комунальних культурних закладів);

- правові та адміністративні зміни (реформування правової бази культурної сфери, обмеження й чітка регламентація втручання держави в культурні процеси, створення юридичної бази для діяльності недержавних культурницьких організацій);

- технологічні зміни в культурних індустріях (наприклад, швидке зростання недержавних електронних мас-медіа, Інтернету тощо).

Окрім того, «рівні аналізу» Катунарича, як нам видається, не враховують такого важливого терену культурних змін, як трансформування щоденних культурних практик членів посткомуні-

стичних суспільств, спричинене як соціально-політичними (розвал ідеологічно-культурної машини тоталітаризму, відкритість до зовнішніх культурних впливів), так і технологічними інноваціями (бурхливий розвиток цифрової «дозвіллевої» техніки, Інтернету тощо). А конкретні приклади змін, наведені Катунаричем, відображають радше ідеалізовані уявлення транзитологів, що не завжди підтверджуються реальними процесами змін, коли, скажімо, замість старих механізмів державно-партійного контролю мас-медіа з'являються фінансовані й контрольовані олігархами «недержавні» мас-медіа і тому подібне.

Відтак застосування транзитологічних теорій до пострадянського (зокрема, українського) випадку часто викликало обґрунтовані сумніви та критику. Адже говорячи про посткомуністичну транзицію у країнах Східної Європи, мають на увазі, що згадана Бальцеровичем «інша, нова система» — це не щось небачене, а суспільний лад розвинених західних демократій.

Сумнівною також є засаднича коректність транзитологічного припущення, буцімто, проробивши над успадкованими від комуністичних режимів інституціями, управлінськими механізмами певні процедури («реформи»), які уподібнять їх до інституцій та механізмів західних, ми одержимо такий самий кінцевий результат. Один із провідних американських фахівців із економіки культури Марк Д. Шустер ще у 1990-х роках висловлював сумнів щодо східноєвропейського захоплення західними «рецептами» в культурній політиці:

«Ще зовсім недавно в США мріяли про європейські моделі підтримки мистецтв. А тепер іде пошук американських відповідей на ці питання... Виглядає досить дивним, що саме в культурній сфері легко забувається про таку річ, як культурна відповідність такого масового імпорту інструментів, які можуть виявитися або доречними, або й зовсім недоречними в інших культурних та національних контекстах. ...Важливо уяснити, що США ніколи нічого не приватизували й не децентралізували — наша система вже такою й народилася. Тому вважати, що впровадження наших механізмів саме по собі вирішить проблеми, означає плутати причини й наслідки» [36, 16].

Усе ж спробуймо скористатися аналітичним потенціалом транзиційних концепцій, аби з'ясувати, наскільки адекватними до реального перебігу суспільно-культурних змін у сучасній Україні є поширені уявлення про їх характер і спрямування.

Якщо спробувати стисло окреслити зразки або ідеали суспільного ладу та національної культури (вживаючи термін Вебера,

«ідеальні типи»), що на них могла б орієнтуватись Україна в програмуванні своєї культурної транзиції і керуванні нею, то таких ідеальних типів можна назвати два:

- тип «націоналізуючої держави», сформований у Східній Європі в 1920–1930-і роки з відповідним ідеалом «чистої» національної культури на мовноетнічній основі (відроджений, принаймні почасти, в посткомуністичній Хорватії прибічниками Франьо Туджмана, в сучасній Угорщині — прибічниками Віктора Орбана тощо);

- тип модерної центрально-європейської демократичної національної держави та відповідної модерної і відкритої національної культури — складової частини культури європейської (пропагований, наприклад, у Чехії одностумцями Вацлава Гавела, а в Польщі — одностумцями Яцека Куроня та Адама Міхніка).

Тут варто зауважити: що ці два «ідеальні типи» дуже нагадують «відправний пункт» та «пункт призначення» хорватської соціокультурної транзиції, як її бачить Веран Катунарич.

Існує в сучасній Україні, втім, і третій «ідеальний тип», що має чимало явних і неявних прихильників — це Україна та її культура як складова частина так званого «руського міра», тобто несуб'єктна, периферійна підсистема більшої (і централізованої не лише політично, а й у плані продукування сенсів) культурної та геополітичної системи.

У випадку послідовної, програмованої суспільно-культурної транзиції, зорієнтованої на другий ідеальний тип, її складовими елементами мали би бути:

- у політичній сфері — не лише багатопартійна демократія, а й послідовна маргіналізація компартії як засадничо недемократичної політичної сили, та люстрація урядовців принаймні на предмет співпраці з радянськими спецслужбами;

- в економічній сфері — роздержавлення більшості галузей економіки, включно з культурними індустріями (ТБ, книговидавництво, преса);

- у символічній та ідеологічній сфері — десовєтизація (декомунізація) системи освіти (навчальні програми, підручники), символічного простору (пам'ятники, топоніміка, музейні експозиції тощо); інтелектуальний «демонтаж» культурно-мистецького «канону» радянських часів.

А якщо транзиція відбувалася б за «націоналізуючим» сценарієм, у дещо модернізованому дусі польського чи румунського «державотворення» 20–30-х років ХХ століття, то її характерні риси мали б виглядати інакше:

- у політичній сфері — системне витіснення з політичного життя тих сил, що їх влада оцінила б як «п'яту колону» колишньої метрополії, прийняття ідеології національного державотворення («національної ідеї») за офіційну чи, принаймні, домінуючу в суспільстві;

- в економічній сфері — поєднання ринкових засад із потужним протегуванням національному виробнику (наприклад, обмежень на ввезення іноземних, передусім російських книжок, фільмів тощо);

- у символічній та ідеологічній сфері — мовна українізація, загальнокультурна деколонізація, істотно енергійніша десовєтизація (декомунізація) символічного простору, ніж за першим сценарієм, з одночасною інтенсивною розбудовою національного культурно-символічного простору.

Натомість у випадку повернення до очевидної за часів Віктора Януковича прихильності правлячих еліт до третього з названих «ідеальних типів» ніякої конструктивної державної політики владі проводити було б не потрібно: слід було б лише зберігати сприятливі умови для діяльності в Україні російського бізнесу, ЗМІ та культурних індустрій — а вони все зробили б самі (але за наші гроші).

Та схоже на те, що реальні процеси соціокультурних змін в Україні досі не були ані цілком, ані переважно програмованими та системними, і не слідували повністю жодному з окреслених вище сценаріїв. Водночас окремі розрізнені елементи усіх згаданих сценаріїв безперечно мали місце, але водночас відбувалися також зміни, що не вкладаються в жоден із них. Усе це визначало фрагментарний, непослідовний і суперечливий перебіг змін.

Отож процеси соціокультурних змін в Україні точніше буде називати не транзицією, а трансформацією. Це, на погляд багатьох культурологів, не просто триваліший і складніший процес, ніж транзиція, а процес, дещо інший за своєю природою. За визначенням Нади Швоб-Джокіч, трансформація — це «інтерактивні суспільні зміни, які можуть породити (але не обов'язково) системні зміни, і які стосуються окремих елементів суспільної системи та окремих практик (наприклад, культурних). Трансформувавшись, ці елементи та практики в якийсь момент можуть спричинитися до переходу від однієї (сформованої, відомої) системи до іншої — малознаної, несформованої» [37, 8].

Таким чином, аналіз процесів культурної трансформації, загалом кажучи, не потребує гіпотези про наявність системного й цілісного «кінцевого пункту» трансформаційних процесів і, в

принципі, може звестися до послідовного розгляду окремих культурних змін. Це не означає, ясна річ, що з таких фрагментів, у ході їхнього глибшого аналізу, не може вималюватися якась цілісна картина, що дозволить судити про системний характер тієї нової культури, що сформується внаслідок цих змін у ближчому чи дальшому майбутньому.

Конкретний, хоча й не надто формалізований підхід до аналізу посткомуністичної культурної трансформації запропонував польський літературознавець і культуролог Богуслав Бакула в редактованому ним збірнику праць, прямо присвячених культурній трансформації в сучасній Польщі [39]. На погляд Бакули, «процес трансформації в культурі Польщі та інших країн Центральної і Східної Європи можна описати у формі відповідей на десять основних, принципівих питань, а саме:

1) щодо внутрішньої генези трансформації, тобто того історичного, суспільного, культурного потенціалу, що уможливив конкретні зміни...

2) щодо суті й способу функціонування національного універсуму, старих і нових міфів, відчуття ідентичності...;

3) щодо змін у каноні національної літератури, явищ деканонізації тощо;

4) щодо місця (в новій системі) явищ, заборонених у комуністичний період...;

5) щодо моральної оцінки позиції митця, уявлень про місію літератури...;

6) щодо статусу національної «високої» культури в суспільстві;

7) щодо місця меншинних явищ і ставлення до них...;

8) щодо статусу інтелігенції в суспільстві...;

9) щодо ролі таких інститутів суспільної довіри, як церква...;

10) щодо форм присутності польської культури в європейському культурному просторі...» [23, 182–183].

До тез Бакули можна висловити кілька зауважень. Скажімо, питання про місію національної літератури важко відокремити від питання про роль «високої» культури, а питання про позицію митця пов'язане зі статусом інтелігенції, особливо — творчої. Так само зміни в літературно-мистецькому каноні в посткомуністичних країнах тісно пов'язані з поверненням раніше заборонених явищ та імен. Водночас у «10 запитаннях Бакули» бракує згадки про масову (популярну) культуру та глобалізаційні впливи. А без їх урахування дарма сподіватися на адекватний аналіз причин змін як у статусі митця й «високої» культури, так і в способі побу-

тування польської (української, чеської, румунської тощо) культури у сучасному світі (і навпаки — побутування західної культури в країнах Східної Європи).

У попередньому підсумку цього огляду сучасних підходів до аналізу культурної трансформації приходимо до необхідності, по-перше, починати аналіз від розгляду ключових чинників, що спричиняють зміни, по-друге, охоплювати аналізом не лише «високу» національну культуру, а й усі основні ділянки або ж складники «культурного універсуму», в якому ці зміни відбуваються. По-третє, на підставі зробленого аналізу дії основних трансформаційних чинників та їх проявів на основних елементах культурної системи дасть можливість спрогнозувати дальший перебіг і результати трансформації, гіпотетично синтезувати той новий «культурний універсум», нову систему, що утвориться в майбутньому.

Тож перейдімо до розгляду складників культурної трансформації, що відбувається в Україні протягом останніх 30 років: головних чинників, що визначають (спричиняють) зміни, головних дівців цих процесів, та основних напрямів, на яких відбуваються трансформаційні зміни в українській культурі.

Почнімо з питання про основні чинники, що визначають наявність, масштаби й перебіг культурних змін. У культурній антропології такі чинники зазвичай поділяють на зовнішні (контакти з іншими суспільствами — носіями інших культур, природні, екологічні зміни тощо) та внутрішні (демографічні, економічні, суспільно-політичні зміни, технологічні інновації, а також так звана внутрішня культурна динаміка).

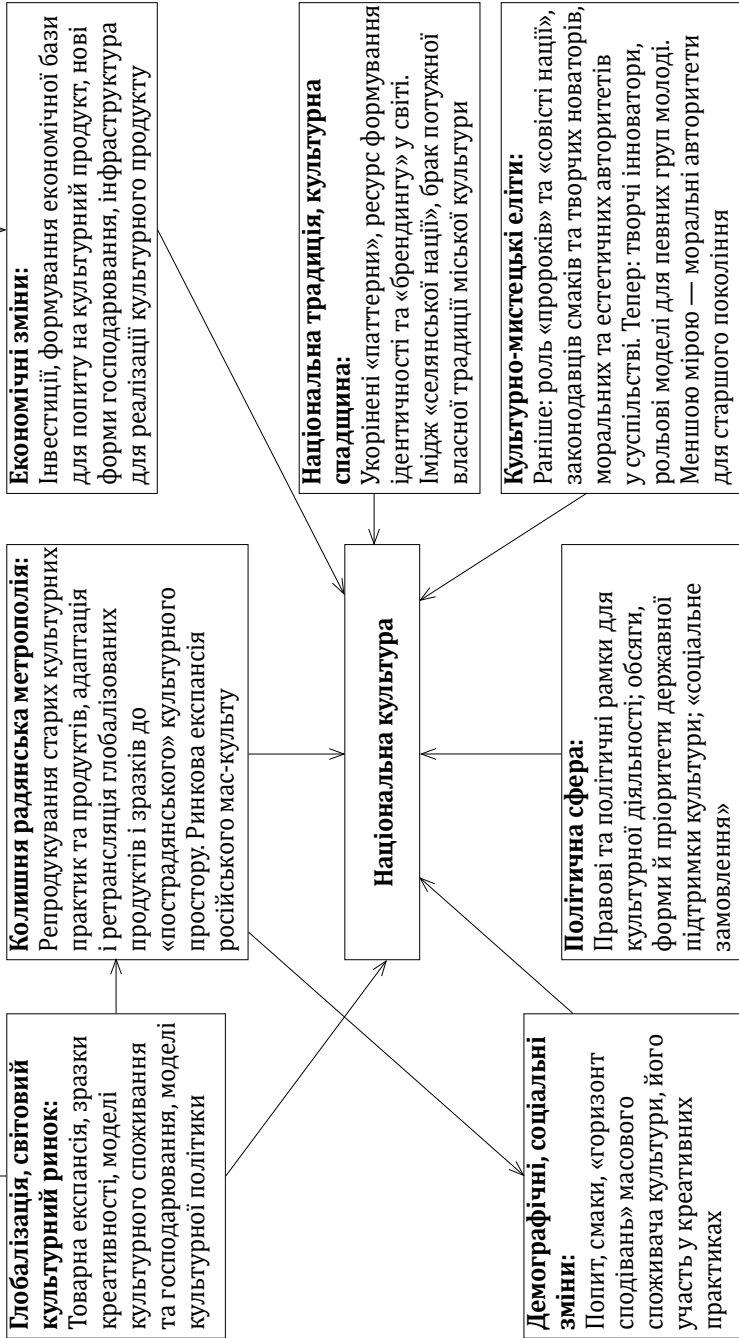
Однак у модерних суспільствах, тим паче в добу глобалізації, такий поділ виглядає дуже умовним, оскільки демографічні та міграційні процеси, технологічні інновації та економічний розвиток будь-якої країни тісно пов'язані з відповідними світовими тенденціями.

Отже, доцільно просто подати короткі характеристики особливостей дії цих чинників у випадку культурних змін в Україні (у ще стислішій, графічній формі ці чинники та їхні впливи представлено на Схемі 1).

1) Демографічні, соціальні зміни

Наприкінці ХХ ст. низка чинників — деіндустріалізація, крах радянського військово-промислового комплексу, вимирання колгоспного села, загальне старіння суспільства — утворили *perfect storm* і спричинили руйнування «старих» соціальних груп або ж класів (скажімо, «нормативних» радянських — робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції як «прошарку») й фор-

Схема 1. Чинники, що впливають на трансформацію національної культури

мування нових чималих груп — наприклад, дрібних і середніх підприємців, а також групи добре оплачуваних корпоративних працівників. Варто зазначити, що базою для цих нових груп та прошарків стала офіційно невидима соціальна група радянського суспільства — «номенклатура», або ж партапаратники.

Вважається, що в Україні, як і має бути в нормальному демократичному суспільстві з ринковою економікою, формується середній клас. Однак різні соціологічні дослідження повідомляють, що у нас «середній клас» складає від 9%, до 59% населення. Такі «факти» радше характеризують стан соціології, аніж структуру суспільства.

Усі ці зміни соціальної структури суспільства спричиняють зміни в способі життя мільйонів людей, а отже — в попиті, смаках, «горизонті сподівання» масового споживача культури, в характері та способах його участі в креативних і дозвіллевих практиках.

Кількісно нечисленна група багатіїв (або ж «нових українців»), завдяки своїй економічній вазі та суспільній ролі «лідерів споживання» відіграє помітну роль у формуванні смаків, стилів життя, попиту на ті чи інші товари й послуги. Ця роль, утім, є доволі двозначною з морально-ціннісного боку, як і роль центральних і регіональних політичних еліт: поширені в цих групах моральний релятивізм і лицемірний цинізм чимало спричинилися до дискредитації в суспільстві тих ліберальних вартостей, що їх у світі традиційно пов'язують із політичними свободами та вільним ринком.

Останніми роками відбувається також включення України до глобального демографічного руху: демографи фіксують появу значних груп іммігрантів з Азії, Кавказу, менше — з Африки. На демографічну, а відтак економічну й соціокультурну ситуацію (світоглядні настанови й цінності та культурні практики) істотно впливає поширення заробітчанства і виїзд активної та освіченої частини населення за кордон.

2) Економічні зміни

Найголовніша, наймасштабніша економічна зміна — довгий і болісний перехід від централізованого «планового» господарства (що так-сяк існувало до кінця 1980-х завдяки нафтодоларам та експорту зброї) — до ринкового регулювання, розвитку приватного сектора та відкритості для світу.

Інші масштабні зміни — деіндустріалізація, «розколгоспнення» села. Перетворення України на важливого експортера кількох товарів (сталь і прокат, зернові, олія).

У роки незалежності розпочалося формування національно-

го ринку культурних благ, нової структури попиту на них. Нові, ринкові й недержавні форми господарювання поширилися також на культурний сектор, з неоднозначними наслідками для творця та для споживача культури. Вагомою зміною виявилось відкриття України, її ринку для закордонного культурного продукту (про що детальніше далі, у зв'язку з впливом глобалізації на національну культуру).

3) *Політична сфера*

Головними змінами в політичній сфері стали, ясна річ, розвал радянського тоталітарного ладу та здобуття державної незалежності Україною. Це створило нові правові й політичні рамки для всіх форм громадсько-політичної та культурної діяльності, а також ініціювало формування нових цілей та пріоритетів державної підтримки у сфері культури, ЗМІ, історичної пам'яті тощо.

Українській владі хронічно бракувало ресурсів, компетентності, концептуальної єдності та політичної волі в накресленні заasad і завдань програмування культурного розвитку суспільства, у системному реформуванні інформаційної та культурної сфери.

Зокрема, важко говорити про якусь концептуальну єдність політичних еліт у реформуванні гуманітарної/культурної сфери за умов, коли основні політичні сили традиційно притримувалися дуже різних уявлень про бажаний «ідеальний тип» національної культури та ідентичності, й ця поляризація досі зберігається, хіба що співвідношення політичних сил в Україні змінилося.

4) *Глобалізація, світовий культурний ринок*

Останніми десятиліттями сформувалося уявлення про сучасну епоху як постіндустріальну в сенсі господарчо-технологічному та постмодерну в сенсі світоглядному й естетичному. Як ніколи раніше, міцнішають світові, наднаціональні ринкові та інформаційні інфраструктури, що породжують процеси економічної, технологічної, культурної, суспільної та навіть державно-правової глобалізації. Розвиваються традиційні функції національної держави, традиційна національна ідентичність, що породжує ключову, на думку багатьох теоретиків, проблему постмодернізму — проблему «приналежності» (ідентичності) — культурної, національної, суспільної. Замість очікуваної багатьма оптимістами (зокрема, Френсісом Фукуямою) перемоги лібералізму та «гармонізації через уніфікацію» прийшли болісні реакції на ці процеси у вигляді посилення регіоналізації (у Бельгії, Іспанії, Британії), етнопатристичного й правого популізму (як-от рухи, очолювані Марі Ле Пен, Найджелом Фараджем та ін.), релігійного фундаменталізму.

На зміну «світовій економіці», сформованій торговельними та індустріальними імперіями XVIII–XX століть, прийшла якісно інша «глобальна економіка», що діє як єдине (але не надто злагожене й гармонійне) ціле, в реальному часі й у всесвітньому масштабі, а провідними суб'єктами її є транснаціональні фінансово-інвестиційні та інформаційні медіа-корпорації. Відбуваються істотні, взаємопов'язані зміни у світовому розподілі праці та в глобальній географії центрального, регіонального й маргінального, у структурі та географії міжнародної торгівлі й виробництва (баланс пересувається в бік ринку фінансів й так званої «економіки знань», зокрема — послуг, базованих на інтелектуальній продукції).

Один із найпереконливіших підходів до вивчення й розуміння глобалізаційних процесів запропонував американський антрополог Арджун Аппадурай [21]. Стрижнем його підходу є просторова метафора: складна сукупність глобалізаційних процесів, явищ, дієвців представляється у формі кількох мінливих «ландшафтів» (*scapes*) — *техношафту* (це — терен глобальних технологічних змін, що дозволяють долати просторові перешкоди в культурній комунікації), *фінаншафту* (сфера глобальних фінансів, що забезпечує діяльність світового культурного ринку), *етношафту* (глобальні міграційні процеси та формування «нових меншин» у більшості розвинених країн), *медіашафту* (простір електронних мас-медіа та породжених ними комунікаційних і культурних практик), *ідеошафту* (глобальне поширення ідеологій, завдяки якому поруч із давніми знайомими — лібералізмом, соціалізмом, націоналізмом — по світу поширилися ісламський фундаменталізм, правоконсервативний популізм, а віднедавна ще й ідеологія «русского міра»).

Описані «шафти» є не автономними, а тісно пов'язаними між собою, що, однак, не робить їхню діяльність узгодженою й односпрямованою — навпаки, на думку А. Аппадурай, має місце засаднича розлагодженість (*disjuncture*) глобалізаційних процесів, тим небезпечніша, чим активніший їхній перебіг.

Ці глобальні процеси створили нові можливості для збереження (а то й активного розвитку) культур та ідентичностей невеликих «знецорінених» чи «детериторіалізованих» спільнот, раніше приречених на асиміляцію, на втрату власного етнокультурного обличчя через відірваність від «свого» культурного простору (іммігранти, біженці, діаспорні громади, дрібні етнічні чи релігійні групи тощо). Новітні технології, електронні мас-медіа та світовий ринок дали можливість формувати з територіальних

і суспільних «уламків» культурний простір нового — гібридного, мережевого, частково віртуального типу.

Відбуваються також зміни у взаєминах між національною державою та економікою. В ході глобалізації економіки формуються наднаціональні центри влади — господарчі зони, глобальні електронні фінансові ринки. Як показує досвід останніх років, після так званого кредитного облому (*credit crunch*) 2008 року, фінансова глобалізація прискорює й посилює не лише позитивний розвиток, а й розвиток кризи та втрати від неї.

Національні уряди змушені адаптуватися, пристосовувати до нових обставин умови господарювання та фінансової діяльності, що різні уряди здійснюють у дуже різний спосіб — від неоліберального посилення відкритості у сподіванні на зростанні конкурентоспроможності національної економіки — до нового ізоляціонізму, протекціонізму або й соціального популізму. З іншого боку, нове посилення привабливості моделі національної держави в умовах глобалізації спричинили явно невдалі намагання наднаціональних структур (як-от Євросоюз чи блок NAFTA) протистояти великомасштабним кризовим явищам.

У культурній сфері глобалізаційні процеси відбуваються на кількох рівнях. На рівні ідеологічному вони особливо суперечливі. З одного боку, значного поширення набуває ідеологія та світоглядна система, породжена, на думку багатьох філософів, розвитком вільноринкового демократичного суспільства, а саме — ідеологія активного індивідуалізму та раціоналізму, ліберальної демократії, світоглядного плюралізму, ба навіть постмодерну як іронічної переоцінки всіх донині існуючих ідеологій та естетик. Бельгійський культуролог Етьєн Грожан вважає:

«Роки надзвичайної релятивізації цінностей, ідеологій та вірувань, уніфікації моделей поведінки та картин світу, пропонованих мас-медіями, породили в багатьох людей гостре відчуття втрати ідентичності. Неспроможні більше визначати себе через чітку приналежність до певної системи цінностей, котрі раніше сприймалися і як дуже особисті, й водночас загальнолюдські, людина відчайдушно шукає «справжніх» засобів самовизначення» [27, 6].

З іншого боку (а може й унаслідок отої «втрати ідентичності», а також унаслідок інформаційно-технологічної глобалізації) небаченої поширеності набули ідеологічні системи, сформовані фундаменталістською реакцією на модернізацію та «вестернізацію» — від ісламського фундаменталізму до войовничої ідеології «руського міра».

Наслідком співіснування таких взаємно суперечливих ідеологічних процесів є не глобальна світоглядна гомогенізація («макдональдизація»), котрої так боялися ранні опоненти глобалізації, а діагностований Арджуном Аппадурай стан світоглядно-ціннісної розлагодженості, «вивиху» (*disjuncture*).

На рівні інституційному, в культурній інфраструктурі — наслідки глобалізації визначаються повсюдною присутністю глобальних електронних мас-медіа (супутникове телебачення, Інтернет та цифровий мобільний зв'язок), до яких нині мають доступ дедалі більше людей. З одного боку, це спричиняє певну гомогенізацію культурних практик і знакових систем, а отже — й дозвіллевих та інтелектуальних практик сучасного людства, але, з іншого, — створює небачені раніше можливості для поширення колись «нішевих» культурних продуктів та практик по всьому світу, поза межі «питомих» культур і спільнот, а також — умови для існування дедалі більшої кількості віртуальних соціокультурних спільнот (іншими словами, породжує безліч «глобальних сіл», колись пророкованих Маршалом Маклюгеном, та щодня роздаровує безлічі людей «15-хвилинки світової слави», обіцяні колись Енді Ворголом).

На рівні культури повсякдення глобалізаційні процеси проявляються головно в розростанні стандартизованого всесвітнього ринку культурних послуг і товарів. Цьому посприяв розвиток електронних технологій, породивши загальнодоступну аудіовізуальну та комп'ютерну техніку, а потім — усе нові й нові цифрові «гаджети» побутового та розважального призначення.

Втім, тенденція до стандартизації способів життя в сучасному світі, до руйнування раніше сформованих ідентичностей далеко не є панівною. Її супроводжує дедалі більше різноманіття світової культури та стилів життя — і не лише як реакція на «макдональдизацію» світу, але і як прямий наслідок інтенсифікації міжкультурних контактів.

Як констатують дослідники глобалізаційних явищ, вплив глобалізації на національні культури має різноплановий і неоднозначний характер — з одного боку, меншим і недосить розвиненим економічно країнам вона несе мас-культурну товарну експансію із розвинених великих країн Заходу, «нав'язує» глобальні моделі культурного споживання та господарювання, підважуючи конкурентоспроможність національних культур та культурних індустрій. Але, з іншого боку, глобалізація приносить нові сучасні технології та нові зразки креативності, відкриває перед маловідомими, але оригінальними культурами увесь світ, створюючи нові

можливості для їхнього динамічного розвитку (втім, цими шансами ще треба зуміти скористатися). В Україні, на жаль, ми вже добряче відчули вплив негативних сторін культурної глобалізації, але надто мало використовуємо надані нею шанси.

5) *Колишня радянська метрополія: від ностальгії за СРСР до «русского міра»*

Культурний вплив Росії не є незмінним протягом останніх 30 років і має різнобічний характер. Передусім — це дальше репродукування й транслювання на Україну старих і звичних, іще радянських культурних практик (яке дещо зменшилося у зв'язку із анексією Криму, збройною агресією РФ на Сході України та запровадженням в Україні заборон на культурний продукт, що прославляє країну-агресора). Це також доволі вправна й комерційно успішна адаптація та ретрансляція глобалізованих продуктів і зразків до «пострадянського» культурного простору. У цьому сенсі давньому «союзному центру» на початку XXI століття певною мірою вдалося зберегти роль посередника між світом та пострадянським культурним простором у сфері масової культури. Ринкова експансія російського мас-культу, підсилена його частковою інтеграцією до глобальних мас-культурних індустрій, мала на меті закріпити його потужні позиції на українському ринку культурних товарів і послуг, стримуючи розвиток вітчизняних культурних індустрій.

Однак із приходом до влади президента РФ Путіна дедалі потужнішим ставав інший, новий різновид інформаційно-культурного впливу Росії на сусідні пострадянські країни, зокрема (або й передусім) на нашу. Детальний опис проекту «русский мір» не є завданням цього дослідження (для цього можна звернутися, наприклад, до підготовленої фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень і виданої 2014 року Аналітичної доповіді «Україна і проект “русского міра”»), тож ми обмежимося констатацією, що цільовою аудиторією цього проекту є етнічно російське та російськомовне населення пострадянських країн, котре оголошується «соотечественниками», тобто майже співгромадянами, щодо яких Росія має особливі обов'язки та інтереси, а однією з головних цілей проекту є збереження (і навіть посилення) мовно-культурної, інформаційної, а отже — й світоглядної, ідеологічної зорієнтованості «соотечественников» передусім на Росію (а не на державу, в якій вони живуть), з подальшою розбудовою на основі цієї орієнтації політичних лояльностей, котрі за «сприятливої нагоди» (як-от у Криму навесні 2014 року) обертаються ресурсом і ґрунтом для агресії та анексії.

А доки така «нагода» не настала, безперервно, упродовж десятиліть, працював сформований спільними зусиллями російської держави та підконтрольного їй медіа-бізнесу потужний механізм продукування нового, вже не радянського, а імперського агітпропу — кіно- й телефільмів про героїв-чекістів та доблесних російських вояків, які «мочат в сартірах» недолюдків — «кахлів» і «чеченів», псевдо-документальних фільмів на кшталт «Убить в себе русского», патріотичної та попсово-розважальної начинки для контрольованих Кремлем та вірними йому «крупними бізнесменами» (див. санкційні списки Державного департаменту США) телеканалів, трансльованих на пострадянський простір і таке інше.

Цей нескінченний культурно-агітаційний потік призначений був служити «мостом» між Москвою та кожним «соотечественником», аби він ні на мить не забував, що його істинне «каноніческое отечество» — це не та країна, де він живе, а велика Росія, що справжня, велика культура — це культура саме російська, а не будь яка інша, бо Європа загниває, «пиндосы тупые», «а четвертому Риму — не бывать».

б) *Національна традиція, культурна спадщина*

Зазвичай вважалося, що в національній культурі, єдиній для усіх суспільних верств і груп певної нації, містяться основні «паттерни» модерного суспільства. В українському випадку, однак, це не зовсім так: для значної частини українського суспільства, особливо для мешканців Східної та Південної України старшого покоління, радянський (і російськомовний) культурний багаж відіграє значно вагомішу роль (про це детальніше у книжках [5; 6]).

Тому реалізація можливості поновити чи збудувати наново живий зв'язок з українською національною культурою вже сама по собі стала істотною культурною зміною для мільйонів українців. Інша річ, що, як відомо, далеко не всі нею скористалися, часто — через інерцію, а часто — підштовхувані саме до такої негативної настанови регіональними елітами та віщунами «русского міра» з телевізора й газетних сторінок. Найяскравішим (сказати б, найпахучішим) прикладом такого роду діяльності були публікації Олеса Бузини у газеті «Сегодня» та подібних виданнях.

З іншого боку, цей процес ускладнюється, особливо для молоді, інерційним (а почасти й наново культивованим) іміджем української нації як селянської (варіант колишнього Міністра освіти і науки та відомого українофоба Дмитра Табачника: «галичанської»), із нібито винятково «етнографічною» чи навіть «шароварною» культурою, а також — слабкістю традиції української

міської культури, повільним розвитком української масової культури (головно з фінансово-економічних причин).

Попри це, лише національна (в ширшому, політичному сенсі) культурна й історична спадщина є ресурсом, що надається для формування міцної національної ідентичності. Натомість джерела креативності, як відомо, можна знаходити практично де завгодно.

7) *Культурно-мистецькі еліти: зміни в статусі та місії*

Зміна їхньої ролі в забезпеченні національної культурної динаміки доволі помітна, хоча й не всіма усвідомлювана: раніше видатні українські літератори, митці та інші відомі діячі культури відігравали, вдало чи ні, роль «пророків» та «совісті нації», законодавців смаків і творчих новаторів, моральних та естетичних авторитетів у суспільстві.

Натомість тепер лише деяким із них, переважно молодшим і яскравішим, вдається зберігати роль творчих інноваторів чи слугувати за рольові моделі для певних груп молоді. Мало кому зі старших «живих класиків» вдалося не втратити роль моральних авторитетів для суспільства. Загалом же суспільний статус та провідна роль (у буквальному сенсі) так званих «провідних митців» останніми роками значно ослабли.

Останніми роками оприявнилися також «зміни культурної парадигми»: замість видатних письменників (як це було на початку 1990-х) у партійних списках на парламентські вибори з'явилися поп-співаки, тележурналісти та спортсмени. Утім, їхні «політичні кар'єри» досі виявлялися нетривалими, а роль у політичному житті — здебільшого декоративною.

Тепер перейдімо до розгляду того, як саме відбуваються трансформаційні процеси на означених вище основних напрямках. Знову скористаймося при цьому пропозиціями Верана Катунарича щодо кількох рівнів аналізу культурної трансформації — ціннісного, символічного, інституційного.

А) *Ідеологічна трансформація, або ж зміни у системі вартостей*

У більшості теорій культури, як відомо, за фундаментальні основи останньої беруться ідеологічні, світоглядні системи, сукупності вартостей, що їх поділяє спільнота — творець і носій культури.

Говорячи про ідеологічну трансформацію в українській культурі, зокрема — про те, якою вона «мала би бути» згідно з транзитологічними концепціями, вкажемо на очікуваний «транзитологами» перехід від раніш насадженого згори колективізму до

динамічного поширення індивідуалістичних вартостей; від світогляду, породженого радянською зрівнялівкою та економікою дефіциту — до світоглядних настанов західного суспільства споживання.

В ідеалі, внаслідок такого переходу, в умах наших співгромадян на зміну знеціненим радянським та патріархальним вартостям мали би прийти ідеали демократії й вільного ринку, але дійсність дає більше підстав вважати, що ціннісна трансформація в Україні має фрагментарний і регіоналізований характер, ба більше, — вона, принаймні деякою мірою, схожа на те, що польський соціолог і культуролог Казімеж Кшиштофек назвав негативною конвергенцією [31, 187–188]. Так відбувається, коли з двох різних культурних систем беруться переважно їхні «погані» риси. В українському випадку, молодшим і середнім поколіннями співвітчизників, особливо у великих містах, дедалі помітніше оволодівають індивідуалізм і споживацтво, натомість чимала частина старшого покоління, особливо на де-індустріалізованому Сході, немов «закристалізувалась» у своїй пострадянській свідомості, в ностальгії за «старими добрими часами»: стабільними зарплата і цінами, оптимістичними і «найдобрішими» радянськими фільмами та піснями, зі зрозумілими, простими, чесними й бідними героями.

Для аналізу подібних явищ чимало схожого, а тому й корисного, можна почерпнути з досвіду аналізу ціннісних трансформацій у сусідніх посткомуністичних країнах. На цей предмет соціолог Сініша Малешевич зауважував:

«Хоча кожне східно- чи центральноєвропейське суспільство зіткнулося із власним набором проблем та перешкод у період культурної трансформації, однак є чимало рис, спільних для всіх посткомуністичних країн. Ці спільні характеристики помітні як в інституційних, так і в ціннісних змінах; по суті, ці дві сфери культурних змін є глибоко пов'язаними. Серед процесів, що зачіпають обидві сфери, два є ключовими: зміни у взаєминах між індивідумом та державою, а також доволі хаотичні та конфліктні взаємини між глобалізаційними тенденціями та боротьбою за збереження автентичних культур.

...Хоча спадщина соціалізму все ще сильна у багатьох аспектах, але вже сформувалося потужне неприйняття колективістських цінностей в економічному житті. Однак парадоксальним чином із цим співіснує явна підтримка втручання держави у соціальну сферу, де державному патерналізмові віддається перевага перед особистою відповідальністю. Державу водночас люблять і ненавидять. Можна сказати, що ставлення до держави в колиш-

ніх соціалістичних країнах схоже на ставлення підлітка до батьків. Державі-батькові не довіряють, громадянин-підліток хотів би звільнитися від її влади, але водночас сподівається і навіть вимагає економічної й фізичної протекції» [34, 4].

Тривкість популістських настанов та прихильність до державного патерналізму констатували також болгарські культурологи:

«Культурна ситуація у Болгарії... відображає масові настрої та ціннісні орієнтації, сформовані за десятиліття тоталітарної влади — це настрої та орієнтації закритого суспільства, яке, з одного боку, було позбавлене можливості слідувати традиційним моральним нормам, а з іншого, не мало змоги пізнавати й оцінювати “інший світ” і через це формувати свою свідомість. ...Дуже важко подолати патерналістські сподівання, що держава має забезпечити кожному добробут» [22, 45].

Численні соціологічні дослідження в Україні фіксують аналогічні явища в нашому суспільстві. Однією із перших наукових праць, де проаналізовано вказані проблеми, стала відома книжка Євгена Головахи «Суспільство, що трансформується» [4]. Та ще за кілька років до її появи київські науковці Юрій Полунєєв та Юрій Загоруйко охарактеризували реакцію масової свідомості на процеси суспільно-політичних та економічних змін як «культурний шок», котрий є:

«...результатом колізії та взаємовпливу між трьома культуротворчими векторами:

(1) новою системою цінностей, що “імпортуються” з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економічної трансформації, а також внаслідок набагато ширших торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом і Заходом;

(2) старою “советською” системою цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які поки що домінують в суспільній свідомості;

(3) цінностями традиційної національної культури, яка швидко відроджується в нових незалежних країнах» [16, 150].

Про контроверсійність цих процесів, внутрішню суперечливість системи цінностей посткомуністичного східного європейця писав також згадуваний раніше в цій праці Кшиштофек:

«Що особливо дивує іноземців, і що самі східноєвропейці часто зауважують стосовно себе, так це те, що їхня етнокультурна ідентичність характеризується якимось шизофренічним поєднанням непоєднаних цінностей. Ця ідентичність не є більш-менш збалансованим компромісом між відчуттями “європейськості”, націо-

нальності та місцевої приналежності, але набором суперечливих відчуттів: захоплення, навіть схилення перед Європою і Заходом взагалі, нездоланим потягом до їх наслідування, і водночас етноцентризмом, тобто браком компромісу між імітативною та етнічною культурами... Втім, це — типовий зразок реакції на різкі суспільні зміни, а не унікальне східноєвропейське явище.

...Це викликає сильну потребу в наслідуванні багатших країн — наслідуванні не стільки у виробництві, організації, управлінні, скільки у споживанні... На основі цієї “євро-хвороби”, цього сорому самих себе, виростає спокуса — вихвалитися власною модерністю, здебільшого — жалюгідно вторинною.

...Інша крайність — етноцентризм (етнонаціоналізм), психологічно переплетений зі страхами та невпевненістю щодо власної ідентичності. Що більше в минулому людям перешкоджали відчувати себе поляками, литовцями, чехами, українцями тощо, тим більше вони тепер, у часи політичного плюралізму, прагнуть продемонструвати свої національні почуття. А правлячі кола ними маніпулюють із політичною метою» [31, 189].

Важливий і складний процес, що відбувається на рівнях ціннісних змін, деякі соціологи характеризують формулою «глобалізація проти націоналізму». Наприклад, на думку Малешевича, як реакція на глобалізаційні впливи «...існує сильний потяг суспільств і держав до збереження власної ідентичності. Глобалізація часто викликає сильний спротив і відкидається... На інституційному рівні, потенційно ефективні організаційні заходи відкидаються як такі, що презентують “суто західну” модель та ігнорують “нашу культурну специфіку”. Реакція проти модернізації у Східній Європі здебільшого оформлюється в ідеологію і практику етнонаціоналізму» [34, 5].

Такий стан справ визначає особливу роль національної ідеології (або ж, як часом кажуть в Україні, національної ідеї) в суспільному та культурному житті, а також і те, що культурна політика часто виступає лише інструментом легітимування власної влади, або ж національної держави взагалі.

«Посткомуністичний шок» може охоплювати, як не дивно, навіть зону, де нові ліберальні цінності перетинаються із традиційними релігійними настановами. На думку варшавського культуролога Терези Костирко:

«Для переважної більшості польського суспільства, вихованої на парадигмі католицької культури, моральний аспект багатьох соціально-культурних явищ і конфліктів, що раптово виникли, чи навіть були нав’язані суспільству електронними мас-медіа, був не

лише шокуючим, але й захопливим. Для непідготованого споживача соціальні ситуації та стилі життя, з якими він почав стикатися, ставали свого роду сенсацією, але часом — також сприймалися як ознаки свободи, можливості вільного вибору систем цінностей, як дозвіл на ігнорування існуючих авторитетів — і то не лише у сфері ідейно-світоглядній, але й щодо освіти, соціального становища тощо. Суспільні норми у ширшому сенсі, та культурні норми у вузькому сенсі, стали втрачати свою роль регулятора відносин між особистістю та суспільством — звичайно, це відбувається під впливом не лише мас-медіа, а й загальних процесів дезінтеграції у нашій країні» [32, 12].

Здається, що більшість із сказаного Терезою Костирко про посткомуністичну Польщу, можна застосувати й до сучасної України. Втім, в Україні ці процеси мають свою, певною мірою унікальну специфіку, обумовлену її постколоніальною спадщиною (про що чимало писав, зокрема, Микола Рябчук).

Чи можна спрогнозувати, в який бік розвиватимуться процеси трансформації систем цінностей? Казімеж Кшиштофек вважає, що можна, і навіть окреслює кілька сценаріїв їхнього перебігу:

«...Погляньмо на те, як діють (чи не діють) системи цінностей та механізми, що мали б забезпечувати реакцію певної культури на вторгнення інакше спрямованих цінностей ринково-орієнтованої культури. Тут можна сподіватися чотирьох можливих реакцій:

- (а) адаптація шляхом наслідування (або прийняття);
- (б) неадаптація (або відкидання);
- (в) вибіркова адаптація (або соціокультурний дуалізм);
- (г) адаптація через трансформацію (або коадаптація).

У постсоціалістичних країнах можна спостерігати всі чотири варіанти реакції з різною інтенсивністю. Проте видається, що перші два типи реакцій не будуть домінуючими, отже, найімовірнішими є два сценарії:

1) Соціокультурний (та господарчий) дуалізм. В цьому випадку маємо затягнутий паралелізм розвитку: динамічна модернізація в одних сферах життя суспільства співіснує з відсталими, до-ринковими механізмами функціонування інших сфер. Взаємні впливи та зв'язки між “модернізованими” анклавом та домодерною зоною суспільного життя порівняно слабкі, отже, слабкою буде й “культурна дифузія”.

2) Коадаптація, тобто модернізація конвергенційного типу, є компромісом між старими та новими цінностями. Вона має два можливих варіанти: позитивну та негативну конвергенцію. Перша полягає у взаємопроникненні бажаних, вартих збереження

рис обох систем цінностей. Водночас деякі традиційні цінності, що стають “обтяжливими” для модернізації, замінюються більш функціональними» [31, 191].

Кшиштофек вважає, що другий варіант, не менш імовірний, полягає в поєднанні гірших рис обох культурних моделей і називає його «синдромом запізнення»: той, хто запізнився в розвитку, захоплюється тими речами, які модерніше суспільство вже відкинуло. На ранніх стадіях модернізації така негативна конвергенція виглядає для багатьох привабливішою, що особливо помітно у сфері культури. Примітивніші зразки західної масової культури легко знаходять дорогу до східноєвропейського споживача і призводять до гібридизації їхніх культур.

Б) Зміни на символічному рівні

Згідно з семіологічними концепціями культури, вона є передусім системою кодів міжлюдського спілкування, впорядкованою сукупністю знаків і символів. Отже, трансформація культури не може не включати трансформації цих кодів та символів. Такі зміни проявляються, зокрема, в різноманітних практиках використання тих чи інших елементів історичної й культурної спадщини як засобу згуртування спільноти навколо нового національного чи політичного проекту, виховання модерної національної свідомості. Поле таких символічних змін у незалежній Україні стали вітчизняна історія, культура, суспільні науки, міський простір.

Вихідною тезою, що нею здебільшого керувалися в ініційованні символічних змін влада та інші суспільно-політичні сили, була констатація розколотості історичної пам’яті українського суспільства й потреба в її подоланні. Інша річ, що ідеальні образи «цілісної» історичної пам’яті у різних суб’єктів цих дій були дуже різними, а реальними цілями їхньої політики часто були не історична правда й суспільна консолідація, а консолідація своєї політичної влади й, відповідно, ослаблення «не своєї».

Протягом усіх років незалежності, періодично інтенсифікуючись і загострюючись, відбувається небезконфліктне переосмислення, переозначення багатьох подій та постатей української історії, трансформація «місць пам’яті» й так званого канону імен і творів української літератури й мистецтва.

Символічні зміни втілювалися в таких практиках, як реабілітація та повернення в обіг раніш заборонених чи небажаних митців і творів, зміни в музейних експозиціях, створення нових музеїв та заповідників, встановлення пам’ятників діячам та подіям, котрі раніше розглядалися як політично неприйнятні (а в 2007-2008 рр. та з 2014 року — також системне усунення з символічно-

го простору пам'ятників діячам радянської доби, перейменування вулиць і міст). Те, що ці процеси мають в Україні «пульсуючий» та регіонально диверсифікований перебіг, є зайвим свідченням складності й тривалості суспільної трансформації.

Втім, можна констатувати, що на символічному рівні процес перетворення «населення союзної республіки» (а не «домодерної етнічної спільноти», як вважають деякі сучасні автори) на українську політичну націю вже пройшов значний, хай і суперечливий шлях.

В) Інституційні зміни

Ведучи мову про інституційні зміни в культурній сфері, доречно вказати не стільки на якісь радикальні реформи системи органів управління галуззю чи мережі державних закладів культури (адже тут радикальних змін, власне, й не сталося — більше того, кількість закладів культури в прямому підпорядкуванні Мінкультури й на бюджетному фінансуванні постійно зростала), скільки на господарчу трансформацію культурної галузі, тобто запровадження ринкових засад у багатьох її секторах, повільний розвиток приватного, ринкового сектора в культурі.

Варто згадати, що в 1990-і роки галузь культури в Україні переживала фінансову скруту, підсилену ще й відсутністю реформ у системі управління й фінансування, а також невдалою децентралізацією (передача багатьох тисяч закладів культури у власність місцевих громад без належних змін у системі формування місцевих бюджетів). Через це тисячі комунальних закладів культури (клуби та будинки культури, бібліотеки, кінотеатри), особливо в селах та малих містах, були закриті або перепрофільовані.

Процес інституційної трансформації сфери культури далекий від завершення — зокрема, ще тільки починають будуватися механізми партнерства держави з недержавним сектором, а також принципово нові, конкурсні механізми фінансування культурно-мистецьких проєктів.

Важливим складником інституційної трансформації української культури є вихід на перший план сучасних, переважно приватних культурних індустрій. Сьогодні в культурному виробництві України вже ведуть перед приватні теле- і радіоканали, видавництва, музичні та кінопрокатні організації. Виходить з кризи українська книжка, динамічно розвивається українська популярна музика. Однак на ринку культурних товарів і послуг ще зберігається домінування іноземного продукту, що породжує низку проблем — від економічних до ідеологічних.

Політика держави щодо культурних індустрій протягом років

незалежності була зорієнтована переважно на пряму фінансову підтримку підприємств державного сектора, при цьому недостатньою була увага до розвитку недержавного сектора культури (як комерційного, так і неприбуткового); слабкими й недосконалими залишалися механізми впливу держави на цей сектор.

Після 2014 року, за умов гострої економічної та політичної кризи і військової агресії РФ, у політиці щодо національного ринку культурних благ українські уряди здебільшого відмовлялися від істотної фінансової підтримки українського виробника контенту (через брак коштів) на користь законодавчих обмежень російського продукту (того, що має виразний пропагандистський характер). Залишається сподіватися, що державна підтримка вітчизняних культурних індустрій з часом ставатиме різноманітнішою і гнучкішою за формами, орієнтованою на підтримку змагальності в культурі. Йдеться, власне, про комплекс так званих «підтримчих дій» на користь вітчизняної культури.

Г) Трансформація культурно-дозвілєвих практик

Йдеться про істотні зміни у повсякденній культурно-дозвілєвій діяльності сучасних українців, спричинені як соціально-політичними змінами (розвал ідеологічно-культурної машини тоталітаризму, відкритість до зовнішніх культурних впливів), так і технологічними інноваціями (зокрема — масовим поширенням побутової аудіо-відео- і комп'ютерної техніки, розвитком супутникового й цифрового ТБ, Інтернету, мобільного зв'язку), зі спричиненим такими тенденціями занепадом деяких традиційних культурних практик — читання книжок і преси, відвідування музеїв, театрів, бібліотек.

Соціологічні дослідження засвідчують: за роки незалежності відбулися масштабні зміни в структурі та характері культурної діяльності й дозвілля наших громадян. Чимало колись масових культурних практик населення України, пов'язаних із штучно низькими цінами на товари і послуги, помітно занепадають, натомість розвиток нових елементів культурної сфери (таких, як шоу-бізнес, індустрія цифрових розваг) часто носив стихійний характер, або ж відбувався за сценаріями, писаними не в Україні, і не приносив очікуваних інвестиційних та креативних стимулів українській культурі й мистецтву.

До певної міри ці зміни природні: міняється суспільство, міняється його дозвілля. Однак виникає небезпека, що майнова прірва між багатими і бідними доповнюватиметься прірвою культурною: якщо не вживати серйозних підтримчих заходів, то невдовзі певні види мистецтва і культурних розваг — опера, концерти про-

відних виконавців (популярних та академічних), комфортабельні модернізовані кінотеатри та музичні клуби — стануть «культурою для багатіїв», а неможливо більшість задовольнятиметься телевізором та безкоштовними передвиборчими шоу на міських майданах. Особливо драматичним є становище із задоволенням культурних потреб населення сіл та малих міст України, де проблемою стало не те що відвідати театр, музей чи концерт, а навіть придбати книжку чи сходити в кіно.

Д) Формування національного культурного простору, проблема його цілісності

Важливим аспектом культурної трансформації в Україні є формування її національного культурного простору. Глибоке теоретичне осмислення взаємодії культурного простору й національної культури, а також проблеми його практичного формування представлено в іншому дослідженні [5]. Тож тут стисло зауважимо, що національний культурний простір можна визначити як сукупність сфер суспільно-культурної діяльності, котрі в комплексі здатні забезпечувати культурні, мовні, інформаційні потреби громадян. Він охоплює сфери мистецької, культурно-просвітницької, дозвілєвої діяльності (професійної та аматорської), ефірний простір електронних мас-медіа, українські ресурси Інтернету, національний ринок друкованих ЗМІ, книговидання та книгорозповсюдження, інших культурно-мистецьких продуктів та послуг, а також суміжні сфери — освіти, науки, діяльності структур громадянського суспільства.

Слабка інтегрованість окремих регіонів або суспільних груп у загальнонаціональний контекст, їхня орієнтованість на вузько-регіональні чи закордонні культурні індустрії та електронні ЗМІ позбавляє цілісності національний культурний простір, робить його вразливим для зовнішнього втручання. Національний культурний простір можна вважати єдиним і цілісним, якщо:

по-перше, існують розвинені спільні символічні системи (мова, система вартостей, національна культурна спадщина), що є комунікаційною базою всього суспільства;

по-друге, культурні потреби суспільства задовольняються передусім завдяки національним виробникам культурного продукту та національним каналам культурної комунікації;

по-третє, немає значних груп у суспільстві, які б стабільно перебували поза сферою національних комунікаційних каналів (мереж), належачи натомість до іно-національного культурного простору.

На підставі вже зробленого аналізу основних тенденцій куль-

турних змін, спробуймо коротко підсумувати тенденції розвитку національного культурного простору за роки незалежності.

Попри певні успіхи останнього часу, не забезпечено провідних позицій національного продукту на основних ринках культурно-мистецьких благ (книжка, кіно та відео, преса, музика). У культурно-дозвілєвому «раціоні» пересічного громадянина України й досі помітне місце посідають російські розважальні телепрограми, російська (та перекладена російською мовою) популярна література, врешті, сумнозвісні російські «попса», «шансон», а тепер ще й «реп». Тривале порушення цілісності національного культурного простору обумовлює істотні відмінності у системах цінностей, ідейних орієнтаціях, у джерелах культурної та суспільної інформації, що виникають між населенням окремих регіонів країни, а також між великими суспільними групами за релігійними, мовними та іншими ознаками.

З усіх окреслених і проаналізованих нами вище проблем, тенденцій і явищ, що обумовлюють трансформацію української культури в контексті інших посткомуністичних країн, можна зробити висновок, що характер і масштаби культурних змін у сучасній Україні визначаються частково «внутрішньою динамікою» її культури, запитами і активністю громадянського суспільства, частково свідомими, цілеспрямованими зусиллями держави або культурних еліт, але також і потужними глобальними чинниками, що мають «зовнішній характер» стосовно культурної сфери, або й стосовно українського суспільства загалом.

Література:

1. **Бердиховська Б., Гнатюк О.** Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами. К.: «Дух і літера». 2004. 344 с.
2. **Вайль П., Геніс А.** 60-е: Мир советского человека. М.: «НЛО». 1998. 368 с.
3. **Волков С.** Шостакович и Сталин. Художник и царь. 2004. 640 с.
4. **Головаха Є.** Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. К. 1997. 154 с.
5. **Гриценко О.** Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та культури пам'яті в малих містах України. К.: «КІС». 2014. 352 с.
6. **Гриценко О.** Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення і практичне формування. К.: Інститут культурології НАМ України. 2019. 256 с.
7. **Гриценко О., Солодовник В.** Пророки, пірати, політики і публіка.

Культурні індустрії й державна політика в сучасній Україні. Київ: УЦКД, 2003. 168 с.

8. **Дзюба І.** Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен: «Сучасність». 1968. 264 с.

9. **Жиленко І.** Homo Feriens. Спогади. К.: «Смолоскип». 2011. 816 с.

10. **Каганов Ю.** Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: «Інтер-М». 2019. 432 с.

11. **Кошелівець І.** Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк. 1964.

12. **Кулик В.** Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. К.: «Критика». 2010. 656 с.

13. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. Київ. 2012. 163 с.

14. **Лавріненко Ю.** Розстріляне Відродження. Антологія 1917–1933. Поезія — проза — драма — есей. Paris: Instytut Literacki. 1959. 980 с.

15. Нариси української популярної культури. За ред. О.Гриценка. К.: УЦКД, 1998. 760 с.

16. **Полунев Ю., Загоруйко Ю.** Культурний шок у посткомуністичних суспільствах у період ринкової трансформації. Перспектива України. К.: Сучасність. 1994. № 11. С. 143–155.

17. **Рябчук М.** Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. К.: «Критика». 2000. 304 с.

18. **Рябчук М.** Постколоніальний синдром. К.: «КІС». 2011. 240 с.

19. **Сверстюк Є.** Собор у риштованні. Париж. 1970. 174 с.

20. **Філоненко С.** Масова література в Україні. Дискурс. Гендер. Жанр. Доцецьк. 2011. 432 с.

21. **Appadurai, A.** Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity.* (Ed. M. Featherstone). London: Sage. 1990. pp. 298–315.

22. **Arcova, R., Cherneva, R., e.a.,** Cultural Institutions and Cultural Values in Change: the Bulgarian case. *CULTURELINK. Special Issue.* 1997. pp. 33–50.

23. **Bakula, B.** Transformacja kultury i literatury polskiej na tle zmian w kulturze Europy Srodkowej i Wschodniej po roku 1989. *Transformacja w kulturze i literaturze polskiej 1989–2004.* Praca zbiorowa pod red. B. Bakuly. Poznan. 2007. s. 173–216.

24. **Burke, P.** History and Social Theory. Polity Press. 2005. 224 p.

25. **Burke, P.** What Is Cultural History? Polity Press. 2004. 152 p.

26. **Dahrendorf, R.** Reflections on Revolution in Europe, 1990. 190 p.

27. **Grosjean E.** Cultural identity. A key element of the democratic challenge. 1994.

28. **Hłasko, M.** Piękni dwudziestoletni. Paris. Instytut Literacki. 1966. 215 s.

29. **Huntington, S.** The Third Way. University of Oklahoma Press. 1991. 366 p.

30. **Katunatic, V.** Transition and Culture in Croatia: From Nationalistic Populism to Enlightened Democracy? *CULTURELINK. Special Issue.* 1997. pp. 9–32.

31. **Krzysztofek, K.** Patterns of cultural change and cross-cultural communication in post-1989 Europe. *Implications for cultural identities.* Council of Europe. CMC (95) 3 Prov. pp. 187–193.

32. **Kostyrko, T. (red)**. Kultura polska w dekadzie przemian. Warszawa. 1999. 368 s.
33. **Kuzio, T.** The national factor in Ukraine's quadruple transition. *Contemporary Politics*. 2000. Vol. 6. No 2. pp. 143–164.
34. **Malešević, S.** Introduction. Culture in Central and Eastern Europe. Institutions and Values Changes. *CULTURELINK. Special Issue*. 1997. pp. 4–9.
35. **Miłosz, Cz.** Zniewolony umysł. Paris. Instytut Literacki. 1953. 236 s.
36. **Schuster, M. J.** Davidson. Deconstruction a Tower of Babel. Privatization, decentralization, devolution and other ideas in cultural policy. Strasbourg. 1993.
37. **Svob-Dokic, N.** Cultural Contexts in Transition Processes. *CULTURE-LINK Special issue 'Cultural Transitions in Southeastern Europe'*. Zagreb. 2004. pp. 7–18.
38. **Sztompka, P.** The Sociology of Social Change. Oxford: Blackwell. 1993. 368 p.
39. Transformacja w kulturze i literaturze polskiej 1989–2004. Praca zbiorowa pod red. B.Bakuly. Poznan. 2007. 218 s.

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: ЗВ'ЯЗКИ ТА ПОРІВНЯННЯ КУЛЬТУР ПАМ'ЯТІ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

На початку ХХІ століття одна із тем польсько-українських стосунків, що належала до історичної сфери, почала поступово руйнувати не лише інші теми спільного історичного минулого двох країн, але й доробок попередніх взаємних зусиль, спрямованих на порозуміння та примирення у «важких питаннях» минулого. Йдеться про події на Волині у 1943 році.

Політики й журналісти обох країн, залежно від своїх політичних поглядів та актуальної політичної позиції, схильні звинувачувати чи то неправильну політику «своєї» влади та безвідповідальну, керовану жадобою сенсацій поведінку мас-медіа (якщо самі вони — в опозиції чи їй симпатизують), чи то безвідповідальних політиків і мас-медіа сусідньої країни (якщо вони при владі або їй служать).

В інтересах збалансованості (яку часто плутають з об'єктивністю) автор готовий визнати, що проблему створили спільними зусиллями політики, журналісти, громадські активісти, а почасти — також історики обох країн, але визнання цього не вирішує проблеми, бо ані з'ясовує причин того, чому так сталося, ані допомагає знайти засоби її вирішення.

Отже, варто розглянути контрверсійні проблеми «спільної історії» України та Польщі, які спровокували загострення останніх років. Йдеться про історичне, політичне, міфологічне підґрунтя цих «пекучих» проблем, а також про їх рецепцію та спроби порозуміння в обох країнах.

Ситуація ускладнена тим, що низка історичних подій та осіб, у виразних національних історичних наративах (чи точніше — в культурах пам'яті), неunikно продукують суперечності й навіть конфлікти між представниками обох країн, коли відзначаються ювілеї, пов'язані з цими подіями чи особами. Варто нагадати кілька таких конфліктних подій та осіб, що відбулися у ХХ столітті:

- Польсько-українська війна 1918–1919 років; знищення ЗУНР та наступна анексія її території Польщею;

- Вимушений військовий союз УНР із Польщею (Петлюри й Пилсудського), що включав визнання Україною анексії Польщею Галичини та Волині й тому був оцінений галичанами як зрада (таку оцінку зміцнило й поширило укладання Польщею Ризької угоди з Рад. Росією);

- радянська окупація східних територій Другої Речі Посполитої у вересні 1939 року з наступною анексією земель на схід від «лінії Керзона»;

- криваві етнічні чистки польського населення на Волині в 1943-1944 роках, відомі в Польщі як «Волинська різанина», що супроводжувалися аналогічними, але меншими за масштабами «відплатними акціями» загонів Армії Крайової і Батальйонів Хлопських проти українського населення Волині й Холмщини;

- масові примусові депортації польського населення із Західної України та українського населення з південно-східних районів Польщі — на захід (Акція «Вісла» тощо).

Наявність контрверсійних чи травматичних подій у спільному минулому двох країн сама по собі ще не є запорукою пізніших конфліктів. Для цього потрібно, щоб якісь важливі дієвці вдавалися до такого публічного, культурного чи політико-правового тлумачення подій минулого, до такого їх символічного наповнення та публічного вшанування (чи, навпаки, засудження) їх історичних учасників, що це викликає голосні протести, або й поважнішу реакцію в сусідній країні, хоч би якими очевидно руйнівними ці заходи та контрзаходи були для двосторонньої співпраці.

Свого часу відомі польські інтелектуали Богуміла Бердиховська і Яцек Куронь у статті про тодішні (кінець 1990-х) проблеми в польсько-українських «історичних» стосунках підсумовували, що:

«З обох боків кордону є люди і середовища, які не хочуть співпраці. Мало того, будь-яку співпрацю вони вважають зрадою національних інтересів. Якщо не зважати на активність цих середовищ, то завжди будемо натрапляти на більші чи менші інциденти» [1].

Цей прогноз уже не раз збувався. Та водночас — за майже 30 років, що минули відтоді, як обидві країни позбулися комуністичних режимів, здійснено (хоча й не без тертя та суперечок) чимало такого, що стало прикладами співпраці України й Польщі у сфері спільної історичної спадщини та політики пам'яті, зокрема:

- документальні продукти політики «порозуміння і єднання», що її головними дієвцями були Александр Квасневський і Леонід Кучма, як-от їхні спільні заяви «До порозуміння і єднання» (від 21.05.1997), «Про примирення — в 60-у річницю трагічних подій на Волині» (від 11.07.2003), спільна заява парламентів двох країн з приводу 60-х роковин Волинської трагедії (липень 2003 р.), а також — недавня спільна декларація Верховної Ради та Сейму Республіки Польща про пам'ять і солідарність (жовтень 2016 р.) та інші;

- низка спільних послань, заяв і декларацій польських та українських ієрархів Української Греко-Католицької та Римо-Католицької Церкви, спрямованих на взаємне прощення й примирення двох народів [17];

- багаторічна діяльність українсько-польського наукового семінару, зосереджена передусім на тематиці українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни, з виданням в обох країнах (двома мовами) 10 томів досліджень «Україна — Польща: важкі питання» [33];

- діяльність українсько-польської міждержавної комісії експертів «з удосконалення змісту шкільних підручників з історії й географії» (1990-і роки), котра, за твердженням її учасників, сприяла зменшенню кількості негативних національних стереотипів у підручниках [27];

- створення спільними зусиллями міністерств культури двох країн Музею Юліуша Словацького у Кременці, на батьківщині великого польського поета;

- спорудження й урочисте відкриття за участі президентів двох країн пам'ятників цивільним жертвам українсько-польського кривавого протистояння в роки війни у Павлівці/Порицьку (під час цього урочистого відкриття 11 липня 2003 р. президенти Кучма й Квасневський виголосили спільну заяву «Про примирення — в 60-у річницю трагічних подій на Волині»), Павлокомі, Гуті Пеняцькій;

- спільне номінування і включення до *UNESCO World heritage List* українсько-польського транскордонного об'єкта «Дерев'яні церкви Карпатського регіону»;

- створення й активна, хоч і нетривала, діяльність Українсько-польського форуму істориків (2015–2017) [29].

Цей перелік свідчить, що в процесі розбудови польсько-українського порозуміння й примирення були активно задіяні різні дієвці, від глав двох держав, парламентарів та церковних ієрархів — до науковців та діячів культури. Однак не бракувало й дієвців та дій, об'єктивно (попри словесні запевнення іншого змісту) спрямованих на руйнування ще нетривких здобутків процесу українсько-польського порозуміння, на провокування (можливо, не завжди свідоме) менших чи більших конфліктів «історичного» характеру. На жаль, у XXI столітті таких конфліктних ситуацій в Україні та Польщі було чимало. Лише за останні десять років можна згадати:

- кампанія громадсько-політичних організацій та місцевих органів влади Галичини за проголошення 2009 року «Роком

Степана Бандери», на яку президент Віктор Ющенко із понад річним запізненням відгукнувся указом № 46/2010 про присвоєння звання Героя України С.Бандері, негативно сприйнятим не лише опонентами Ющенка в Україні, але й багатьма в Польщі (де Бандеру та ОУН ще з 1930-х років вважають антипольськими терористами), що й породило ініційовану польськими депутатами резолюцію Європарламенту RC-2010-0116 «Про ситуацію в Україні», сприйняту багатьма як лицемірну й радше антиукраїнську, ніж «антибандерівську». У пункті 19 резолюції стверджено, що Європарламент «глибоко жалкує про рішення попереднього президента України В.Ющенка про посмертне нагородження Степана Бандери, лідера ОУН, яка співпрацювала з нацистською Німеччиною, званням Національного Героя України, і сподівається, що нове українське керівництво (*тобто Янукович — О.Гр.*) перегляне це рішення й збереже свою відданість європейським цінностям» [37]. Приклад реакції ліберальної української інтелігенції на цю резолюцію [3];

- прийняття 9 квітня 2015 року (того самого дня, коли зранку в сесійній залі виступив з вітальною промовою президент Польщі Броніслав Коморовський) закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (одного із 4-х «декомунізаційних») та негативна реакція на нього в Польщі через визнання ОУН і УПА організаціями, котрі боролися за незалежність (що потрактовано як «героїзація злочинців-націоналістів»);

- прийняття польським Сеймом і Сенатом у липні 2016 р. постанов про визнання «Волинського злочину» геноцидом поляків, у яких не згадано про знищення загонами Армії Крайової українських сіл, тому вони були засуджені багатьма в Україні як відмова від попередньої спільної політики порозуміння й примирення, і як такі, що легітимують викривлене бачення історії [17];

- прийняття Сеймом і Сенатом змін до закону про Інститут національної пам'яті (січень 2018), де встановлено кримінальну відповідальність за «заперечення злочинів українських націоналістів... у період 1925–1950 рр.» та за «пропаганду бандерівської ідеології», що було оцінене в Україні як узаконення необ'єктивних, політизованих оцінок подій та переслідування тих, хто з такими оцінками незгоден [39];

- пlynдрування або знищення кільканадцяти пам'ятників загиблим українцям на території Польщі у 2015–2017 роках та акти «відплатного» вандалізму проти пам'ятників загиблим полякам на Волині й у Галичині, після яких усі спlynдровані поль-

ські пам'ятники в Україні були відновлені, але жоден зі знищених українських пам'ятників у Польщі не був відновлений [30];

- конфронтаційні політичні заходи, вжиті як у Польщі, так і в Україні у відповідь на «неправильні» дії іншої сторони, як-от: створення у Польщі «чорного списку» українських політиків, журналістів, істориків, яким заборонено в'їзд до Польщі за критику дій польської влади, розцінену як «антипольські заяви»; припинення виконавчою владою України видачі дозволів польським пошуковим групам на пошукові й ексгумаційні роботи в місцях поховань жертв «Волинської різанини» — у відповідь на фактичну бездіяльність польської влади щодо знищення пам'ятників на могилах українців у 2017 р.; припинення української участі у польсько-українському Форумі істориків у відповідь на зміни до закону про Інститут національної пам'яті Польщі у 2018 р. та інші.

Наслідком цих та інших конфліктів стало не лише погіршення міждержавних стосунків України та Польщі і втрата (чи істотне зменшення) взаємної довіри між політичними елітами, але й значне погіршення стосунків між медійними, інтелектуальними та культурними середовищами двох країн. Щодо середовища істориків професор Юрій Шаповал описав це як «поступове зменшення польської емпатії до української версії наративу подій на Волині... і поступове зменшення української емпірії до польського наративу подій на Волині» [35, 11]. А щодо інших груп і середовищ польський політолог Анджей Шептицький на початку 2019 року констатував іще сумнішу тенденцію:

«...як в Україні, так і в Польщі, є багато людей, які колись дуже активно брали участь у польсько-українській співпраці чи в процесі поєднання — а зараз дедалі більше стають його критиками... Багато людей, досвідчених у цій співпраці, які провели кілька років свого життя в одній країні, потім в іншій, раптово починають бути в Україні полонофобами, а в Польщі — українофобами» [36].

Перш ніж пропонувати читачеві свої інтерпретації причин, сенсу та наслідків описаних вище подій, вчинків та висловлювань їхніх учасників, слід хоча б побіжно оглянути те, що думали з цього приводу інші автори.

Останніми роками теми та проблеми спільного історичного минулого України й Польщі та їхня державна політика щодо цих проблем регулярно ставали предметом уваги мас-медіа та зацікавлення суспільств обох країн, але — головним чином тоді, коли мали місце гострі суперечки, а то й конфлікти між дієвцями політики пам'яті двох країн — державними інституціями, окремими політиками та громадськими діячами, ба навіть істориками. Коли

ж сенсаційний елемент зникав чи слабнув, майже зникала й увага медіа та «суспільного загалу». За словами Катажини Єндрашик, тема польсько-українських історичних конфліктів «з'являється в медійних та політичних дискусіях щороку, в контексті так званої “кривавої неділі” 11 липня 1943 р. Поза цим часовим проміжком вона практично не функціонує в суспільно-політичному дискурсі» [38, 174].

Натомість інші, менш сенсаційні чи конфліктні аспекти польсько-українських контактів щодо історичного минулого здебільшого залишалися поза увагою політичних еліт, ЗМІ й суспільного загалу, хоч би які важливі вони були для формування уявлень наших суспільств про своє минуле.

Зауважена у ЗМІ й публічних дискусіях обох країн тенденція до сенсаціалізації та політичної інструменталізації «важких питань» минулого і двосторонніх стосунків у сфері історичної пам'яті торкнулася й науковців та політичних аналітиків, які вивчають цю тематику. Принаймні загрози, пов'язані з цими неновими тенденціями, констатувалися науковцями вже давно. Зокрема, ще 1992 року на небезпеку подальшого перебування двосторонніх контактів щодо спільного минулого у сформованому протягом «десяти століть взаємного нерозуміння» річищі, де домінують «ексгумації тіл загиблих земляків» та «нескінченні, позбавлені сенсу взаємні звинувачення», вказував відомий польський історик Владислав Серчик [43]. Утім, уже тоді на його перестороги дехто не звертав уваги, а з роками, як виглядає, таких ставало дедалі більше.

Починаючи із середини 1990-х, проблематиці «спільного минулого» українців та поляків, особливо — «важким питанням» цього минулого, було присвячено сотні наукових публікацій та аналітичних статей. Уже згадувалися десять томів праць учасників польсько-українського семінару «Україна — Польща: важкі питання», котрий, однак, так і не завершився віднайденням спільних «важких відповідей» на ті питання. Аналогічні збірники праць і матеріалів з'являлися й пізніше (наприклад, минулорічний «Волинь–43»: міфи і реальність»), але тепер вони формуються переважно зі статей науковців однієї, а не обох країн.

Нічого дивного, що тематично більшість історичних праць, присвячених спільному минулому України та Польщі, стосується таких «гарячих» тем, як польсько-українське протистояння періоду Другої світової війни, особливо — так званої «Волинської трагедії», як її переважно називають в Україні, або ж «Волинського злочину» (чи «різанини»), як воліють казати в Польщі, та дій

влади, громадсько-політичних сил, істориків двох країн, пов'язаних із пам'яттю про ці події, їх сучасними політичними оцінками та меморіалізацією їх учасників і жертв. За чверть століття більш-менш активної й вільної наукової та пошукової роботи вже накопичився чималий доробок. Водночас недолік багатьох згаданих досліджень з концептуального погляду — той, що в них обирається, як правило, одна з двох аналітичних чи дослідницьких перспектив — історична та/або політологічна. Зрідка до аналізу включаються принагідні екскурси в суспільну рецепцію окремих історичних подій та дій у царині політики пам'яті (тобто посилення на опитування громадської думки), або екскурси в національну міфологію відповідної країни. Методологічно й дискурсивно ці тексти доволі строкаті, тож не дивно, що збігаються думки їхніх авторів хіба що в загальній негативній оцінці сучасного стану польсько-українських стосунків у сфері історичної пам'яті, натомість у визначенні причин того, чому так склалося, еventуальних винуватців польсько-українських конфліктів і проблем, та у висновках про шляхи та способи виправлення ситуації науковці та аналітики істотно різняться.

Зокрема, відомий історик Леонід Зашкільняк [16] зробив детальний огляд уже майже тридцятилітньої історії висвітлення подій часів Другої світової війни на українсько-польському пограниччі, включно з «Волинню–1943», в польській та українській науковій, публіцистичній та мемуарній літературі. По суті, він оглянув процес формування не лише наукових, а й міфологічних наративів «про Волинь» у Польщі та в Україні, й констатував, зокрема, «поважні розбіжності у трактуванні та інтерпретації цього конфлікту українськими та польськими істориками й громадськістю», та стійку нетерпимість деяких активних груп згаданої «громадськості» до опіній, відмінних від їхніх власних, що фактично перетворило професійний діалог українських та польських істориків на таке собі «мистецтво для мистецтва», без значного впливу на «історичні» уявлення суспільств.

Віталій Огієнко, проаналізувавши у 2013 році польсько-українські взаємини щодо Волинської трагедії, зробив песимістичний прогноз можливостей стабільного примирення між двома сторонами, посилаючись на західні типології процесів примирення між народами або між частинами «розколотого» суспільства, за якими є два типи примирення — соціо-емоційне (що передбачає каєття й пробачення) та примирення через відмову від «роз'ятрювання ран» і розбудову взаємної довіри [25]. Як тепер бачимо, песимізм Огієнка був цілком виправданим: спершу польська сторона

відмовилася від політики зміцнення взаємної довіри під гаслом «пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє», а потім обидві сторони втягнулися в роз'ятрювання ран, супроводжуване не пробаченням, а нищенням решток довіри разом із «ворожими» надгробками.

Тарас Возняк українсько-польські конфлікти з приводу «важких питань минулого» схильний вважати «непорозуміннями» [7], котрі не мають під собою об'єктивних підстав (наприклад, економічних, політичних, адже ми — «стратегічні партнери»), а лише суб'єктивні причини у вигляді застарілих «ментальних установок» окремих дієвців політики пам'яті, зокрема — представників нової польської влади. Але ж «ментальні установки», варто зауважити, часто набагато важче змінити чи проігнорувати, аніж так звані об'єктивні факти економічних чи політичних «національних інтересів».

Ще далі пішов у своєму аналізі Віталій Лозовий, вказавши на закорінення сучасної історичної політики Польщі (розпочатої, на його думку, ще десять років тому за президентства Леха Качинського, але системно впроваджені після нового приходу до влади ПіС у 2016 р.) у давній національній міфології про «польську цивілізаторську місію на Сході» та про Польщу як націю-жертву — «Христа народів» [24]. Більше того — на думку Лозового, сучасній польській владі були «потрібні перемоги на зовнішньополітичному історичному фронті», аби зміцнити свою електоральну базу серед націоналістично налаштованої частини суспільства, й для цього «вирішено використати Волинську трагедію», позаяк з-поміж сусідів Польщі саме Україна, занурена в збройний конфлікт із Росією, є найвразливішим, а відтак найзручнішим напрямком для такої політики [24, 149]. Водночас аналізу кроків української влади, зробленого з аналогічної концептуальної перспективи, у статті Лозового очевидно бракує.

Відомий скептик щодо «націоналізаторів історії» Георгій Касьянов не раз звертався до теми «історичної політики» в посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи, зокрема й у Польщі, де об'єктом його критики була, зокрема, діяльність польського Інституту національної пам'яті як інституції, покликаної «переписувати історію» в дусі доведення, що комуністичний режим, мовляв, не мав місцевого коріння, був чужий місцевому народові. Під таким самим критичним кутом він розглядає й діяльність Українського інституту національної пам'яті, за винятком часів Януковича [21].

У нещодавній книжці про «історичну політику України й сусі-

дів» Касьянов присвятив українсько-польським «важким питанням» окремих розділ [22, 322–350], де бачимо варіацію того самого теоретичного мотиву: головними дієвцями «війни пам'ятей» названо польських та українських націоналістів, котрі «історичне» протистояння між ними представляли як конфлікт між Україною та Польщею, і «культивували свою ексклюзивну модель колективної/історичної пам'яті, яка заснована на національному/націоналістичному наративі» [22, 323].

Історик за фахом, голова УІНП у 2014–2019 рр. Володимир В'ятрович присвятив цілу низку праць діяльності УПА, зокрема — й «Волинській трагедії 1943 р.», що її він трактує як частину українсько-польського збройного протистояння в роки Другої світової війни, заперечуючи, що мала місце якась єдина, централізовано спланована й керована «антипольська акція» УПА [8].

Предметом його уваги не раз ставала й сучасна політика пам'яті Польщі, а також — культура пам'яті польського суспільства. У публічній лекції про «таблорізацію історії» [9], на прикладі уявлень поляків про «Волинську різанину», В'ятрович зробив спробу довести низкою прикладів домінування сенсаційно-упередженого й умисно спрощеного висвітлення тих трагічних подій у мас-медіа та масовій культурі Польщі, а також той наслідок, що багато оціночних суджень польських істориків про «Волинський злочин» походять не з їхніх наукових розвідок, а зі стереотипів, сформованих саме в «таблорідній», спрощеній і сенсаційній мас-культурній продукції на кшталт «історичної реконструкції знищення українцями польського села», трансльованій телеканалом *Polsat*, чи фільму Войцеха Смажовського «Волинь».

На сьогодні вже сформувався цілий під-жанр у науковій та публіцистичній літературі про «важкі питання» українсько-польського минулого, що його можна назвати «полемічною літературою про Волинь–1943». Це праці (чи частини більших праць) українських істориків, де критикуються чи спростовуються польські репрезентації «Волинського злочину» або окремі їх елементи, а також праці польських авторів, де спростовуються аргументи українських опонентів.

Існує погляд (сьогодні застарілий, на мою думку), що польські історики, «комбатантські» та «справжні», розпочавши свою роботу над «Волинською» темою набагато раніше, вже мають поважний і добре обґрунтований доробок, натомість українці поки що мало можуть цьому приставити. Насправді ще в раніших працях Гжегожа Мотики про «злочини УПА» зустрічаємо полеміку з українськими авторами, а сьогодні можемо говорити про більш-менш

цілісну систему української контраргументації проти версії «Волинського геноциду», що стала в Польщі панівною. В очах деяких поляків такими «полемістами», мабуть, виглядають Ігор Ільюшин [19] та Леонід Зашкільняк [16], адже їхні праці про події на Волині та в Галичині в роки війни явно не збігаються із польською версією. Але нам ідеться про полеміку у вужчому сенсі, що представлена у вже згаданих працях та публіцистичних виступах Володимира В'ятровича [8; 9; 10], у статтях Степана Макарчука [40], Богдана Галайка [11], Оксани Каліщук [20], Андрія Боляновського [4], Юрія Крамаря [23], Володимира Трохимовича [32] та інших. Тут ми вже не знайдемо заперечення ані фактів знищення десятків тисяч поляків на Волині, ані участі загонів УПА в таких акціях. Аргументація сучасних українських полемістів є значно продуманішою й гнучкішою, вона враховує як накопичені польськими авторами аргументи й факти, так і вразливі місця польської версії, особливо — «екстремальної» (термін Гжегожа Мотики), котра в сучасній Польщі фактично стала офіційною, втілившись у постанови Сейму.

Спрощено українську аргументацію можна викласти в кількох пунктах:

- офіційна польська версія подій на Волині походить від політично заангажованих наративів, сповнених антиукраїнських упреджень, бо їх створили не фахові історики, а представники середовища так званих «кресов'яків», які досі мріють про повернення «Кресів» до складу Польщі;

- ця версія подій штучно обмежена 1942–1945 роками, а територіально — Волинню й частиною Галичини, щоб легше було замовчувати антиукраїнську репресивну політику довоєнної польської влади, що її наслідком стала ненависть місцевої української людності до поляків, котрих та влада зробила упривілейованою меншістю;

- польські автори й політики замовчують або виправдовують (героїзують) так звані «відплатні акції» Армії Крайової проти українців, котрі були такими ж етнічними чистками, але вже українського населення;

- вони стверджують, буцімто керівники ОУН і УПА заздалегідь розробили, а в 1943–1944 роках послідовно втілили план знищення поляків на «Східних Кресах», хоча документальних доказів існування такого «плану антипольського геноциду» не існує;

- вони послідовно перебільшують кількість польських жертв «Волинського злочину», а кількість українських жертв дій АК — навпаки, применшують;

- свої висновки та оцінки польські автори будують здебільшого на спогадах свідків, записаних через багато десятиліть після подій і тільки в Польщі, а також на даних довоєнних переписів населення, сповнених грубих «приписок» кількості поляків на Волині; натомість українські дослідники враховують усю сукупність документів, наявних в українських, німецьких, радянських та польських архівах.

Чимало з цих закидів є слушними щодо «кресових» істориків (на кшталт подружжя Владислава і Еви Семашків), але необґрунтованими щодо таких польських науковців, як Гжегож Мотика, котрий ані українських джерел не цурається, ані «відплатних акцій» АК не замовчує.

Помітне місце в «полемічних» працях посідає питання кількості жертв етнічних чисток з обох сторін. Провідною тезою в багатьох українських працях є та, що внаслідок сфальсифікованих довоєнних польських переписів населення, знищення архівних документів, численних жертв, понесених місцевим населенням унаслідок радянських репресій і депортацій у 1930–1941 та після 1944 року, воєнних дій на цих теренах, каральних акцій німців та НКВД, врешті, українсько-польського протистояння, точно визначити кількість жертв лише від останнього неможливо [4; 16]. Ще 20 років тому Степан Макарчук обґрунтував свою оцінку загальних жертв поляків Волині в роки війни — до 50 тис. осіб [40, 323], що, до речі, перебуває в межах інтервалу, окресленого Гжегожем Мотикою, хіба що останній усі польські жертви на Волині відносить на карб ОУН-УПА. Київський історик Іван Патриляк, попри декларовану колегами неможливість, усе ж запропонував свою оцінку кількості жертв саме українсько-польського збройного протистояння на всіх західно-українських землях: 13–16 тис. убитих українців і 38–39 тис. поляків [26]. Чи не найдетальнішим і найсоліднішим за джерелами (документи Волинського обласного архіву, наукові публікації, дослідження краєзнавців, опитування місцевих свідків), хоча й обмеженим лише Любомльським районом Волині, є праця Юрія Крамаря [23]. За його підрахунками, за роки війни населення району скоротилося майже удвічі, з 28 до 14 тис. Менше 1/5 цих втрат становили жертви українсько-польського протистояння (з обох боків). Зокрема, у 1943–1944 рр. загони УПА здійснили 46 нападів на польські села Любомльщини і вбили близько 1900 поляків, а місцеві загони АК здійснили 39 нападів на українські села і вбили близько 570 осіб (до цього числа автор включає також кільканадцять українців, «убитих німцями за доносами поляків»). Водночас, за підрахунками «кресових»

істориків Владислава і Еви Семашко, що з ними порівнює свої результати Юрій Крамар, убитих поляків на Любомльщині було понад 2 тисячі, натомість убитих АК українців — лише 40. Іще значнішим є перебільшення кількості вбитих у польських селах у документах радянських «комісій з розслідування злочинів фашистів та їх націоналістичних прихвостнів» — понад 3 тис. За радянськими даними, в деяких селах «округлена» кількість убитих поляків перевищувала кількість їх населення перед війною.

Деякі аргументи українських «полемістів» нагадують аргументи офіційних російських істориків та їхніх проросійських і комуністичних колег в Україні — проти так званої «геноцидної концепції Голодомору». Вони теж говорили про необхідність розглядати «голод на Україні» в ширшому всесоюзному контексті «прискореної модернізації», про перебільшення лояльними до влади «істориками-націоналізаторами» кількості жертв голоду, про брак документальних доказів організованого з центру характеру Голодомору чи того, що Сталін «планував знищення українців» і т.д. Та й головні меседжі обох полемік теж подібні: що немає підстав вважати ці злочини геноцидом. Утім, така риторична подібність, ясна річ, іще не означає наукової неспроможності аргументації.

На відміну від Віталія Лозового та Леоніда Зашкільняка, Андрій Портнов [28] схильний наголошувати на інших причинах польсько-українських суперечностей — вони в будімо культивованому нині в Україні національному історичному наративі, що змушує багатьох істориків та авторів шкільних підручників, услід за окремими політиками, вдаватися до «суцільних евфемізмів» в описах, зокрема, трагічних подій на Волині, а це формує відповідні апологетичні настанови у молоді та в суспільстві загалом. Ті українські версії подій у Західній Україні часів війни, що репрезентують їх як продовження українсько-польського протистояння у формі «війни» (зокрема, працю В'ятровича [10]), Портнов називає то «доведенням очевидної теореми за схемами ОУНівської пропаганди», то «невірогідними загальниками, ...родом з тієї таки ОУНівської пропаганди», з чого незрозуміло, чи він вважає висновки своїх опонентів очевидними, чи, навпаки, невірогідними. За Портновим, українські історики мали б не полемізувати з польськими щодо фактичних деталей, а займатися «історично-психологічними студіями проблем виконавців і жертв» [28].

Зауважу, що за них проблему особливостей національних психологій, як виглядає, вже почасті вирішили польські колеги: на їхню думку, коли українці вбивають поляків, то це «геноцид, при-

хований за звірством», а коли поляки — українців, то це «польський гнів і помста». Адже саме такі назви дав Гжегож Мотика відповідним розділам своєї книжки [41].

Можливо, критичне поєднання аналітичних позицій і спостережень В. Лозового й Л. Зашкільняка — щодо польської культури пам'яті та А. Портнова — щодо української (чи хоча б щодо її професійного дискурсу) дозволило б одержати значно повнішу картину історико-культурного й політичного підґрунтя українсько-польського взаємного «нерозуміння» (за виразом В. Серчика).

Ярослав Грицак сьогодні схильний вбачати одну з основних причин погіршення українсько-польських стосунків у сфері історичної пам'яті в різкому повороті «вправо» державної історичної політики польської влади, котра тим самим «розколює польське суспільство» на ґрунті ставлення до власного минулого та до українців [13], хоча це, на його думку, не звільняє українську сторону від необхідності належно усвідомити й засудити «Волинський злочин» [14].

Історик і тележурналіст Олександр Зінченко однією з головних причин українсько-польського взаємного «нерозуміння» та хронічних невдач більшості спроб досягти двостороннього «порозуміння й примирення» вважає виразну асиметрію суспільної пам'яті про події 1943-1945 рр. на Волині й у Галичині [18]: якщо для поляків ця тема стала однією з головних у національній історії ХХ ст., то для українців, особливо поза Галичиною й Волинню, вона раніше була геть невідомою, а тепер — залишається маргіальною.

Серед вітчизняних науковців, котрі зверталися до теми українсько-польських «історичних» суперечок, окремої згадки вартий знаний дослідник протистояння НКВД — УПА та підступів Заходу проти Української РСР, колишній заступник директора УІНП (у період його функціонування як «наукової установи» за президентства Януковича) Дмитро Веденєєв, який по слідах відзначення 70-ї роковини «Волинської трагедії» запропонував свій аналіз польської політики пам'яті та її впливу на політику Польщі щодо України [5]. На його думку, «загострену увагу польської сторони до трагічних подій на Волині... не можна зрозуміти поза ...непростими політико-інформаційними та ментальними контекстами». Цими «контекстами» він називає зростання в Польщі клерикалізму, правого консерватизму й націоналізму, що в поєднанні з негативними впливами ініційованої з Заходу глобалізації (котра руйнує «традиційну ментальність і духовне поле»), буцімто призвело до духовної деградації суспільства.

Констатуючи «наступальність і певну національну егоїстичність» польської політики, її «подвійні стандарти», а також «перетворення України в 2005–2009 рр. на молодшого партнера», Веденєєв підсумовує:

«...навіть щирі наміри України (*керованої тоді В. Януковичем — О. Гр.*) проводити політику міжнаціонального примирення, визнання негативних нашарувань у відносинах із сусідами в минулому (а подекуди й одностороннє каяття) не гарантують нашій державі адекватного ідейно-історичного “роззброєння” та відмови від подвійних стандартів, від інформаційно-психологічної агресивності з протилежної сторони» [5, 156].

В іншій своїй публікації з того ж «волинського» приводу — колонці в газеті «Сегодня» (13.06.2013) Дмитро Веденєєв навіть поєднав тодішню політику пам’яті Польщі з приви́дом польського великодержавного реваншу:

«При поддержке и частичном финансировании [*польского*] государства создан фонд помощи полякам на Востоке. Его представители ведут реестр собственности, которую утратили поляки после 1945 года. В марте этого года Сейм Польши даже создал рабочую группу по вопросам “восточных крессов” (*sic*). Так упорно в Польше именуют земли Западной Украины и Западной Белоруссии. Таким образом, Сейм сделал серьезный реверанс в сторону националистических и шовинистических организаций, которые неприкрыто выдвигают территориальные претензии к Украине» [6].

Серед українських публікацій про «історичні» суперечки з Польщею доволі нетиповою є стаття Олени Бетлій [2], що в ній критика української політики пам’яті, сама по собі не унікальна для вітчизняних інтелектуалів, доповнюється закликem «почути польську сторону» (мабуть, у дусі гасла «услышать Донбас», це означає погодитися з її оцінками та вимогами), але без спроби так само критично розібратися зі згаданими вимогами й оцінками подій.

Погляньмо тепер, як та «протилежна сторона», тобто польські науковці, аналітики, публічні інтелектуали осмислювали польсько-українські стосунки щодо «спільного» минулого, а також — політику пам’яті України. Вище вже цитувалися окремі оцінки Владислава Серчика, Яцека Куроня, Богумілі Бердиховської та інших, висловлені багато років тому, але досі актуальні з огляду на невирішеність більшості давніх проблем. Чимало польських праць про «історичні» проблеми на українському напрямку з’явилося й у недавні роки.

Зокрема, аналітична доповідь про «історичну політику України часів війни», підготовлена Тадеушем Ольшанським [42], загалом вдумлива й об'єктивна, хоча й спрощено-поверхова в деяких висновках (наприклад, про провідну роль УІНП й особисто Володимира В'ятровича в державній політиці пам'яті, чи про те, що офіційне визнання УПА борцями за незалежність буцімто «має привести до визнання УПА однією з сил антигітлерівської коаліції»), почасти зачіпає також польсько-українські суперечки. Зокрема, автор стверджує, що «в офіційному наративі про УПА та інших націоналістичних формувань часів Другої світової війни тема їх злочинів замовчується або багателізується (*тракується як малозначуща* — О. Гр.) в різні способи» [42, 6].

Такий закид, обставлений політичними кваліфікаторами («в офіційному наративі», «в різні способи») неможливо формально спростувати, бо якщо вказати на якийсь текст української політики пам'яті, де «Волинська трагедія» не замовчується й не «багателізується», то вам скажуть, що той текст не представляє справжній «офіційний наратив», або що згадки про Волинь у ньому — то лише один із «способів багателізації».

Варшавський політолог Анджей Шептицький присвятив аналізованій проблематиці цілу низку публікацій [36; 46; 47; 48; 49]. Він, зокрема, вважає, що після 2014 року (унаслідок Євромайдану та перемоги Пів на президентських і сеймових виборах) відбувся різкий поворот у польсько-українських стосунках щодо «спільного минулого», обумовлений зміною внутрішньополітичних пріоритетів нових влад обох країн, а також — що після цього політика пам'яті набрала хаотичного, непослідовного характеру як у Польщі, так і в Україні.

Катажина Єндрачик опублікувала низку досліджень з тематики польсько-українських «історичних» суперечок, прикметних, зокрема, тим, що розглянуто не лише історичні й політичні аспекти суперечок, а й дискурсивні, охоплюючи аналізом три площини, в яких функціонує згаданий суспільний дискурс — політичну, медійну та «кресову» [38]. Вона вказує на дискурсивні відмінності між різними громадсько-політичними таборами й сегментами мас-медіа і комунікації на «Волинську» тему. Наприклад, у середовищі «кресовому» та серед прихильників Пів щодо згаданих трагічних подій домінують терміни «різанина», «людобуйство», «масакра», «етнічні чистки»; натомість серед ліберальних політиків, істориків та інших інтелектуалів застосовуються менш однозначні формулювання, або й евфемізми — «Волинські події», «антипольська акція», «трагедія» [38, 173]. Мабуть, у 2013 році,

коли писалася стаття, так і було, але нині схоже, що в інформаційно-культурному просторі Польщі, включно з його політичним і науковим сегментами, вже панують терміни, породжені «кресовим» дискурсом.

В іншій праці Єндрашик констатує ключовий вплив, що його на «історичну політику» обох країн справляють розвиток громадянського суспільства та його політичної культури, а також — проблеми націєтворення (на її погляд, останнє стосується головню України). Посилаючись на типологію східноєвропейських культур пам'яті, запропоновану відомим німецьким істориком Штефаном Трьобстом [50], за якою Україна та Польща — це країни, де історична пам'ять є сталим предметом для суперечки (*bone of contention*) для двох великих політичних таборів-суперників, вона робить цілком логічний висновок, що кожна зміна влади після чергових виборів здатна дестабілізувати польсько-українські стосунки щодо «важких питань» історії. Для ілюстрації цієї думки вона згадує тривалі конфлікти навколо «Цвинтаря львівських орлят», «Волинського злочину», а також — щодо «інтерпретації значення ОУН-УПА та її лідерів в історії Польщі й України» [15].

З-поміж праць польських науковців, присвячених польсько-українським проблемам у царині історичної пам'яті та, зокрема — політиці пам'яті Польщі та України, на особливу увагу заслугове книжка політолога Томаша Стрийка «Україна перед кінцем історії» [45], де запропоновано чи не найповніший і найсистемніший аналіз згаданої політики з польського пункту бачення. У книжці, зокрема, дається опис «моделі та стратегії політики пам'яті» сучасної України в порівнянні з такими ж моделями для країн Балтії [45, 145–200].

Насправді викладена Стрийком модель описує не тільки й не стільки власне політику пам'яті української держави (автор дає головним чином аналіз політик і стратегій, що їх проводили президенти України), але й загальнішу модель культури пам'яті українського суспільства, з описом найважливіших (на думку автора) елементів історичного досвіду України у ХХ ст., котрі стали визначальними для формування такої, неінтегрованої (термін Томаша Стрийка) політики й культури пам'яті. Стрик, зокрема, услід за багатьма українськими авторами (починаючи від Миколи Рябчука з його «двома Українами») констатує наявність в Україні двох «спільнот пам'яті, майже рівних кількісно», що їх він називає то «українською» і «постсовецькою», то «західною» і «східною», й асоціює з цими спільнотами два дискурси — «націоналістичний» і «постсовецький». Ця двоїстість чи роздвоєність, обумовлена

складним історичним досвідом України в ХХ ст., є, за Стрийком, одним із чинників неінтегрованості політики пам'яті. А другим є те, що інституційно мало не всю державну політику пам'яті в Україні зосереджено в руках президента, на відміну від Польщі та Балтії, де президенти, мовляв, лише вручають ордени та фігурують на ювілейних урочистостях. Не всі в Польщі поділяють таку думку про роль президента в «історичних» питаннях: свого часу Богуміла Бердиховська та Яцек Куронь нарікали, що головними двигунами політики польсько-українського примирення й порозуміння залишаються президенти двох країн, а варто б іншим дієвцям теж активізуватися [1]. Та й сучасну «історичну політику» Польщі ініціював невдовзі по обранні саме президент Анджей Дуда [51]. В Україні, за словами Стрийка, президент «проводить її [політику пам'яті] у формі давання доручень уряду, СБУ, обласним адміністраціям, Академії наук, державному радіо й телебаченню, що надає їй виразно наказового характеру» [45, 174–175].

Хоча обидва чинники неінтегрованості української культури пам'яті (*Erinnerungskultur*) та політики пам'яті, соціокультурний та інституційний, справді мають місце, але такий їх опис — надто спрощений і тому неточний. Згадані дві «спільноти пам'яті», як показують соціологічні дослідження або динаміка результатів виборів, не є ані цілком різними, ані «приблизно рівними» — вони значною мірою перетинаються, а межі зони взаємного накладання — мінливі (див., наприклад, ставлення суспільства до «декомунізації»). Спільна частина обох «спільнот пам'яті» — це люди з двоїстою, українською й пострадянською ідентичністю. Множинність і мінливість ідентичностей, зокрема й національних — це в сучасному світі радше норма, аніж девіація.

Вважати президента України головним гравцем на полі політики пам'яті — поширена в Україні опінія, обумовлена, як зауважує Томаш Стриєк, патріархальними (власне, патерналістськими) настановами значної частини суспільства стосовно влади. Але в цьому випадку патерналістські стереотипи та завузька аналітична перспектива дали викривлений результат. Враження, що державна політика пам'яті в Україні полягає в реалізації «наказових» пунктів президентських указів, складається лише тоді, коли не брати до уваги численних постанов уряду й Верховної Ради з тієї-таки «історичної» тематики, адже ці документи, як і укази президента, містять вказівки міністерствам і відомствам, облдержадміністраціям, зрідка — Академії наук; трапляються навіть вказівки — звернутися до релігійних і громадських організацій із пропозиціями спільно здійснити якісь заходи (наприклад, «мо-

литу за Україну»). Однак далеко не всі такі «накази» виконуються, а головне — майже жоден не виконується цілком.

Важливими й нерідко протиставленими президентові дієвцями політики пам'яті в Україні традиційно є регіональні еліти та органи самоврядування принаймні деяких регіонів. Чинник «неінтегрованості» політики пам'яті увиразнюється, коли порівнюємо те, що «наказував» президент, із тим, що запланував нібито на виконання наказу уряд, й тим, що реально було зроблено в різних регіонах України. Зокрема, в політиці щодо офіційного визнання УПА, як частини національно-визвольного руху, ініціатива ніколи не належала президентам, але майже завжди — регіональним елітам Галичини. Зауважу, що саме цієї політики стосується ще одне спрощення в аналізі Стрийка:

«В Україні незапровадження ретрибутивних заходів (*тобто відмова від люстрації й судового переслідування причетних до злочинів радянського режиму — О. Гр.*) зміцнило ті середовища, які після 1991 року, всупереч правді, намагаються вберегти український незалежницький рух 1941–1945 років від підозр у злочинах проти нацменшин та українського цивільного населення» [45, 176].

Причинно-наслідковий зв'язок між відмовою від люстрації та популярністю націоналістів (ідеться, вочевидь, про них) тут, гадаю, сильно перебільшений. Вагомішими причинами тимчасового зростання популярності таких сил, як ВО «Свобода», були засилля корупції серед усіх політичних еліт і принизливо проросійська політика Януковича. Не цілком відповідають фактам і обидва засновки цього силогізму. Деякі «ретрибутивні заходи» таки були, зокрема — слідство й судовий процес проти давно померлих організаторів Голодомору в 2009 році. Твердження, що в Україні є впливові середовища, які «намагаються вберегти незалежницький рух від підозр у злочинах» теж не відповідає правді, якщо йдеться про «Волинський злочин». За минулі роки в Україні з'явилося стільки публікацій про «Волинь-43», зокрема й перекладених польських, що «вберігати УПА від підозри» — абсурдно, цього не роблять навіть праві націоналісти. Інша річ — як інтерпретуються ті факти й документи різними «середовищами», а ще інша — спростування пропагандистських міфів про те, що ОУНівці буцімто здійснили львівський погром у липні 1941 року й розстріляли львівських професорів-поляків, або що розстріляли євреїв у Бабиному Яру здійснювали не німці за допомоги місцевих поліцаїв, а «Буковинський курінь» [31]. Але ці міфи, спрямовані не так проти ОУН і УПА, як проти «помаранчевих нацистів», тобто сучасної української демократії й незалежності, спростовують не

якісь «правосеки», а відомі науковці (див. наприклад, працю Олі Гнатюк [12] та статті Віталія Нахмановича).

Нарешті, хибою цитованого твердження є ґрунтованість його на кількох поширених у Польщі стереотипах щодо України. Перший — ототожнення, принаймні дискурсивне, українського незалежницького руху з бандерівською ОУН і УПА. Таке ототожнення радянська й ПНРівська пропаганди культивували десятиліттями, тож воно досі не зникло. Друге дискурсивне ототожнення — згаданого руху зі «злочинами проти меншин», хоча в Україні значно масштабніші й численніші злочини проти меншин, а тим паче проти українського цивільного населення, здійснив радянський режим (Голодомор, репресії проти сотень тисяч поляків, греків, німців та інших меншин УРСР наприкінці 1930-х, депортація кримськотатарського народу в 1944 році, під час якої загинула чверть депортованих, врешті, акція «Вісла» теж зачепила Україну). Заперечення згаданих злочинів проти меншин (до кінця 1980-х рр.) та їх виправдання (в наш час) таки має місце, але воно притаманне тій частині еліт і суспільства України, що їх Стриєк називає «просоветською спільнотою пам'яті». Наприклад, у середині 1990-х газета «Крымская правда» писала, що Катинь — це вигадка західної пропаганди, а депортація кримських татар у 1944 році була «комфортним переселенням».

Натомість офіційне визнання згаданих злочинів та вшанування їх жертв — то політичні пріоритети тих дівців політики пам'яті, що належать до іншої спільноти пам'яті — «української». Не дивно, що в такому розкладі сил і пріоритетів місце «Волинської трагедії» в українській культурі й політиці пам'яті виявилось не центральним, і лише спалахи конфлікту з польською стороною повертають її в зону суспільної уваги та політичної активності.

Усі ці міркування спонукають нас окреслити ті особливості культури пам'яті України, що різнять її від польської культури пам'яті, а відтак — виступають підґрунтям, а то й активним чинником конфліктів між ними. Отже, спробуємо з'ясувати, яким є культурне коріння польсько-українських конфліктів.

Чимало науковців і експертів, які аналізують складні й конфліктні польсько-українські «історичні взаємини» зазвичай висловлюють нерозуміння того, чому дівці чинять саме так, а не інакше, що змушує їх знову і знову припускатися тих самих «помилко»? Іншими словами, яким є культурне коріння ключових дівців, їхні цінності й світоглядні настанови, що визначають їхні пріоритети, їхню поведінку та їхні «помилки»?

До нечисленних праць, де такі питання висвітлюються, нале-

жить уже згадувана стаття Віталія Лозового, який дійшов висновку, що світоглядним стрижнем польської «історичної політики» є наявне «в національній ментальності переконання, що страждання Польщі пов'язані з особливим історичним покликанням народу-мученика, “Христа народів”. ...За такої свідомості дуже важко сприйняти, що поляки можуть бути винні у страждання інших народів» [24, 148].

Олександр Зінченко теж писав про «асиметрію пам'яті» України й Польщі, зокрема — пам'яті про «Волинську трагедію», як одну з причин (поруч із браком знань) «величезної кількості взаємних непорозумінь» та безплідності дотеперішніх діалогів про спільне минуле [18], але фактично звів свій аналіз до констатації того, що для поляків «Волинська різанина» стала одним із центральних елементів національної пам'яті, а для українців, особливо на Сході — це периферійна подія, та що постаті, які для одного народу є героями, для іншого — злочинці. На підтвердження Зінченко нагадав дані соціологічних опитувань щодо різного рівня обізнаності польського та українського суспільств із полями «Волині-1943». Цікаво, що ті самі соціопитування послужили Георгію Касьянову підставою для сміливого висновку, що: «в обох країнах більшість взагалі байдужа до теми (в Україні це відчутніше)» [22, 336].

У польських науковців теж бачимо поодинокі приклади порівняльного аналізу «історичної пам'яті» поляків та українців. Передусім слід згадати працю Томаша Стрийка [44], хоча його порівняння локалізоване часопросторово (охоплює лише пам'ять про українсько-польські стосунки часів Другої світової війни). Водночас цікавим і цінним є його порівняння політики пам'яті щодо контроверсійних подій і рухів періоду Другої світової війни в Хорватії та Україні [45].

Вочевидь, для з'ясування глибшого світоглядного, культурного (в антропологічному сенсі) коріння хронічних польсько-українських «непорозумінь» у частині політики пам'яті є потреба в ширшій порівняльній характеристиці культур пам'яті двох країн. Запропоноване нижче порівняння є не стільки підсумком глибокого дослідження, скільки робочою гіпотезою автора. Проводити це порівняння будемо, ґрунтуючись на концепції культури пам'яті Яна Ассмана, й ілюструючи констатовану багатьма авторами обставину, що культури пам'яті України та Польщі мають як низку доволі подібних (симетричних) рис, так і низку важливих відмінностей (асиметричних рис). Далі спробуємо їх стисло описати.

1. Найочевидніша асиметрія полягає у різниці, умовно кажучи, розмірів (товщини шару) тих елементів національних культур

пам'яті Польщі та України, що їх Ян Ассман назвав культурною пам'яттю, тобто масивів текстів культури (від історичних праць та політичних трактатів — до творів літератури й мистецтва), котрі виражають бачення минулого країни чи нації. У випадку Польщі цей масив охоплює великий доробок національної історіографії XIX–XX ст., а також творчість таких широковідомих літераторів і митців, як і Адам Міцкевич і Ян Матейко, Генрик Сенкевич і Станіслав Виспянський, Анджей Вайда і Єжи Гофман — називаємо лише найвідоміших. Не буде перебільшенням сказати, що їхні твори мали не менший, а радше більший вплив на уявлення багатьох поколінь польського суспільства про своє історичне минуле, аніж праці професійних істориків чи навіть викладання історії у школі (тим більше, що ця школа не завжди була польською).

Натомість українські історіографія, література й мистецтво історичної тематики, з відомих політичних причин, створили значно менший доробок, та й поширення в суспільстві він мав набагато менше. Для ілюстрації нагадаю хоча б ті факти, що викладання історії України, як окремого шкільного предмета, розпочалося лише з 1989 року, і приблизно тоді ж, після понад півстолітньої заборони, знову змогли видаватися й нелайливо згадуватися праці основоположника національної історіографії Михайла Грушевського. У практичному плані це означає, що уявлення старших поколінь українців про минуле свого народу формувалися під переважним впливом не національної, а радянської, а то й просто російської культурної пам'яті. Наслідком досі є той соціологічний факт, що серед тих, кого громадяни України вважають найвидатнішими історичними діячами, є чимало діячів російських та радянських, від Петра I до Сталіна й Брежнєва. Це надає українській культурі постколоніального характеру й робить особливо важливою для національної самоідентифікації українців їхню комунікативну пам'ять, тобто особисті й родинні спогади та усне спілкування у «своїх» колах.

2. Друга асиметрія стосується наявності й позиції в культурній пам'яті кожної з двох країн того, що називають «національним нарративом». Історичний нарратив модерної польської нації формувався здавна, принаймні з початку XIX ст., апропріювавши й перетравивши історичні нарративи «шляхетської нації» давньої Речі Посполитої, і на сьогодні визначені цим нарративом уявлення про минуле Польщі, давнє і недавнє, поділяє якщо не все польське суспільство, то виразна більшість (за словами деяких авторів, «склався консенсус» щодо оцінок більшості історичних подій).

Натомість в Україні формування національного історичного нарративу всерйоз розпочалося лише на рубежі XIX–XX століть (із деконструкції Михайлом Грушевським «звичайної схеми російської історії»). Та далі воно відбувалося з великими перешкодами і навіть перервами; водночас активно творився й просувався альтернативний, радянсько-імперський нарратив історії України, котрий досі зберігає позиції у свідомості значної частини суспільства.

Отже, про домінуючий національний нарратив, як ключовий елемент культури пам'яті, на разі можна говорити лише в польському випадку; щодо України зберігає релевантність концепція роздвоєної чи навіть розколотої історичної пам'яті.

3. Хоча для обох країн період з кінця XVIII ст. до завершення Першої світової війни був добою бездержавності, що її творці національних історичних нарративів традиційно зображували як часи іноземного гноблення і жертвовної боротьби за незалежність, але історичний досвід кількох попередніх століть (і культурна пам'ять про цей період) в Україні та в Польщі радикально різняться. За слушним зауваженням професора Анджея Новака [51, 18], історичний досвід Польщі відрізняється не лише від західноєвропейського, але й від досвіду більшості центрально-східноєвропейських країн тим, що він є почасти досвідом гнобленого народу, а почасти — імперським. Цей імперський досвід — як політичний, так і культурний — дав для культури пам'яті такі наслідки, як міфологія «польськості Східних Кресів», успадкована культурою та історичним нарративом модерної польської нації, хоча ця нація, на відміну від давньої Речі Посполитої, формувалася вже не на становій і державній, а на етноконфесійній основі, а тому цілковита апропріація національною культурною пам'яттю поляків усієї спадщини давньої Речі Посполитої була справою не лише не цілком легітимною (про що схильні нагадувати литовці), а й потенційно конфліктною.

Натомість історичний нарратив українців від імперської «загально-російської» спадщини демонстративно відмовлявся, обмежуючи свою багатовікову історичну традицію лише досвідом і доробком «українського народу». Асиметричним аналогом «історичних земель Речі Посполитої» у нас стала «українська етнічна територія». Через те на питання, «чиїм» є той чи інший терен, польський та український історичні нарративи відповідали за допомогою різних, навзаєм непереконливих дискурсів, і рідко доходили згоди й «примирення» без зовнішнього силового втручання.

4. Хоча в культурній пам'яті обох народів знайшлося місце для етнічного, конфесійного, культурного різноманіття, але ча-

сопросторові координати їхнього розмаїття — різко асиметричні. В сучасній Польщі люблять згадувати про розмаїття й толерантність давньої Речі Посполитої і цінують сформовану тоді багату культурну спадщину, вважаючи усю її «польською». Однак у міжвоєнній Польщі етнорелігійне розмаїття вже розглядалося як загроза державі й доклалося чимало зусиль, аби його зменшити, а ліпше — знищити. Завдання національної гомогенізації Польщі жорстокими методами виконав не «санаційний», а комуністичний режим ПНР за «батьківської» допомоги Сталіна. Нарешті, в сучасній Польщі етноконфесійне та культурне різноманіття існує, сказати б, віртуально — в культурі пам'яті, натомість щодо культури сучасного суспільства воно перебуває в межах статистичної похибки (якщо не враховувати впливу глобалізації).

Інша річ — Україна. Хоча на її теренах століттями існувало й досі зберігається етнокультурне різноманіття, але традиційні уявлення про українську національну культуру та історію як культуру й історію етнічних українців *par excellence* нерідко заважали бачити й цінувати ту різноманітну реальність. Утім, альтернативний до національного «общерусский» (а пізніше — радянський) наратив, котрий досі зберігає популярність в Україні, схильний якраз наголошувати «багатонаціональний» (насправді — радше імперський) складник давнього й недавнього минулого України. Однак не слід забувати, що і цей ностальгійно-імперський наратив, і сучасне мовно-етнічне різноманіття України означають, як і в міжвоєнній Польщі, не лише багату історико-культурну спадщину, а й реальний виклик формуванню спільної громадянської національної ідентичності, а в кризові моменти — навіть загрозу національній незалежності, якщо мовно-культурна інакшість переростає в інонаціональну політичну лояльність.

5. Ті шари в національних культурах пам'яті обох народів, що утворилися в часи їхньої бездержавності чи браку реальної національної незалежності (а такими для обох країн були усе XIX та майже все XX століття), містять багату «визвольну» та мартирологічну міфологію — наративи про національних пророків, мучеників та героїв-бунтівників, про національні зриви і трагедії, підпорядковані в обох культурах мета-наративам «героїчної боротьби за національне визволення». У польському випадку — добре розвинений дискурс національної жертвовності втілювався, зокрема, у міф про польську націю-мученика, «Христа народів». В Україні цілісної «героїчно-мартирологічної» міфології наразі не створено, але є чимало міфологічних сюжетів і персонажів саме такого типу, що допомагає сучасним «прогресистам» зви-

нувачувати прихильників національного наративу у «віктимізації» всієї української історії та нав'язуванні суспільству «комплексу жертви».

6. Ще одна «симетрична» риса культур пам'яті обох країн породжена регулярною потребою в легітимізації змін національних кордонів. А таких змін у ХХ ст., якщо брати до уваги всі українські та польські державні утворення (Друга Річ Посполита, УНР і ЗУНР, УРСР і ПНР) було чимало. Щоразу, коли до складу державної території увіходив чималий шмат землі з неоднозначними історичними й етнокультурними характеристиками, починалося доведення його «споконвічної» польськості або ж українськості. Продуктами цієї історико-культурної діяльності є реанімований міф «Східних Кресів» у міжвоєнній Польщі та міф «Зем Одзиканих» у ПНР, а в Україні — це, ясна річ, міфологізована концепція Соборності, котра спершу творилася для Галичини й Наддніпрянщини, але потім адаптувалася й для Буковини, Закарпаття, Південної Бессарабії, почасти — навіть для Криму, й інколи породжувала такі історико-пропагандистські курйози, як повоєнний наратив про «батька Сталіна — збирача українських земель». Засвоєні суспільним загалом, такі міфи перетворюються на «історичну правду», а коли державні кордони раптом змінюються «не в той бік», то це супроводжується болісним зіткненням двох «історичних правд», а інколи — ще й кривавими зіткненнями між їхніми носіями та оборонцями.

7. У культурах пам'яті обох країн, причому в обох їх складових елементах (культурній пам'яті та комунікативній пам'яті), помітні місця посідає період комуністичних режимів, відповідно — радянського та «народної Польщі». Обидва режими, хоч і встановлені завдяки військовим інтервенціям, намагалися легітимувати своє існування, створюючи міфологію «місцевого коріння» й «народної підтримки». Обидва також цілеспрямовано намагалися розбудувати офіційну культуру «нових соціалістичних націй» і водночас витіснити з інформаційно-культурного простору і навіть з пам'яті іншу, «антинародну» (реакційну, націоналістичну) культуру.

Але й тут є асиметрія: в Україні це робилося значно довше, послідовніше, кривавіше, й супроводжувалося такою масштабною русифікацією, що в порівнянні з нею довоєнна полонізація Західної України здається лібералізмом.

Врешті, обидва комуністичні режими здійснили щодо підвладних народів численні злочини, принісши їм величезні страждання і жертви, але водночас — в обох країнах є частина суспіль-

ства, яка з ностальгією згадує ці режими та своє життя під їхньою «стабільною» патерналістською владою.

8. Ще одна подібність між культурами пам'яті України та Польщі — це помітне місце, відведене в них для пам'яті про національні (чи навіть націоналістичні та антикомуністичні) підпільні та партизанські рухи 1940-х років. Ідеться передусім про меморіалізацію та міфологізацію збройної боротьби УПА в Україні та АК й інших «проклятих солдатів» у Польщі.

Обидва ці рухи (чи збройні формування) декларували шляхетну мету — відновлення національної незалежності, обидва застосовували методи, що їх сьогодні вважають політичним тероризмом; обидва були жорстоко придушені комуністичним режимом, і тим-таки режимом довгий час оббріхувалися як «прислужники фашистів» та «криваві бандити — вороги власного народу».

Навіть після фактичного припинення своєї діяльності обидва рухи були об'єктом багатолітньої інформаційно-пропагандистської війни, а не фальсифікована офіційною пропагандою та історіографією пам'ять про них культивувалася лише в особистих і родинних спогадах та на еміграції. Однак є дуже важлива якісна відмінність: польське збройне підпілля часів Другої світової війни ніколи не співпрацювало з нацистською Німеччиною, натомість ОУН мала період колаборації принаймні до липня 1941 року, й цей факт ось уже кілька десятиліть є предметом активної пропагандистської експлуатації.

Після краху комуністичних режимів у обох країнах альтернативна пам'ять про антикомуністичний визвольний рух вийшла поза рамки комунікативної пам'яті вузьких «комбатантських» середовищ і стала претендувати на «гідне місце» в офіційній культурі пам'яті та історіографії обох країн.

9. Важливим, навіть ключовим складником історичного досвіду обох народів у ХХ ст. стали великомасштабні трагічні події, що супроводжувалися масовими знищеннями українців та поляків — як у роки Другої світової війни, так і до та після неї, через цілеспрямовані дії тоталітарних режимів. Таких масштабних трагедій, що знайшли глибоке травматичне відображення в національних культурах пам'яті України та Польщі, було принаймні кілька, однак деякі з них, попри величезні жертви, довгий час заперечувалися офіційною владою та історіографією, а пам'ять про них, як і про підпільні та повстанські рухи, зберігалася й культивувалася лише у формі родинних спогадів та на еміграції.

Для України головною травматичною подією ХХ ст. був, ясна річ, Голодомор 1932-1933 років. Окрім того — ще й пам'ять про ко-

лективізацію, про репресії 1930–1940-х рр., примусові депортації західних українців і кримських татар. У Польщі такими офіційно ігнорованими до 1989 року національними травмами були масові репресії проти поляків СРСР 1937–1939 рр., масові розстріли полонених та арештованих поляків у Катині, Биківні та під Харковом, примусові депортації польського населення колишніх «Кресів», а також — «Волинська різанина», що їй тут приділено чимало уваги.

Можна констатувати певну схожість, але й важливі відмінності в тому, як державна політика і громадянське суспільство України та Польщі «пам'ятають» про ці травматичні події. Щоб увиразнити ці (а)симетричні риси, обмежимося меморіалізацією Голодомору в Україні та «Волині-43» в Польщі.

Обидві трагедії довгий час «симетрично» замовчувалися, або й заперечувалися владою СРСР і ПНР, хоча й з різних міркувань. Обидві до кінця 1980-х рр. досліджувалися й актуалізувалися переважно на еміграції, а «вдома» про них згадували тільки в рамках неpubлічної комунікативної пам'яті.

У 1990-і роки пам'ять про обидві трагедії почала активно відновлюватися й просуватися в українському та польському суспільствах не так засобами державної політики, як зусиллями громадських організацій, окремих активістів і науковців. Офіційна політика пам'яті щодо цих подій попервах зберігала стриманість з причин, почасти вже розкритих у цій праці.

Та на початку XXI ст. ситуація в обох країнах змінилася. В Україні завдяки тиску громадськості та політичної опозиції Голодомор 1932-1933 рр. став однією із головних історичних тем публічних дискусій, а в 2005–2009 рр. — одним із пріоритетів політики пам'яті. Схожі процеси відбувалися й у Польщі стосовно таких подій, як розстріл у Катині та «Волинь-1943», особливо від 2008 року: реагуючи на активні дії «кресових» об'єднань та інших «стражників пам'яті», польська влада кілька разів поверталася до питань політико-правової оцінки «Волинського злочину» та вшанування його жертв, і щоразу займала дедалі радикальнішу позицію, аж врешті визнала «Волинську різанину» геноцидом поляків і криміналізувала заперечення такої оцінки.

Спільною рисою політики пам'яті щодо обох трагедій було й те, що ключові дієвці цієї політики в обох країнах не раз заявляли, що зразком для них є політика Ізраїлю щодо Голокосту — зокрема, забезпечення всесвітнього визнання Голокосту геноцидом єврейського народу. Спільним виявилось й те, що «геноцидні концепції» як Голодомору, так і «Волині-1943» мали значні політичні імплікації, тому породили як прихильників, так і послідовних

критиків усередині обох країн і поза їх межами. Оцінку Голодомору як геноциду українського народу різко критикувала влада Росії, лояльні до неї історики (Віктор Кондрашин, Александр Дюков й ін.), та їхні українські однодумці — від комуніста Валерія Солдатенка до «ліберала» Георгія Касьянова. Натомість офіційне визнання «Волинської різанини» геноцидом, вчиненим ОУН і УПА, з умовчанням про аналогічні акції АК стало об'єктом широкої критики в Україні. Критикували його й польські інтелектуали та політики — прихильники порозуміння з Україною. Про схожість аргументації противників обох «геноцидних» історико-політичних рішень тут уже говорилося.

Є й важливі відмінності між українським нарративом про «Голодомор як геноцид» та польським нарративом про «Волинське людобуйство». Очевидною є різномасштабність трагедій: навіть найстриманіші оцінки кількості жертв Голодомору сягають трьох мільйонів, натомість кількість жертв «Волинської різанини» українські історики оцінюють як «близько 40 тисяч», а польські «комбатантські» історики, з якими тепер погодився й Сейм — як «понад 100 тисяч». Навіть ця «екстремальна» оцінка є значно меншою за кількість жертв, понесених непольською більшістю населення Волині й Галичини в роки Другої світової війни. Інша відмінність: українським історикам не доводилося ані замовчувати, ані виправдовувати насильницького опору українських селян Голодомору, бо «відплатного насильства» не було, адже за два роки до того влада жорстко придушила опір українських селян колективізації, тож у 1932-1933 роках опиратися не було вже сил. Натомість у наративі про «злочини українських націоналістів на Волині» апологетична інтерпретація аналогічних антиукраїнських дій АК як «гніву й помсти» або як «героїчного опору» складає ключовий елемент.

Важлива відмінність між політикою пам'яті про Голодомор та політикою меморіалізації «Волинського людобуйства» увиразнюється, коли ставимо питання: якими були їхні стратегічні цілі, окрім очевидної — вшанування пам'яті численних жертв, чия загибель довго замовчувалася.

Щодо Голодомору такими стратегічними цілями були, вочевидь, десовєтизація (делегітимування радянського режиму та його сучасних прихильників), що мала розширити політичну базу «патріотичних політичних сил» на Сході й Півдні України, а також — формування у світі, за зразком Голокосту, уявлення про український народ як жертву радянського тоталітаризму, а не його співтворця.

А якими були стратегічні цілі політики меморіалізації «Волинського людобуйства»? Про дві вже говорилося раніше: це актуалізація міфу про польську націю як «Христа народів», націю-жертву, а також — зміцнення прихильності націоналістично налаштованого електорату. Але ж були й інші цілі, що обумовили провідну роль «Волині-43» в новій історичній політиці. Чи було серед них делегітимування вже неіснуючої УПА, а то й усього українського незалежницького руху ХХ ст.? Чи планувалася також актуалізація у свідомості польського суспільства та світової громадськості уявлень про польськість «Східних Кресів»? Представники польської влади неодноразово публічно заперечували «антиукраїнську спрямованість» своїх рішень щодо Волині та наявність будь-яких територіальних претензій, однак вони, як ми вже переконалися, є не єдиним гравцем на цьому політичному полі, а зростання антиукраїнських настроїв у сучасному польському суспільстві є соціологічним фактом.

Натомість проблемою для української політики пам'яті щодо «Волині-43» є те, що вона була й залишається не стратегічною і не пріоритетною, а суто реактивною. Більшість дій більшості суб'єктів цієї політики обумовлені необхідністю якось відповідати на дії польською стороною.

10. Із таких особливостей двох культур пам'яті впливають відповідні настанови щодо минулого, поширені в суспільствах України та Польщі, зокрема — стосовно суперечливих елементів «спільної історії» двох країн:

- схильність ділити учасників суперечливих історичних подій на «своїх» і «чужих», при цьому своїх розглядати як жертв чужих підступів, або як героїв — захисників свого народу, в жодному разі не як лиходіїв, хоч би як вони часом поводитись;

- схильність розглядати терени співіснування «свого» народу з іншими як «наші споконвічні землі», з тією відмінністю, що пересічний поляк вважає «історично своєю» всю територію давньої Речі Посполитої, а українець — всю «українську етнічну територію»;

- небажання чи неготовність визнати боротьбу народу-сусіда за самовизначення на згаданих «спільних територіях» хоч скільки-небудь легітимною.

11. Асиметрія в культурах пам'яті двох країн виливається в асиметрію уявлень про національні інтереси та пріоритети у сфері історичної пам'яті.

Зокрема, як виглядає, в сучасному польському суспільстві існує широкий суспільний консенсус щодо оцінки таких історичних подій, як польсько-українські конфлікти 1918-1919 років («оборо-

на Львова» та «боротьба за польськість» Галичини й Волині). Немає лише консенсусу з приводу того, які практичні висновки та дії з цього мають впливати, зокрема в польсько-українських стосунках. Ліберали вважають, що пам'ять про трагічні події минулого треба «вшановувати без гніву», а націоналісти — що найдієвішим інструментом політики пам'яті є «вивільнення енергії болю», а визнавати гріхи співвітчизників означає «соромитися власного минулого».

Інакше виглядає ситуація на українському боці. Спільного погляду на згадані події (визначеного «панівним національним нарративом») наразі немає, а є принаймні три погляди або ж нарративи, що мають значне поширення: націонал-патріотичний (за яким польські намагання вшановувати своїх співвітчизників, полеглих на українській землі, розглядаються як реанімація польського імперіалізму), ностальгійно-радянський або ж проросійський (за яким усі українські націоналісти є кривавими злочинцями і маріонетками Заходу, а всі поляки — нітрохи не ліпші), врешті, прагматично-позаісторичний (за яким будь-яка суперечка про історичне минуле — то «штучна політизація», а відтак вона може бути предметом політичних торгів, і вирішення її — то лише справа ціни, економічної або політичної).

На практиці це означає, що хто б не перебував при владі в Польщі, націоналісти чи ліберали, у них завжди буде інтерес до співпраці з Україною, бо *'taka jest polska racja stanu'*, але завжди будуть жорсткі історико-політичні рамки можливих компромісів щодо оцінки «спільного минулого»; натомість із українського боку ніколи не буде ані монолітної оцінки історичних подій, ані чіткого, сталого розуміння меж можливих поступок заради поєднання зі «стратегічним партнером».

12. Культурне й політичне підґрунтя, що обумовлює регулярність польсько-українських конфліктів навколо «Волині-43», можна описати так:

- глибока вкоріненість і нове культивування міфу «польських Східних Кресів» є несумісним із визнанням будь-якої боротьби непольської більшості цих «кресів» за національне самовизначення, тим більше — боротьби збройної;

- культивування (тим більше — державою) міфології УПА як «героїчної армії нескорених» є несумісним із публічним визнанням того, що УПА була організатором злочинних етнічних чисток на Волині.

За таких жорстких рамкових обставин обидві сторони регулярно опиняються у «складній ситуації» й намагаються виходити з неї за допомогою різких, часом небезпечних для обох сторін ру-

хів, а предметом історико-політичних компромісів і домовленостей (як правило, недовговічних) стають хіба що форми офіційної меморіалізації травматичних подій, або ж утримання від деяких «екстремальних» політичних оцінок цих подій — як правило, нетривале.

Хронічна неспроможність досягти сталих спільних політичних рішень для проблем «спільної історії» виливається, крім того, в утопічні сподівання, що зробити це легше не політикам, а професійним історикам. На цьому сподіванні (мабуть, не завжди щирому) базуються періодичні заклики «залишити історію для істориків» — вони, мовляв, у фаховому діалозі, «не політизуючи», спокійно та об'єктивно з'ясують усі «важкі питання». Такого роду заклики містилися ще у спільній заяві президентів Л. Кучми й А. Кваснівського «До порозуміння й поседнання» (1997); їх повторено, хай і не дослівно, в заяві Верховної Ради України з приводу ухвали польського Сейму що нею «Волинську різанину» оголошено геноцидом (2016). Однак наскільки професійна історична наука здатна долати тиск політичних інтересів і вплив нашарованих за довгий час історико-культурних стереотипів та упереджень?

Справді, чимало сучасних істориків, українських та польських, пишучи про «важкі питання» минулого, чесно намагаються унезалежитися від упереджень та політичної злоби дня. Інші принаймні декларують такі засади своєї роботи. Але до двостороннього порозуміння це наразі не привело навіть у фаховому середовищі, навпаки — можна спостерігати дискурсивне зближення позицій тих істориків, котрі раніше намагалися деконструювати національні історичні упередження й стереотипи, з носіями останніх у власній країні, й водночас — дистанціювання між істориками різних країн. У результаті «діалог істориків заради порозуміння» стає концептуально — політичним міфом, а практично — втратою часу.

Подібним чином оцінив ситуацію Ярослав Грицак щодо пізнішої на декаду діяльності спільного Форуму українських і польських істориків:

«Українсько-польський форум істориків довго працював та виробляв поради, концепції. Врешті, історики визначили засадничі речі: існує те, щодо чого ми, історики з України і Польщі, погоджуємось; те, на що погоджується тільки польська сторона; те, на що погоджується тільки українська сторона; і те, на що ми не погоджуємося і навіть не шукаємо спроб погодитися. Проте після певної ситуації, після 2015 року, польські й українські істо-

рики сказали, що не хочуть збиратися, бо не бачать в цьому сенсу» [14].

Хоча в «певній ситуації» Грицак винуватить політиків, але з його слів випливає, що й без втручання політиків того, в чому обидві групи істориків знайшли згоду, виявилось менше, ніж того, з чим якась зі сторін незгодна. І неясно, чи кількість «непогоджуваних» речей хоч трохи зменшилася внаслідок довгого діалогу. Тож політики тут — радше *scapegoats*.

Антропологічно кажучи, все це речі цілком нормальні. Адже науковець — також член суспільства, син свого народу, він зростає у суспільному історичному дискурсі своєї країни, й тому використовує сформовані тим дискурсом поняття та уявлення, не помічаючи цього, як пан Журден не помічав, що розмовляє прозою. Однак «національні особливості» термінології та аргументації увиразнюються, коли історик звертається до іноземної аудиторії, звиклої до інших термінів, стереотипів та оціночних суджень. Через це в іноземного читача виникає настороженість до аргументів автора, котра обертається їх непереконливістю, а то й породжує повне відторгнення. Адже навіть видання, спрямовані, сказати б, на побудову мостів між польським та українським баченнями «важких питань» минулого, через надто тісну приналежність їхніх авторів до дискурсивного мейнстріму своїх культур пам'яті перетворюються на ще одну ілюстрацію до висновку Юрія Шаповала про обопільне зменшення взаємної емпатії між істориками двох країн.

Отже, у культурах пам'яті обох країн існують елементи, об'єктивно здатні породжувати конфлікти між ними, але — за умови їх політичної актуалізації. Для польської культури пам'яті — це тісна пов'язаність пам'яті про «Волинь-1943» із глибоко закорієним у національній культурі міфом «польських Східних Кресів», що містить ностальгійно-імперіалістичні елементи, та міфологізованою історією «проклятих солдатів» Армії Крайової.

Такі культурні конструкції, позиціоновані в центрі колективної пам'яті, заважають поширенню в суспільстві ширшого, збалансованого погляду на чимало подій, зокрема — й на криваві етнічні чистки 1943-1944 років.

Для української культури пам'яті такими структурами-перешкодами є передусім сформована народницькою історіографією і зміцнена історіографією радянською, а тому глибоко вкорієна в суспільній свідомості міфологія про часи давньої Речі Посполитої в Україні як період «польсько-шляхетського гноблення», що легітимує мало не будь-які антипольські дії (на кшталт учиненої

гайдамаками Залізняка й Гонти «уманської різанини»), як справедливу боротьбу народу проти згаданого гноблення. На давніший шар цієї міфології зручно лягає пізніший, ідеологічно антикомуністичний, але схожий за наративними рисами міф про збройну боротьбу УПА, на початку ХХІ століття частково інкорпорований до офіційного наративу «українського визвольного руху ХХ ст.». Героїчно-жертвону міфологію УПА, подібно до міфології АК в Польщі, підкріплює потужний шар комунікативної пам'яті населення Галичини й Волині, чий травматичний досвід і родинні спогади тісно пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля та радянських репресій проти «українських націоналістів» після війни.

В обох країнах ці героїчно-жертвні міфи мають чималу прихильну аудиторію й час від часу експлуатуються в державній політиці пам'яті, вони репродукуються та афірмуються популярними культурами (історична белетристика, фікціоналізовані спогади, а також фільми, телешоу й комікси), утворюючи дедалі товщий шар культурної пам'яті, що його дедалі важче деконструювати, поширюючи натомість збалансовані, менш конфліктні уявленні про минуле двох народів.

Відтак — хронічне виникнення конфліктів в українсько-польських стосунках з приводу «важких питань» минулого має кілька причин, глибоко закорінених та поверхових.

Перша — наявність глибоко травматичних подій у спільному минулому, ще й порівняно недавньому (є живі свідки в обох країнах) і таких, що моральні й політичні оцінки учасників подій, поширені в польському та українському суспільствах, радикально різняться («наші» — герої, «їхні» — лиходії).

Друга причина — наявність в обох країнах численних і впливових груп і навіть інституцій, які сформували й культивують радикальні наративи про згадані травматичні події, та послідовно добиваються загального визнання цих наративів як єдино прийнятної «історичної правди». Ускладнює ситуацію та обставина, що до цих радикальних груп належать також ті, для яких згадані трагічні події складають важливу частину особистого або родинного досвіду, себто — важливу частину їх групових ідентичностей та комунікативної пам'яті суспільства. А травматична пам'ять обумовлює домінування настанови «не здаватися» у взаєминах з іншими суспільними групами.

Третя причина: політичні еліти обох країн у своїй політиці пам'яті традиційно вважають пріоритетним вирішення не тих проблем, що виникли в двосторонніх стосунках із сусідами, а тих, що можуть завадити їм здобути перемогу на наступних виборах.

Усунути чи цілком нейтралізувати жодну з цих причин, вочевидь, не є можливим, а істотно обмежити їх негативний вплив на українсько-польські взаємини — доволі важко. Тому сподіватися, що в ближчому майбутньому можливе глибоке й стабільне порозуміння двох країн і суспільств у царині «спільної історії» — принаймні наївно.

Література:

1. **Бердиховська Б., Куронь Я.** Холодне пограниччя. *Часопис «Ї»*. № 14. 1998. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/berdyh.htm>.
2. **Бетлій О.** Якою має бути нова «польська політика» України. *Дзеркало тижня*. URL: https://dt.ua/international/rozminuvati-minule-307772_.html.
3. **Бойченко О.** Моя резолюція з приводу ситуації в Європарламенті. *Український журнал*. № 4. 2010. — URL: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/934/>.
4. **Боляновський А.** Поляки Західної України в першій пол. ХХ ст.: критичний аналіз офіційних статистичних даних. *«Волинь-43»: міфи і реальність*. Зб. наук. праць./Уп. Кучерепа М., Шваб А. Луцьк: «Вежа-Друк». 2019. С. 250–275.
5. **Ведєнєв Д.** Активізація та конструювання в Республіці Польща «пам'яті» про Волинську трагедію 1943-18944 років: до питання про причини та соціально-політичну спрямованість. *Війни пам'ятей та політика примирення*. Зб. наук. праць. К.: УІНП. 2013. С. 155–172.
6. **Ведєнєв Д.** Волинская резня — преступление ОУН. Сегодня. URL: <http://www.segodnya.ua/blogs/olesbuzinablog/Istorii-ot-Olesya-Buziny-Volynskaya-reznya-prestuplenie-OUN--447866.html>.
7. **Возняк Т.** Причини польсько-українських непорозумінь останніх років. URL: <http://uainfo.org/blognews/1486421426-prichini-polsko-ukrayinskih-nerorozumin-ostannihrokiv.html>.
8. **В'ятрович В.** За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. Харків. 2016. 304 с.
9. **В'ятрович В.** Таблюдизація історії. *Відеолекція* 11.07.2016. URL: <https://zbruc.eu/node/53685>.
10. **В'ятрович В.** Друга польсько-українська війна 1942–1947 рр. К.: Вид-во «Києво-Могилянська академія». 2011. 280 с.
11. **Галайко Б.** Польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни: міфи і факти. *Українознавство*. 2018. № 3 (68). С. 201–204.
12. **Гнатюк О.** Відвага і страх. К.: «Дух і Літера». 2015. 496 с.
13. **Грицак Я.** Маніпуляції з історією розколюють польське суспільство. Історична правда. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/09/26/152992/>.

14. **Грицак Я.** Не заради поляків чи примирення, а заради себе маємо засудити злочин Волині. *Польсько-український портал*. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2018/03/38225/>.
15. **Єндрацик К.** Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991–2017). *Наукові записки ІПЕНД НАНУ ім. І. Кураса*. 2018. Випуск 3-4 (95-96). С. 238–253.
16. **Зашкільняк Л.** Волинь, Галичина: суперечки довкола українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни. *Часопис «І»*. № 74. 2013. URL: http://www.ji.lviv.ua/n74texts/Zashkilnyak_Volyn_Halychyna.htm.
17. Заява Верховної Ради України «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 р. та 22 липня 2016 р. щодо Волинської трагедії» від 8 вересня 2016 р. URL: <http://rada.gov.ua/news/Novyny/134295.html>.
18. **Зінченко О.** Польща — Україна: асиметрія пам'яті. Як поновити діалог навколо минулого? *Портал УІНП*. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/polshcha-ukraina-asimetriya-pamyati-yak-ponoviti-dialog-navkolo-minulogo>.
19. **Льюшин І.** Волинська трагедія 1943-1944 рр. К.: Інститут історії України НАН України. 2003. 313 с.
20. **Каліщук О.** Правові аспекти оцінки українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. /Упор. Кучерепа М., Шваб А. Луцьк: «Вежа-Друк». 2019. С. 238–249.
21. **Касьянов Г.** К десятиліттю Українського інститута національної пам'яті (2006–2016). *Historians*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatilettyu-ukrainskogo-institutatsional-noj-pamyati-2006-2016>.
22. **Касьянов Г.** Past Continuous : Історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та сусіди. К.: «Лаурус». 2018. 420 с.
23. **Крамар Ю.** Обрахунок жертв українсько-польського конфлікту на Любомльщині в українських і польських джерелах. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. /Упор. Кучерепа М., Шваб А. Луцьк: «Вежа-Друк». 2019. С. 276–292.
24. **Лозовий В.** Основні тенденції історичної політики Польщі: виклики для України. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 4 (45). С. 147–154.
25. **Огієнко В.** Волинська трагедія 1943 року: між примиренням та пробаченням. *Війни пам'ятей та політика примирення*. Зб. наук. праць. К.: УІНП. 2013. С. 185–192.
26. **Патриляк І.** Кривавий баланс: скільки загинуло під час польсько-українського конфлікту? *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/07/12/152692/>.
27. **Полянський П.** Про українсько-польську комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. *Український історичний журнал*. К.: Інститут історії НАНУ. 1999. № 1. С. 151–153.
28. **Портнов А.** Українські інтерпретації Волинської різанини. *Часопис «І»*. № 74. 2013. URL: http://www.ji.lviv.ua/n74texts/Portnov_Ukrainski_interpretacii.htm.

29. Прес-реліз першого засідання Українсько-польського форуму істориків 2–4 листопада 2015 року в Києві. *Портал УІНП*. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/pres-reliz-pershogo-zasidannya-ukrainsko-polskogo-forumu-istorikiv-2-4-listopada-2015-roku-v-ki>.
30. Спільне бачення українсько-польських відносин. *Дискусійна записка Українсько-польської Діалогової групи*. Київ — Варшава. Вересень 2017 р. Fundacja im. St. Batorego. 2017. С. 7-8.
31. **Табачник Д.** Галицький шлях от Великой Победы. *Рабочая газета*. 28.05.2008.
32. **Трохимович В.** Сучасні польсько-українські бої за історію. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. /Упор. Кучерепа М., Шваб А. Луцьк: «Вежа-Друк». 2019. С. 14–26.
33. Україна — Польща: важкі питання. *Матеріали українсько-польських наукових семінарів*. Т. 1 — 10. Варшава — Луцьк. 1998–2006.
34. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнар. наук. конференції (Кам'янець-Подільський, 1992). К.: «Либідь». 1993. 254 с.
35. **Шановал Ю.** Волинь-1943: як досліджувати і як пам'ятати. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. /Упор. Кучерепа М., Шваб А. Луцьк: «Вежа-Друк». 2019. С. 9–18.
36. **Шептицький А.** Українська міграція зіграє вирішальну роль у польсько-українських відносинах. *Наше слово*. URL: <https://www.nasze-slowo.pl/d1-96-d0-bd-d1-82-d0-b5-d1-80-d0-b2-d1-8e-d0-b7-d0-b0-d0-bd-d0-b4-d0-b6-d0-b5-d1-94-d0-bc-d1-88-d0-b5-d0-bf-d1-82-d0-b8-d1-86-d1-8c-d0-ba-d0-b8-d0-bc/>.
37. European Parliament resolution on the situation in Ukraine. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+P7-RC-2010-0116+0+DOC+XML+V0//EN>.
38. **Јędraszczyk, K.** Siedemdziesiąt rocznica wydarzeń na Wołyniu w świetle dyskusji medialnej i politycznej w Polsce. *Війни пам'ятей та політика примирення*. Зб. наук. праць. К.: УІНП. 2013. С. 173–184.
39. **Konończuk, W.** Także Kijów krytykuje polską ustawę, *Tygodnik Powszechny*, 12.02.2018. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/takze-kijow-krytykuje-polska-ustawe-151955>.
40. **Makarczuk, S.** Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947. *Polska — Ukraina: trudne pytania*. Warszawa. Karta. 1999. Т. 5. С. 309–326.
41. **Motyka, G.** Wołyń'43. Ludobójcza czystka: fakty, analogie, polityka historyczna. Warszawa. Wydawnictwo Literackie. 2016. 285 s.
42. **Olszański, T.** Wielka dekomunizacja. Українська політика historyczna czasu wojny. Warszawa: Centre For Eastern Studies, 2017. 52 s.
43. **Serczyk, W.** Polska — Ukraina: dziesięć wieków niezrozumienia. *Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Матеріали міжнар. наук. конференції (Кам'янець-Подільський, 1992). К.: «Либідь» 1993. С. 7–18.
44. **Stryjek, T.** Czy polsko-ukraiński dialog o historii jest możliwy? *Przegląd Polityczny*. 2011. № 106. s. 171–176.

45. **Stryjek, T.** Ukraina przed końcem Historii. Szkice o polityce państw wobec pamięci. Warszawa. Wydawnictwo naukowe Scholar. 2014. 412 s.
46. **Szeptycki, A.** IPN a zbrodnie ukraińskich nacjonalistów. *Nowa Europa Wschodnia*. URL: <http://new.org.pl/5699-ipn-a-zbrodnieukrainskich-nacjonalistow>.
47. **Szeptycki, A.** Jeszcze o ustawie o IPN. *Nowa Europa Wschodnia*. URL: <http://new.org.pl/5729-jeszcze-o-ustawie-o-ipn>, 16.03.2018.
48. **Szeptycki, A.** Polska — Ukraina: nauka, polityka i wzajemne uprzedzenia. *Nowa Europa Wschodnia*. URL: <http://new.org.pl/5846-polska-ukraina-nauka-polityka-i-wzajemne-uprzedzenia>.
49. **Szeptycki, A.** W polsko-ukraińskiej spirali. *Nowa Europa Wschodnia*. URL: <http://new.org.pl/5673-w-polsko-ukrainskiej-spirali>, 15.12.2017.
50. **Troebst, S.** Kulturstudien Ostmitteleuropas. Aufsätze und Essays. Frankfurt/M.: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. 2006. 411 S.
51. Zapis spotkania inauguracyjnego prace nad powstaniem Strategii Polskiej Polityki Historycznej w Belwederze 17 listopada 2015 roku. *Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*. URL: <https://www.prezydent.pl/kancelaria/dzialalnosc-kancelarii/art,18,zapis-spotkania-dot-strategii-polskiej-polityki-historycznej.html>.

ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ: МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ПОЛЬСЬКИХ ВИДАННЯХ

Доволі поширеною є думка, що займатися історичним минулим мають фахові історики, а не громадські активісти, тим більше — політики. Дозволимо собі зауважити, що роль історика та його праця у формуванні уявлень суспільства про власне минуле є двоїстою. З одного боку, фаховий історик є дослідником, який має на меті за допомогою наукових методів якомога точніше з'ясувати перебіг подій у минулому. З іншого, історик публікує не лише наукові статті у фахових журналах, а й книжки, в яких більш чи менш переконливо, пропонує власний наратив і оповідає історії.

Професійні історики нерідко наполягають на своїй особливій, у певному сенсі, упривілейованій ролі у формуванні уявлень про минуле та про «історичну правду». Ця роль зазвичай пов'язується із буцімто притаманною лише фаховим історикам та їхнім працям об'єктивністю, спроможною стати основою для «історичної правди». Запит на таку об'єктивність та істинність зростає у випадках суперечок і конфліктів навколо історичних подій.

Об'єктивність істориків часто протиставляється упередженості й цинізму політиків. Наприклад, у заяві від 8.08.2016 «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 р. та 22 липня 2016 р. щодо Волинської трагедії», Верховна Рада України закликала: «істориків — вести фаховий діалог з метою розкриття усіх досі нез'ясованих фактів та обставин історії на основі достовірних архівних матеріалів, залишаючи простір для кожної сторони інтерпретувати історичні факти, а політиків України і Польщі — припинити інструменталізувати історичну науку заради досягнення тимчасових політичних вигод» [2].

Однак у наш час віру в об'єктивність фахових істориків поділяють навіть не всі історики. Німецький науковець Георг Герс називає згадані уявлення «ідеалом об'єктивізму», пояснюючи його так: «*ідеал об'єктивізму (курсив мій — О. Гр.)* передбачає не лише те, що фаховий історик має бути об'єктивним, але й те, що самі лише фахові історики, засвоївши наукові методи історичного дослідження, здатні бути об'єктивними» [14, 107]. Наскільки близь-

ким є такий ідеал до дійсності? У цитованій праці Г. Ігерс показує на прикладах, що не дуже.

Уявлення про способи творення нарративу фаховими істориками зазнали істотних змін, особливо — у другій половині ХХ ст. Тут ми спиратимемось на теорії історичного нарративу, запропоновані Гайденом Вайтом [17], Френкліном Анкерсмітом [10] і Єжи Топольським [16]. На прикладах праць сучасних українських і польських істориків, аналізуючи їхні праці як тексти культури того жанру, що його Ф. Анкерсміт та Є. Топольський називають *історичною нарацією*, покажемо, що вони, будучи складовими елементами культур пам'яті своїх країн, часом виявляються значно ближчими до виступів політиків чи історичної романістики, аніж готові в цьому признатися.

Водночас слід зауважити, що наукові праці з історії не є півним елементом культурної пам'яті суспільства, позаяк опиняються, за даними соціопитувань, далеко не на перших місцях серед джерел, з яких суспільство черпає знання про історичні події. Зокрема, за опитуванням, що включало запитання: «З яких джерел Ви отримуєте знання про Велику Вітчизняну (Другу світову) війну?» (можна було вказати кілька варіантів відповіді), з'ясувалося, що: 74,5 % опитаних дістали знання про війну переважно з художніх фільмів; 46 % — з телепередач; 44 % — зі спілкування з родичами, що пам'ятають війну; 35,5 % — з книжок про війну (художніх); 30 % — зі спілкування з «ветеранами війни»; 27,5 % — з публікацій про війну в сучасній пресі; 24 % — зі шкільних підручників (у ході навчання); і лише 17,2 % — з наукових і науково-популярних публікацій. Ще менш впливовим джерелом знань про війну виявилось відвідування музеїв та меморіалів (10,5 %), а власні спогади про війну тоді мали менше 8 % опитаних [4, 43–44].

Тож можемо зробити висновок: на колективне знання про ті події, котрі знайшли помітне місце в міфологізованій радянській культурній пам'яті (як-от «Велика Вітчизняна війна»), саме культурна пам'ять, її тексти справляли помітно більший вплив, аніж комунікативна пам'ять (особисті та родинні спогади). Але стосовно тих подій, що їх радянська культурна пам'ять замовчувала (наприклад, Голодомор), сформувати «нерадянське» знання про них зусиллями науки, культури й політики пам'яті виявилось можливим значно пізніше.

Однак чи слід трактувати доробок історичної науки та «ненаукові» тексти культури, що розкривають історичну тематику, як різні не лише за силою впливу на уявлення суспільства про минуле, а й за природою та характером впливу? На це запитання

науковці, що займалися історичною нарацією, відповідають негативно. Зокрема, Гайден Вайт [17], розглянувши праці видатних західних істориків XIX ст. з літературного боку, показав, що історик, хоч би як старався бути об'єктивним, вдається до літературних прийомів для інтерпретації подій та побудови нарративної лінії, й зазвичай вибирає один із чотирьох сюжетних ключів (*modes of emplotment*) — роману, трагедії, комедії або сатири. А тому ніхто не може претендувати на те, що його праці несуть лише об'єктивну істину. За його схемою, *романний ключ* передбачає показ того, як герої нарації, долаючи численні випробування, врешті здобувають щасливе життя. *Ключ комедії* служить меті соціальної інтеграції й показує, як носії позитивних суспільних цінностей захищають їх від корупції й деградації. *Трагедійний ключ* наголошує на неунікності зіткнення протилежних сил, а відтак — бід і катастроф у житті людей, і передбачає оплакування втрат. Обравши *сатиричний ключ*, історик зазвичай бачить у подіях лише безглуздя людської метушні й намагань змінити світ. Прикладом використання трагедійного ключа для Вайта був Алексіс де Токвіль, комедійного — Леопольд Ранке, а сатиричного — Якоб Буркгард.

Вайт вказав також типи ідеології та способи аргументації, буцімто притаманні кожному із сюжетних ключів. Зокрема, романний ключ та відповідну йому формалістичну аргументацію буцімто обирають анархісти, комедійний ключ і «органічну» аргументацію — консерватори; трагедійні сюжети й механістичну аргументацію (як-от «залізні закони історичного процесу») — радикали, а сатиру й контекстуальну аргументацію — ліберали.

Зв'язок із європейською історіографією ця схема, мабуть, мала, але інші автори вважають її спрощеною, жорстко прив'язаною до жанрової системи європейської літератури минулих століть. Зокрема, праці радянських істориків (не анархістів і не лібералів) з вітчизняної історії, а також східноєвропейська історіографія «доби націоналізмів» більше нагадують епічні романи, аніж «трагедії» в сенсі Вайта, натомість праці тих-таки радянських істориків про країни капіталізму — то, як правило, «сатира».

Сформувати теорію історичної нарації спробував голландський історик Френклін Анкерсміт [10]. На його погляд, головним механізмом, що творить таку нарацію, є не послідовний (хронологічний) виклад подій і не якісь «об'єктивні закони історичного розвитку», а використання літературних тропів, у першу чергу — метафор. Головним «будівельним матеріалом», з якого твориться історична нарація, він вважав *нарративні субстанції*, тобто сукупності тверджень та образів, що пропонують нарративні інтерпре-

тації окремих явищ минулого, як-от «ренесанс», «бароко», «Річ Посполита», «Гетьманщина» тощо. Анкерсміт наголошував, що наративні субстанції — це не теоретичні поняття, бо вони прив'язані до конкретних історичних ситуацій чи явищ. На погляд Анкерсміта, вони виступають також засобами самоідентифікації (наприклад, національної) для авторів і читачів. Для нас також важливо, що визначена в такий спосіб наративна субстанція фактично є текстом культури, а використання метафор для побудови історичної нарації ріднить її з художньою літературою.

Детальний огляд західних теорій історичної нарації, а також власну базову модель нарації, ґрунтовану на концепціях Й. Дройзена, М. Фуко та Анкерсміта, запропонував польський історик Єжи Топольський [16]. На його погляд, майже всі відмінності між літературним твором та історичною нарацією є не більш значущими, аніж відмінності між різними жанрами літератури, окрім двох рис, котрі є «категоричними». Перша: в історичній нарації не повинно бути «вигаданих тверджень про окремі факти» (узагальнені твердження завжди є почасти вигаданими); друга риса: автор історичного твору відокремлює себе від тексту, є «цілковитим господарем нарації», або ж «наративним диктатором» [16, 7–10].

А спільним для художньої та історичної нарації є те, що в обох мова — то не нейтральний засіб інформування про факти, а культурно обумовлений засіб формування цілісної наративної лінії та переконування читача.

Базова модель історичної нарації, за Топольським, виходить із постулату цілісності наративної лінії та складається з кількох шарів: *інформаційного, або ж логіко-граматичного* (що містить історичні факти), та *риторичного* (мовні й риторичні засоби, за допомогою яких автор переконує читача у слушності своїх тверджень) — вкупі вони складають *переконувальний шар* (*warstwa perswazyjna*). Історична нарація має ще й третій шар — *ідеологічно-теоретичний*, глибинний і неартикульований, але саме він є фундаментом нарації, бо містить світоглядні настанови та ідейні переконання автора, бачення ним історичного процесу [16, 85–87].

У подальшому аналізі текстів сучасних українських та польських істориків, присвячених висвітленню тих самих подій (ситуації в Західній Україні в міжвоєнні роки), ми використовуємо концепти *сюжетних ключів* Вайта, *наративних субстанцій* Анкерсміта і *базову модель історичної нарації* Топольського, але із доповненнями, запозиченими з методології культурних досліджень.

По-перше, в сучасному історієписанні рідко зустрічається така чистота жанрів (сюжетних ключів) та їх тісна кореляція з

ідейними переконаннями авторів, як у схемі Вайта. Літературних жанрів і стилів сьогодні також дуже багато — і всі вони до послуг сучасного, пост-постмодерного історика.

По-друге, прийнятого Топольським постулату про недопустимість недостовірних фактів в історичному наративі строго дотримуються далеко не всі історики, навіть дуже респектабельні. Вони не брешуть явно, але нерідко бувають «економними з правдою», за виразом одного британського міністра. Тому перевірку інформаційного (а не лише риторичного) шару історичної нарації теж слід включати до аналізу.

По-третє, постулат, що історик є «цілковитим господарем нарації», займаючи позицію над описуваним процесом і втілюючи об'єктивність, теж не завжди витримує перевірку дійсності. Топольський зазначає, що: «істинність чи неістинність окремих тверджень — це не те саме, що істинність наративної цілості», та що «цього парадоксу неможливо розв'язати за допомогою класичної концепції істини» [16, 10], він, однак, не проблематизує того, яка «істина» про описувані істориком події формується у свідомості читача.

Якщо історик, оповідаючи про давні події та їх учасників, детально описує становище, в якому опинився один із учасників, та викладає міркування, що спонукали його до певних дій, а щодо решти учасників лише повідомляє про вчинені ними дії, то хоч би яким відстороненим був тон («ключ») оповіді, історик фактично солідаризується лише з однією стороною.

До таких випадків надається використовуваний у культурних дослідженнях метод «читання телебачення» як відтворювача сучасних міфів, а не як безстороннього ретранслятора того, що опинилося в телеоб'єктиві, розроблений Джоном Фіском і Джоном Гартлі у 1970-х роках. Вони аналізували зміст репортажів британського телебачення з Ольстеру, де тривав конфлікт між протестантами й католиками. Фіск і Гартлі констатували, що, хоч би як репортери демонстрували безсторонність, усе ж їхні репортажі «актуалізували міф про британську армію як “наших хлопців, професійних і добре забезпечених”, які захищають там спокій», адже телекамера була зазвичай встановлена за бруствером армійського блокпоста й показували Белфаст через солдатське плече, а це навіювало глядачам відповідне прочитання репортажу [11, 43–44].

Уявлення про автора історичної праці як «цілковитого господаря нарації» впливають із поширеного в точних науках переконання, що істина є наслідком раціонального розумування, плодом

дискусії між поінформованими, тверезо мислячими індивідами. У гуманітарних науках такі уявлення давно підважені, наприклад, британським політологом Джоном Кіном, який критикував «ідеал міжлюдського спілкування, спрямованого на досягнення консенсусу завдяки переконливій раціональній аргументації» [3, 174]. Значно реалістичнішою є концепція прочитання тексту культури шляхом неоголошеної (*negotiated meaning*), сформована в працях Стюарта Голла [12] та ін.

Тож якщо ми трактуємо істориків не як «господарів нарації», котрі здобули упривілейований доступ до об'єктивної істини, а як один із багатьох складових елементів культури пам'яті, то стає зрозумілішим, чому, наприклад, у суперечках між різними країнами й суспільствами з приводу «важких питань» їхнього спільного минулого, фахові історики нездатні подолати ці суперечки хоча б у власному, науковому середовищі, аби спільними зусиллями знайти «об'єктивну істину», а інколи навіть перетворюються на активних учасників конфлікту.

Загальновідомою є наявність «важких питань» в українсько-польській історії ХХ століття, а відтак і регулярні суперечки між нашими державами «на історичному ґрунті». Історики обох країн, принаймні деякі, докладали чимало зусиль, щоб дати спільні відповіді на згадані «важкі питання». Зокрема, багато років діяв міжнародний науковий семінар «Україна — Польща: важкі питання», зосереджений на тематиці українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. Наслідком стало видання двома мовами 10 томів досліджень [8], але спільної «відповіді» так і не сформовано. Вочевидь, частково причиною стало те, що історики в обох країнах підпорядковували свою працю не стільки засадам об'єктивності, скільки інтересам, що їх вони, мабуть, вважали національними. Але ж чимало істориків декларували й старалися втілювати засади наукової неупередженості, описувати контроверсійні події з різних боків, начебто не піддаючись впливу негативних стереотипів та національних міфів. Тож спробуємо оглянути культурні причини таких наслідків українсько-польського діалогу істориків, а для цього — проаналізувати історичні нарації кількох сучасних українських і польських науковців на прикладах тих фрагментів їхніх праць, де йдеться про події спільного важкого минулого.

У ході аналізу, охопивши ним усі нарративні шари вибраних текстів, ми намагатимемося встановити: які засоби переконування застосовують автори; чи трактують вони також інформаційний шар нарації (факти, цитування джерел) із переконувальною,

а не лише інформаційною метою; які позиції щодо описуваної історичної реальності та які сюжетні ключі обирають. Звернувшись до глибинного (світоглядного, ідеологічного) шару нарацій, ми з'ясуємо зв'язки авторів із історичними наративами та культурами пам'яті відповідних націй.

З огляду на характер завдання та його зв'язок з українсько-польськими стосунками, до аналізу обрано публікації, призначені для широкого читача не лише власної країни, а й сусідньої. Йдеться про «Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX століття» Ярослава Грицака [1], книжку Гжегожа Мотики «Від Волинської різанини до акції "Вісла": польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.» [6], та написане польськими істориками спеціально для українського читача й опубліковане Інститутом національної пам'яті Польщі видання «Польща — нарис історії» [5].

Праці Мотики та Грицака навряд чи слушно відносити до мейнстрімового національного наративу, відповідно польського та українського. Польський історичний наратив у його стриманій, не «героїчно-мартирологічній» версії представляє хіба «Польща — нарис історії». Тож для збалансованості аналізу доповнимо коло «піддослідних» українською публікацією, ближчою до національного наративу. Такою може служити книжка Олександра Палія «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» [7], що видавалася тричі, отже, може вважатися впливовим джерелом формування суспільних уявлень про історичне минуле України.

Порівняльний аналіз чотирьох нарацій проводитимемо на прикладах тих розділів, що стосуються міжвоєнного періоду історії Польщі й України, передусім Західної. Усі автори далекі від ідеалізації цього періоду й критично оцінюють тодішню політику Польщі щодо українців. Але факти, термінологія, риторичні прийоми та сюжетні ключі у кожного автора свої.

Відмінності починаються вже зі структури аналізованих книжок, зокрема — місця (розділу), де в них уміщені описи становища українців у міжвоєнній Польщі (або ж «Другій Речі Посполитій», як її називають польські автори) та їх взаємин із державою. У Я. Грицака — це розділ «Західна Україна в міжвоєнний період: під колесами історії». Уже з назв книжки та розділу можна зробити висновок, що глибинним мета-нاراتивом тут виступає теорія закономірного історичного процесу формування модерних націй. У книжці Г. Мотики, присвяченій періодові Другої світової війни та «Волинській різанині», про становище українців перед війною оповідає вступний розділ «Гордіїв вузол: українська проблема у

Другій Речі Посполитій». У нарисі польської історії за редакцією В. Менджецького і Є. Брацисевича, в написаній першим главі про «Другу Річ Посполиту» є параграф 5 — «Суспільство», де йдеться про національні меншини, зокрема й українців.

У книжці О. Палія є розділ, присвячений створенню ЗУНР і українсько-польській війні 1918-1919 років, але окремого розділу, присвяченого Західній Україні у міжвоєнний період, немає. Відповідні події висвітлено в розділі «Український національно-визвольний рух у 1920–1950-х роках. Організація Українських націоналістів і Українська Повстанська Армія». У порівнянні з книжкою Грицака, ціле й частина помінялися місцями: історію міжвоєнної Галичини Палій описує як частину історії національно-визвольного руху.

Сюжетний ключ, обраний Я. Грицаком для згаданого розділу, можна визначити як *антиколоніальна драма*. Книжка Г. Мотики вже за самою темою належить до *трагедійного* жанру (хоча жодну зі сторінок не зображено невинною жертвою), але почасти це також стримана сатира на недоліки державотворення «Другої Речі Посполитої». Інакший сюжетний ключ обрали автори книжки «Польща — нарис історії»: це осучаснений *епос національного державотворення*, із яскравими ілюстраціями, але й зі спокійним науковим коментарем. Нарешті, сюжетний ключ О. Палія можна визначити як *політико-публіцистичний епос* боротьби за незалежність.

Отже, характеризуючи міжвоєнний період, Я. Грицак і Г. Мотика згадують асиміляцію, дискримінацію, денаціоналізацію та полонізацію, але оцінювальні вирази вони добирають різні. Вживані Грицаком словосполучення «польський режим», «насильне викорінення», «жертви полонізації» (а в подальших фрагментах — «антиукраїнські погроми», «польське панування», наголос на аристократичному титулі «міністра-реформатора» С. Грабського) — все це активує у свідомості українського читача міфологему «польсько-шляхетського гноблення України», незалежно від наміру автора. Натомість Г. Мотика, констатувавши погіршення умов життя українців і загрозу їх денаціоналізації, усе ж для загальної оцінки того періоду вживає евфемізм «не був вдалим». Подальші його описи утисків українців, як правило, супроводжує дистанційований виклад ніби-раціональних аргументів, чому польська влада вдалася до утисків.

В. Менджецький у розділі про «Другу Річ Посполиту» теж критично оцінив політику держави щодо нацменшин, до яких віднесено й українців, але слів на кшталт «денаціоналізація»

**Таблиця 1. Цитати з історичних нарацій:
загальні оцінки польської політики щодо українців
у міжвоєнний період**

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації» (1996)	«Польська й румунська політика щодо українців загалом не відрізнялась і зводилася до одного слова — асиміляція . Подібність політики випливала зі схожості цих держав. Польський і румунський режими зосередилися на насильному викоріненні культурних, мовних і релігійних особливостей своїх нац. меншин» (с. 189)
Г. Мотика «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» (2013)	«Підсумовуючи події міжвоєнного періоду, слід визнати, що він для українців не був вдалим . У порівнянні з роками панування Габсбургів, соціально-культурні умови життя українців значно погіршилися, а українській інтелігенції був практично закритий шлях до кар’єри. Повсюдним було переконання, що тільки здобуття власної держави може запобігти денаціоналізації українців » (с. 21)
В. Менджецький, Є. Брацисевич (ред.) «Польща — нарис історії» (2015)	« Поляки... зайняли найгіршу з можливих позицію щодо громадян іншої, ніж польська, національності. Вони загалом вирішили, що всі інші становлять радше загрозу для II Речі Посполитої. Результатом такої позиції стало те, що ...всі форми політичної, суспільної, культурної, господарської діяльності нац. меншин розцінювалися в категоріях потенційної загрози державі » (с. 249).
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	« Польська окупаційна влада провадила на цих землях антиукраїнську політику , включно з репресіями та стратами . Попри те, що Польща зобов’язалася перед країнами Антанти надати автономію українцям Галичини... Але польська влада не вдавалася до масового терору укр. населення чи, тим більше, до геноцидних дій » (с. 530)

не вживає, зосередившись на поясненні ніби-об'єктивних причин, котрі спонукали владу до такої політики. На відміну від Мотики, він не прагне показати наслідки польської політики з погляду українців.

У О. Палія діям польської влади щодо українців дається передусім політико-правова оцінка, її ключовим моментом є заперечення легітимності цієї влади на Західній Україні. Його термінологія («окупаційна влада», «антиукраїнська політика») є радикальнішою версією термінології Грицака, але додається, заради балансу, порівняння з тогочасною радянською політикою щодо українців — і воно виходить на користь Польщі.

У наступній групі цитат (**Таблиця 2**) Грицак говорить про *жертв полонізації* українських шкіл, натомість Г. Мотика стримано визначає мету освітніх реформ 1924 р. стосовно меншин як «*обмеження українського шкільництва*». Фактичні ілюстрації у них також різні — і за часовим періодом, і за типами шкіл. Тому у Грицака виходить, що кількість українських шкіл «під Польщею» зменшилася у 25 разів, а у Мотики — що лише в 5,6 разів. Отже, факти в обох авторів стають не лише інформацією, а й засобом переконування читача. Мотика, даючи критичну оцінку польської політики щодо українців, виявляє обережність, аби не підважувати у свідомості читача міф про успішне польське державотворення міжвоєнного часу.

У Менджецького читаємо розповідь про успіхи польської шкільної реформи. Про те, що стало об'єктом гострої критики попередніх авторів, він пише ніби мимохідь, вживаючи беземоційні вирази «мовна проблема», «обґрунтований докір», а найсильніша його оцінка — «ігнорування прав меншин». Така переконувальна риторика дивує хоча б тому, що «Нарис історії» розрахований на українського читача.

У книжці О. Палія детальних згадок про полонізацію шкіл нема. Є лише побіжна згадка про обмеження вживання української мови в освіті. Вочевидь, події культурного життя для нього не є пріоритетними.

Наступна група цитат (**Таблиця 3**) про репресії проти православної церкви — засвідчує використання авторами аналогічних переконувальних засобів. У Грицака читаємо про репресії, примусове покатоличення, нищення церков, а наведені ним цифри засвідчують скорочення кількості православних церков увосьмеро.

Про переслідування православ'я говорить і Мотика, навіть змальовує емоційну картину руйнування церков на очах у вірян, однак не забуває згадати про аргументи руйнівників («інтереси

національної безпеки», «непотрібні» церкви тощо). А подана ним кількість знищених церков лише в Люблінському воєводстві, де українці, на відміну від Волині, склали явну меншість, не дозволяє уявити реального масштабу антиправославних репресій.

**Таблиця 2. Цитати з історичних нарацій
щодо освітньої політики**

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації» (1996)	«Головними жертвами полонізації й румунізації стали заклади освіти та церкви. У 1924 році в Польщі міністр освіти граф С. Грабський домігся прийняття закону, який перетворив більшість шкіл нац. меншин на двомовні (утраквістичні) з переважанням польської. За 20 років польського панування кількість українських шкіл зменшилася з 3662 до 144» (с. 190)
Г. Мотика «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» (2013)	« Меті полонізації були покликані служити впроваджені в 1924 році міністром С. Грабським утраквістичні школи. Передбачалося, що вони будуть двомовні, проте насправді виявилися інструментом обмеження українського шкільництва . Якщо в 1924/25 навч. році було 2558 українських початкових шкіл , то в 1937/38 навч. році їх лишилися тільки 461» (с. 11).
В. Менджецький, Є. Брацисевич (ред.) «Польща — нарис історії» (2015)	Протягом 20 років кількість дітей, що відвідували школи, зросла з близько 50 % до понад 90 %. Це був значний успіх ... Окремою проблемою було мовне питання — державна школа була спрямована на навчання польською мовою, що викликало обґрунтований докір про ігнорування права національних меншин на навчання рідною мовою » (с. 239)
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	«У 1924 р. уряд Польщі обмежив вживання української мови в адміністративних органах, суді, освіті на підвладних Польщі західноукраїнських землях » (с. 530).

**Таблиця 3. Цитати з історичних нарацій
щодо переслідувань православної церкви**

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації» (1996)	«У Польщі найбільших репресій зазнала православна церква на північно-західних [укр.] землях. Наприкінці 1930-х рр. тут провели насильну ревідикацію (примусове навернення до католицизму), під час якої знищено мало не 200 православних церков, ще 150 передано католикам. У результаті з діючих у 1914 році 389 православних церков у 1939 лишилося 51» (с. 191)
Г. Мотика «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» (2013)	«Після смерті Пілсудського владні еліти, керуючись інтересами національної безпеки , почали прихильніше дивитися на проект національної асиміляції. У 1938 почалося втілення програми «зміцнення польської присутності», в межах якої на Люблінщині знищено 138 ‘непотрібних’ православних храмів і каплиць. Це коїлося на очах у православних, силою придушуючи випадки опору» (с. 20)
В. Менджецький, Є. Брацисевич (ред.) «Польща — нарис історії» (2015)	«Таке ставлення [до меншин] сприяло націоналістичним чи навіть шовіністичним ініціативам , виявом чого у 30-ті рр. стала акція нищення православних святинь на Холмщині й антисемітські виступи частини студентів у польських академічних осередках» [університетах] (с. 249)
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	Згадок про переслідування православ'я нема. Про Волинь сказано: «Польський уряд мав намір заселити порівняно рідко-заселену Волинь польськими колоністами... й назавжди ліквідувати можливість повернення цієї споконвічно української території до України» (с. 531-532)

Здогадною причиною браку згадки про переслідування православних на Холмщині й Волині у Палія є та, що утиски «русько-го» православ'я він, мабуть, не вважає шкідливими для української справи.

Цікавий риторичний прийом застосовує В. Менджецький, віддаючи авторство антиправославної політики безособовим «шовіністичним ініціативам», якими влада Польщі тільки «сприяла».

Підхід істориків до ілюстрування нарації фактами трохи міняється у фрагментах про «пацифікацію» 1930 р. (Таблиця 4).

Тут Грицак пише про «найкричущіше порушення прав меншин» та про «антиукраїнські погроми», а також перелічує форми «розправи» — побиття, арешти, закриття шкіл тощо. Показовим проявом глибинного, світоглядного шару його нарації є вживання в одному реченні, щодо того самого дієвця (ОУН) двох словосполучень («революційні дії», «екстремістські групи»), котрі не лише представляють дві різнорідні наративні субстанції — «революція» та «екстремізм», — але й мають різнополюсні конотації. Мабуть, це слід вважати ознакою амбівалентного ставлення автора до даного історичного дієвця. Однак його ставлення до самої «пацифікації» — однозначно осудливе.

Натомість Мотика спершу наводить аргументи польської влади, яку оунівські саботажники «змусили відновити лад», а вже потім устами свідків «пацифікації» (лише польських) подає яскраві деталі: заарештовано понад 30 колишніх українських депутатів Сейму, закрито «Пласт» і три українські гімназії, при обшуках українських кооперативів польські поліцаї поливали гасом борошно, аби дошкулити українцям; врешті, автор несміливо заперечує офіційні заяви про уникнення кровопролиття:

«...не виключено, що від побоїв померло кілька, а за іншими даними, навіть понад тридцять осіб» [6, 18].

Ще далі в застосуванні «держбезпекової» риторики переконання пішов В. Менджецький: саботажну акцію ОУН (підпали збіжжя та перерізання дротів) він називає «хвилею терористичних актів», а її об'єкти — «державними інституціями». Деталей пацифікації він не подає. Водночас, згідно з книжкою Мотики, першим терористичним актом ОУН стало вбивство поміркованого посла до Сейму Т.Голувка, вчинене у серпні 1931 р., тобто через рік після пацифікації та, вочевидь, як радикальна реакція на неї. Отак слововживання переростає з риторичного прийому в маніпулювання фактами.

У Палія опис пацифікації 1930 року бідніший на деталі, ніж у Грицака та Мотики, зате «потужніший» термінологічно: те, що

Таблиця 4. Цитати з історичних нарацій щодо «пацифікації» Галичини в 1930 р.

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації» (1996)	« Найкричущішим порушенням прав нацменшин відзначалася пацифікація укр. населення у Польщі. Ця акція набрала характеру спонсорованих державою антиукраїнських погромів . У відповідь на революційні дії українських екстремістських груп польський уряд відправив військові загони і поліцію в Галичину, для розправи з місцевими жителями. Розправа включала побиття, арешти, руйнацію кооперативів і “Просвіт”, закриття шкіл. Найвідразливішою стороною “пацифікації” було застосування колективної відповідальності всієї укр. спільноти за дії окремих її представників» (с. 191)
Г. Мотика «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» (2013)	«У середині 1930 р. ОУН виразно заявила про своє існування, влаштувавши другу саботажну акцію ... Загалом вчинено 199 диверсійних актів. Переважно то були підпали збіжжя та сільгосп. будівель, іноді перерізали телефонні дроти. ...саботажна акція змусила Пiлсудського наказати силою відновити лад , але так, щоб уникнути кровопролиття Не виключено , що від побоїв померло кілька чи навіть до 30 осіб. Вістря пацифікації поціляло передусім у невинних » (с. 18)
В. Менджецький, Є. Брацисевич (ред.) «Польща — нарис історії» (2015)	«1930 року мала місце хвиля терористичних актів ОУН, скерованих проти державних інституцій і приватного майна поляків у Східній Галичині, а внаслідок цього — військова пацифікація українських сіл у цьому регіоні» (с. 250–251)
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	«У відповідь на зміцнення укр. національно-визвольного руху польська влада почала у 1930 так звану ‘пацифікацію’. Під приводом численних фактів підпалу польських маєтків та держ. установ на західноукраїнських землях, польський уряд надіслав в укр. села підрозділи поліції та кавалерії. Застосовуючи принцип колективної відповідальності, озброєні загони руйнували осередки українських громад і читальні, фізично карали тих, хто протестував. Було засуджено близько 700 українців, заборонені українські гімназії» (с. 531)

інші автори називали саботажною акцією чи тероризмом, Палій визначає як «зміцнення українського національно-визвольного руху». У такому ж ключі Палій далі висвітлює події на Волині в 1943-1944 рр.: їх опис «обрамлений», згідно з назвою розділу, в ширший опис протистояння УПА та її ворогів.

Риторичним прийомом у кожного з авторів є також терміни, обрані для опису каузального зв'язку між діями ОУН та пацифікацією. У Грицака остання стала *відповіддю* на згадані дії, у Мотики вони «змусили *Піلسудського*» до дій; у Менджецького пацифікація сталася *внаслідок* «актів тероризму»; нарешті, за Палієм, «факти підпалу» були для польської влади *приводом* для репресій.

Показовою для аналізованих текстів є їхня географічна термінологія. Зокрема, Палій послідовно вживає термін «Західна Україна», часом додаючи «під польською окупацією». Якщо згадується Галичина, то без додатку «Східна». Польські ж автори часто згадують «українців», але слово «Україна» жодного разу не вживають. Те, що для Палія є Західною Україною, для Менджецького залишається «південно-західними воеводствами Другої Речі Посполитої», навіть коли йдеться про середину 1940-х років.

Зайве нагадувати, що практично всі згадані ніби-географічні назви виступають тут *наративними субстанціями* навіть не історичного, а радше політичного походження, що формувалися наприкінці XIX — початку XX ст. і слугували «об'єктивними» аргументами в суперечках політичних та інтелектуальних еліт двох молодих модерних націй про приналежність тих чи інших територій.

Попри дискурсивні й фактографічні відмінності та «нацбезпекову» аргументацію польських авторів, усі цитовані описи політики міжвоєнної Польщі щодо українців Галичини й Волині дозволяють читачеві, принаймні українському, зробити висновок, що тодішні польсько-українські стосунки нагадували опір населення окупованої країни окупаційній владі, котра тим різнилася від «класичних» колонізаторів, що виокремлювала серед місцевого населення упривілейовану меншість своїх одноплемінників. Однак ані Мотика, ні Менджецький такого висновку не роблять, адже він би явно суперечив «звичайній схемі польської історії».

Утім, в останніх рядках вступного розділу своєї книжки Мотика сміливо, але тактовно натякає на те, що антиукраїнська політика польської влади та «національна пихатість» і нетерпимість місцевих поляків бодай почасти обумовили «масштаб майбутньої трагедії» на Волині [6, 22].

Спроби поглянути на події очима іншої сторони є й у Грицака:

«Заради справедливості слід наголосити, що польський уряд мав підстави сумніватись у лояльності українців. Після польсько-української війни 1918-1919 рр. важко було очікувати, що українці відмовляться від намірів боротися за самостійну державу. Усвідомлення гіркоти поразки підживлювало почуття ненависті до ворогів. Численними прикладами українці демонстрували, що вони є вибухонебезпечним матеріалом...» [1, 191].

Однак таке перепозиціонування залишається епізодами в нараціях аналізованих авторів. Тож на питання, де позиціонують себе автори стосовно описуваної історичної реальності, де вони «встановили свої телекамери», відповідь буде приблизно така: Я. Грицак показує міжвоєнну реальність переважно очима дискримінованих західних українців, хоча зрідка згадує й про польську точку зору; В. Менджецький — очима тодішніх «розбудовників» польської державності; Г. Мотика намагається дивитись на життя в «санаційній» Польщі очима як поляків, так і українців. Нарешті, про позицію Палія можна сказати: він бачить міжвоєнну Західну Україну очима тих українців, які не визнали легітимності польської влади, однак до СРСР ставилися ще критичніше — тобто очима націоналістичного підпілля.

Переконувальні засоби, що їх застосовують історики, охоплюють фактично всі шари нарації: це не лише слововживання й риторичні структури, але й інформаційні елементи — добір фактів та цитованих свідчень на підтвердження своїх послань, явних і латентних.

Переїдімо тепер до порівняння того, як наші автори висвітлюють найбільш контроверсійну проблему «спільної історії» — події на Волині у 1943-1944 рр. Тут, однак, вони опиняються у нерівних умовах, бо книжка Г.Мотики переважно присвячена саме цій проблемі, а в інших аналізованих авторів вона є лише епізодом ширшої нарації.

Висвітлення «Волинської різанини» у працях Мотики сформувалося як поміркована, суто наукова протипага значно популярнішому в Польщі наративу «геноциду поляків на Волині», що його багато років творять і просувають так звані «кресові історики» (тобто автори історичних праць, які належать до земляцтва вихідців із т. зв. «Східних Кресів Польщі»), зокрема — подружжя Владислава і Еви Семашко [15]. На відміну від останніх, Мотика визначає «антипольську акцію УПА» на Волині як «етнічну чистку з ознаками геноциду», оцінює кількість її польських жертв між 70 та 100 тис. осіб (у «кресових істориків» оцінки жертв перевищують 130 тис., часом — удвічі); не замовчує й не вихваляє ана-

логічних, але менших за масштабами каральних акцій польських збройних формувань проти українських сіл, оцінюючи кількість їх жертв у 12–14 тисяч (а не 5 тис., як «кресові історики»). Водночас ознак геноциду в знищенні поляками українських сіл він не бачить, бо такі акції буцімто відбувалися без команди згори, без єдиного плану й мети позбутися українського населення південно-східної Польщі. Такий план, за Мотику, розробила і здійснила вже комуністична влада «народної» Польщі після війни, але шляхом депортацій (акція «Вісла»), а не етнічної чистки.

Відповідний фрагмент книжки Грицака [1] є формально найранішим із усіх аналізованих текстів, хоча Мотика та інші польські історики на той час уже чимало попрацювали над «Волинською темою». Отже, текст Грицака є свого роду підсумуванням тодішнього польського та українського (значно меншого) наукового доробку з погляду сучасного європейського науковця:

«Українське і польське націоналістичне підпілля вдалося до вирішення питання про приналежність західноукраїнських земель способом “крові і заліза”. Армія Крайова твердо стояла на тому, щоб повернути “Креси” до попереднього стану, тимчасом як УПА визнавала виключно український характер цих територій. Така непримирима позиція обох супротивників спричинилася до хвилі антипольських і антиукраїнських каральних акцій. Лишається спірним питання, хто розпочав ці акції» [1, 253–254].

Далі Грицак з демонстративною збалансованістю розглядає не лише самі Волинські події, а й їхнє сучасне висвітлення істориками двох країн:

«Польські історики розрізняють окремі факти вбивства українського населення у 1942, спровоковані німцями, та масову різню на Волині, що виконувалася, правдоподібно, з наказу УПА. [...] У Польщі зроблено спроби задокументувати усі випадки антипольського терору, але сам факт, що їх ініціаторами були так звані кресові товариства та організації колишніх вояків АК, сильно підважує достовірність зібраних фактів. З українського боку ніхто донедавна не займався збиранням такого матеріалу» [1, 253–254].

Стосовно оцінок кількості жертв конфлікту з обох боків Грицак наводить уже згадані оцінки «кресових істориків», назвавши їх «неправдоподібно завищеними», потім — оцінки «професійних польських істориків» (мабуть, ідеться про Г. Мотику), а насамкінець додає:

«Очевидно, що українські історики не готові зараз представити свої узагальнені дані» [1, 254].

Помітно, що Грицак докладає зусиль, аби зберегти збалан-

совану позицію стосовно обох сторін (як щодо конфлікту часів війни, так і щодо сучасних дискусій істориків двох країн), але вже сама настанова рівного ставлення до обох сторін багатьма в сучасній Польщі сприймається як намагання виправдати «націоналістичних убивць з УПА».

Опис Волинських подій у В. Менджецького займає менше сторінки, зате майже стільки ж займає фотографія польської родини, вбитої «відділами УПА на Волині» [5, 281]. За своєю риторикою, змістовними наголосами й оцінками його опис корелює як із поміркованою нарацією Мотики, так і з тодішньою політикою пам'яті Польщі:

«Польсько-український конфлікт наростав від перших місяців війни, коли на терені Генеральної губернії створили умови, що сприяли українцям Холмщини й Підляшшя, а багато українців під советською окупацією ідентифікувалися з репресіями щодо польського суспільства. Після червня 1941 р. німецька окупаційна влада надалі підживлювала конфлікт між поляками й українцями. Щодо українців, які жили на теренах довоєнної Польщі, провадили лагіднішу політику. Українські політики, які у липні 1941 створили уряд у Львові, були інтерновані, у вересні арештували також деяких членів ОУН, але не переслідувати інтелігенцію (тут і далі курсив у цитаті мій — О. Гр.) й духовенство» [5, 281].

Термінологічною родзинкою цього фрагменту є словосполучення «українці, які жили на теренах довоєнної Польщі» — тут немовби йдеться про якихось іммігрантів з іншої країни. Також цікавою з фактичного боку є логіко-географічна маніпуляція: пояснення подій на Волині (що ніколи не входила до Генеральної губернії) виводиться з нібито упривілейованого статусу українців у згаданій «губернії». З аргументів Менджецького (а також з умовчань — наприклад, про боротьбу окупаційної влади «Райхскомісаріату Україна» з українським націоналістичним підпіллям у 1942-1943 рр.) можна зробити висновок, що «за перших Сопітів» у Західній Україні не репресували українців, а лише поляків; що серед львівських чи волинських поляків не було ні колаборантів, ні советофілів; а за нацистської влади українці були мало не улюбленцями окупантів. У сучасного українського читача, знайомого з історією власної країни, зокрема ставленням нацистів до населення «Райхскомісаріату Україна» (до якого належала й Волинь), така версія подій викличе у кращому випадку щирий подив її односторонності.

Далі Менджецький подає опис «Волинської різанини» — значно детальніший, ніж у Грицака чи Палія:

«Навесні 1943 року УПА розпочала дії, що мали на меті усунення польського населення з Волині та інших *південно-східних воєводств Речі Посполитої*... що призвело до *винищення поляків* з понад 4 тис. місцевостей на цьому терені. Протягом майже півтора року *вбито, часом з великою жорстокістю, понад 100 тис. жінок, дітей і чоловіків. ...Масові злочини, що мали ознаки геноциду*, привели до цілковитого знищення багатьох людських спільнот...

Відбувалися *також відплатні акції*, внаслідок яких загинуло бл. 10–12 тис. українців. Трагічними символами цього розділу Другої світової війни залишаються Янова Долина (де вбито близько 600 поляків), Острівки й Воля Островецька (1100 жертв), Гута Пеняцька (де від рук СС і УПА вбито близько 1000 поляків), а *також серед інших* Павлокома — місце вбивства, здійсненого АК проти українців (де, *за різними оцінками*, загинуло від 150 до 300 осіб)» [5, 281].

Отже, кількість польських жертв у Менджецького більша, ніж у Мотики, а українських — менша. Але це ще не всі відмінності, як ми далі побачимо.

О. Палій описує Волинські події стисло, в тому ж епічно-публицистичному сюжетному ключі, що й уся його книжка. Спільного з описом Менджецького тут мало; хіба що констатація факту польсько-українського конфлікту з великими цивільними жертвами та його провокування німцями. Опис обрамлений, згідно з назвою розділу, в ширшу картину нелегкого протистояння УПА та її ворогів:

«Боротьба УПА велася одразу на кілька фронтів у тяжких умовах іноземної окупації. На додачу до сутичок із фашистами й радянськими партизанами, у 1944 році (*чому не 1943? — О. Гр.*) сягнув кульмінації кривавий конфлікт українців з польськими повстанцями та колоністами на Волині. Перед війною польський уряд заохочував польську колонізацію краю, наділяв поляків землею на шкоду інтересам українців. Під час війни польські шовіністичні сили сподівалися, незалежно від її результату, зберегти Волинь за Польщею. ...У 1944 році українсько-польський конфлікт на Волині переріс у криваві міжетнічні сутички. У сутички польських та українських повстанців було втягнуто цивільне населення сіл, у яких базувалися повстанські загони, що призвело до десятків тисяч жертв з обох сторін. СРСР і Німеччина через своїх агентів розпалювали національні суперечності та заохочували взаємну різанину українців і поляків» [7, 536–537].

Цей опис використовує аргументацію «багаторічного польсько-українського протистояння», напрацьовану в численних

працях українських істориків про «Волинь-1943», однак у Палія він спрощений і радикальніший в оцінках. Зокрема, в нього є ще один міфологізований учасник конфлікту — «польські колоністи» (вони ж — «колонізатори краю», хоча відомо, що більшість польських «осадників», поселених на Волині в 1920–1930-х роках, були депортовані до Сибіру у 1939–1940 рр.); етнічні чистки стають «міжетнічними сутичками»; польське збройне підпілля, котре, принаймні формально, вважало себе армією й керувалося екзильним урядом, стає «повстанцями», як і УПА; згаданий уряд стає «шовіністичними силами»; додаються зовнішні інспіратори українсько-польських «кривавих сутичок», а кількість їх жертв оцінюється не просто приблизно, а й сумарно — «з обох сторін». Політологічна беземоційність дискурсу Палія, його стриманість у подробицях не заважають радикальності оцінок. Якщо спробувати знайти в цьому описі відповідь на питання, хто ж винен у «взаємній різанині українців і поляків», то побачимо: прямої відповіді Палій не дає, але натякає: винні «шовіністичні сили» та їхні зовнішні тоталітарні підбурювачі.

Отже, відмінності між нараціями Менджецького та Палія починаються вже з подання фактів — наприклад, часу початку польсько-українського збройного конфлікту. У Палія він коріниться в довоєнному польському «колоніалізмі», а в Менджецького він починається разом із війною, ба більше, його породжує (принаймні неявно) буцімто упривілейоване становище українців як за радянської, так і за нацистської окупації, особливо у створеній із уламків Другої Речі Посполитої Генеральній губернії, куди Волинь не входила. Навіть згадуючи проголошення у липні 1941 року лідерами ОУН відновлення незалежності України, Менджецький уникає слів «Україна» та «незалежність», назвавши цю подію «створенням уряду у Львові». Про відмінні підходи до оцінки кількості жертв конфлікту вже тут говорилося.

Хоча першим фразам фрагменту про Волинь у Менджецького притаманна об'єктивістична стриманість, але вона змінюється риторичним експресіонізмом, коли йдеться про «Волинську різанину». Самого слова «різанина», на відміну від інших авторів, він не вживає, воліючи неявно цитувати Ухвалу Сейму від 20.06.2013 («масові злочини, що мали ознаки геноциду»), але додає емоційно-наснажені мовні засоби переконання: «вбивство з великою жорстокістю жінок, дітей і чоловіків», «цілковите знищення багатьох людських спільнот», а також перелік «трагічних символів» — назв знищених польських сіл із поданням кількості жертв.

Під кінець цього опису «великої жорстокості» авторський

тон знову стає стриманим і навіть ухильним — тоді, коли доходить до знищення українських сіл поляками («Відбувалися також відплатні акції», «а також серед інших Павлокома»). Подані Менджецьким загальні цифри жертв, як уже згадано, відхиляються від оцінок Мотики (вони більші — щодо поляків, менші — щодо українців). Отже, їх теж можна вважати риторичним засобом. Такими є й окремі деталі. Зокрема, українське село Павлокома на Холмщині стало єдиним у переліку, щодо якого згадано «різні оцінки» кількості жертв, та серед них нема найпоширенішої, зафіксованої на павлокомському меморіалі: не 150 чи 300, як у Менджецького, а 365 українців, убитих Армією Крайовою.

Цілковито протилежна ситуація з Гутою Пеняцькою (котра стала жертвою не нападу УПА, а каральної акції підрозділу дивізії СС «Галичина»). Дослідник цієї трагедії Г. Мотика говорить про «кількасот» жертв; у висновку польського слідства кількість жертв у Гуті Пеняцькій оцінена у 850 [9].

Ці факти нині загальновідомі, їх легко знайти в наукових та науково-популярних виданнях. Однак нарис, написаний не «кресовими стражниками пам'яті» для однодумців, а шанованим польським істориком для українського читача з метою порозуміння, не втримується від спокуси округлити кількість українських жертв у бік зменшення, а польських — у бік збільшення.

Отже, навіть історичні праці, спрямовані на побудову мостів між польським та українським баченнями минулого, демонструють тісну приналежність їхніх авторів до дискурсивного мейнстріму національних культур пам'яті, до сформованого в його рамках набору уявлень та цінностей, що значно утруднює (якщо не унеможлиблює загалом) позитивне сприйняття їхніх текстів аудиторією сусідньої країни.

Література:

1. **Грицак Я.** Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. Навчальний посібник. К.: «Генеза». 1996. 360 с.
2. Заява Верховної Ради України «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії» від 8 серпня 2016. URL: <https://rada.gov.ua/news/Novyny/134295.html>.
3. **Кін Дж.** Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення./ Пер. з англ. О. Гриценка. К.: «К.І.С.». 2000. 192 с.
4. Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні. Аналітична доповідь. Київ. 2012. 163 с.

5. **Менджецький В., Брацисевич Є.** (ред.) Польща — нарис історії. Варшава: ІНП. 2015. 367 с.
6. **Мотика Г.** Від Волинської різанини до акції «Вісла». К.: «Дух і Літера». 2013. 360 с.
7. **Палій О.** Історія України: від княжої доби до Революції Гідності. 3-те вид. К.: «К.І.С.». 2017. 596 с.
8. Україна — Польща: важкі питання. *Матеріали українсько-польських наукових семінарів*. Т. 1–10. Варшава — Луцьк. 1998–2006.
9. Що сталося у Гуті Пеняцькій. Висновки польського слідства. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/28/149574/>.
10. **Ankersmit, F. R.** Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language. Boston — London: Springer. 1983. 266 p.
11. **Fiske, J. and Hartley, J.** Reading Television. London: Methuen & Co. 1978. 223 p.
12. **Hall, S.** Encoding. Decoding. / S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, and P. Willis, eds. *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–1979*. London: Hutchinson, 1980. pp. 128–138.
14. **Iggers, G.** Użycia i nadużycia historii: o odpowiedzialności historyka w przeszłości i obecnie / E. Domańska (red.) *Pamięć, etyka i historia*. Anglo-Amerykańska teoria historiografii lat 90-ych. Poznań. 2006. s. 105–116.
15. **Siemaszko, W., Siemaszko, E.** Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945. Warszawa. Т. 1-2. 2000. 1439 s.
16. **Topolski, J.** Jak się pisze i rozumie Historię. Tajemnice narracji historycznej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 2008. 350 s.
17. **White, H.** Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 1973. 464 p.

РОЗДІЛ 2

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА І СУСПІЛЬНА РЕЦЕПЦІЯ

ОЛЕКСАНДР ГРИЦЕНКО

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ: ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ДИСКУРСУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ І МЕМОРІАЛЬНИХ ПРАКТИК

Від весни 2015 року декомунізація стала однією з найпопулярніших тем в українських ЗМІ, предметом регулярних гарячих дискусій не лише для політиків та журналістів, але й для політологів, істориків, культурологів та діячів культури. У цих дискусіях нерідко висловлюються думки та оцінки, з яких випливає надзвичайна важливість та актуальність декомунізації (чи, власне, тих проблем, що їх вона мала вирішити, а також тих, що їх вона буцімто породила). І незалежно від того, чи погоджуємося ми з котроюсь із позицій учасників дискусій, очевидно залишається важливість самої декомунізації як державної політики та як суспільно-культурного процесу.

У вузькому сенсі, декомунізацією зазвичай називають впровадження так званих «декомунізаційних законів», ухвалених Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Це — Закони України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (№ 314-VIII), «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.» (№ 315-VIII), «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 316-VIII), «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 317-VIII) [18; 21].

У ширшому і концептуально повнішому сенсі під декомунізацією слід розуміти значно триваліший і багатогранніший політичний та соціокультурний процес підваження і усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії.

Важливою частиною цієї спадщини є «місця пам'яті» (в сенсі П'єра Нора) цього періоду — монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон. Інші важливі складники декомунізації — скасування монополії компартій на владу (їх-

ньої конституційно закріпленої «провідної ролі»), демонтаж (а часом — просто знесення) пам'ятників комуністичного періоду, а також суди над колишніми комуністичними лідерами. Значна частина українського суспільства, а також політичних, культурних, наукових еліт уже з перших днів незалежності України намагалася повторити у нас те, що раніше зробили наші західні сусіди — усунення комуністичних пам'ятників і топонімів, засудження злочинів тоталітарного режиму, навіть люстрацію. Аргументація на користь цього була приблизно така: народи Центрально-Східної Європи рішуче позбулися своєї комуністичної спадщини, і це уможливило успіхи політичних та економічних реформ, врешті-решт, їхнє входження до єдиної Європи.

Прикладом аргументації на користь декомунізації є виступ голови Українського інституту національної пам'яті Володимира В'ятровича на засіданні Дискусійного клубу «Реанімаційний пакет реформ» у травні 2015 року:

«Після 70-річного панування комуністично-тоталітарного режиму на Україні сталися зміни в структурі самого суспільства. Мільйони вбитих, русифікація, геноцид, котрим став Голодомор 32-33 років, — це ті величезні втрати, котрі українське суспільство відчуває й досі. Це заважає Україні стати однією із розвинутих держав. З такими втратами Україна прийшла до 1991 року, коли було розвалено комуністичний блок. [...] Декомунізаційні закони не були придумані і нав'язані зверху. Вони були відображенням настроїв, які панували в суспільстві, і вони надали цим настроям чітких та легітимних рамок» [1].

У більшості публікацій, що містять критичний аналіз «декомунізаційних законів» або їх впровадження, головним інструментом аналізу законів стало їх порівняння з таким собі ідеалізованим європейським еталонним законодавством, що діє в стабільній, ліберальній і толерантній державі, де панують «європейські цінності». Питання, чи в Україні таке «виправлене згідно з еталонном» законодавство вирішило б завдання, поставлені перед політикою декомунізації, ці автори здебільшого не ставлять.

Адже будь-яка інноваційна політика пам'яті (тобто заходи, що мають на мені змінити уявлення суспільства про історичні події, на відміну від політики афірмативної, спрямованої на зміцнення давно усталених уявлень) неодмінно породжує більші чи менші конфлікти, бо вона є політикою перерозподілу символічного ресурсу. Це означає, що інноваційна політика підважує чийсь групові інтереси або символічні привілеї (скажімо, прорадянських, організованих у численні спілки та осередки, нерідко фінансовані

з державного чи місцевого бюджету, ветеранів «Великої Вітчизняної війни», котрі донедавна пишалися монопольним статусом «визволителів світу від фашизму»).

На наш погляд, надзвичайно важливо, що дієвцями процесу декомунізації є не лише органи влади (законодавчої та виконавчої), але й інші політичні сили (столичні та регіональні), суспільні й культурні групи, структури громадянського суспільства з різними культурними та світоглядними орієнтаціями, інтересами, цінностями. Взаємодія і конкуренція різних учасників визначають рівень успіху або невдачі декомунізаційних заходів. Конфлікти, що нерідко виникають у ході декомунізації, зазвичай розвиваються на кількох рівнях — політичних інтересів, світоглядних цінностей, культурних практик.

Отже, сучасний процес декомунізації в Україні необхідно розглядати у ширшому контексті суспільної культурної трансформації, що триває уже понад тридцять років, охоплюючи аналізом не лише дії безпосередніх (політичних чи політизованих) дієвців та їх прями наслідки, а й світоглядне підґрунтя і культурний ґрунт, що з нього «виростають» такі дії й така їх рецепція різними групами суспільства.

Проблема поррахунків із радянською ідеологічною спадщиною, зокрема — тією, що відтворює символи «Великої Вітчизняної війни» і послідовно опонує їх переосмисленню, наголошувалась українськими істориками здавна. Ще у 1995 році, київський історик Михайло Коваль констатував: «...наукове бачення історичного досвіду українського народу надійно заміняли ідеологічні догми. [...] повна й чесна правда про війну, особливо про її заштунковий бік, аж ніяк не влаштувала правлячі кола країни, бо багато в чому піддавала б сумніву офіційні версії й тлумачення...» [11, 3].

Минуло майже 20 років, і Леонід Зашкільняк, аналізуючи радянську історичну міфологію щодо Другої світової війни, у 2013 році констатував: «...фундаментальний радянський міф, котрий донині залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф “Великої Вітчизняної війни” і “великої Перемоги”. Історія виникнення цього міфу та його інструментального характеру в останніх десятиліттях існування СРСР добре висвітлена в сучасній історіографії. [...] Цей міф однозначно спрямований на заперечення українського виміру війни, оскільки не залишає місця для українського інтересу, незважаючи на химерні спроби деяких істориків послатися на творення українських міністерств, на участь УРСР в заснуванні ООН тощо» [8, 27-28].

До висловленого істориками варто додати кілька інших, споріднених суспільно-політичних проблем історичного забарвлення:

- проблема ставлення суспільства й держави Україна до періоду Другої світової війни, що виникла внаслідок розкриття багатьох «білих плям» історії цієї війни, неприємних для прихильників радянської міфології «Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», але важливих для мільйонів українців;

- проблема ставлення до тих, хто в часи СРСР боровся, зокрема й збройно, проти радянського режиму, але не дочекався офіційної реабілітації й визнання (особливо — до учасників боротьби УПА, котрих в СРСР таврували як «фашистських посіпак» та «зрадників українського народу»);

- проблема вільного доступу до архівних документів часів СРСР, в першу чергу — до архівів каральних органів, що без її вирішення утруднювалось адекватне розв'язання зазначених проблем декомунізації;

- проблема переосмислення спадщини так званої української радянської культури, зокрема тієї її частини, котру за інерцією вважають класикою української літератури й мистецтва, без урахування того, що вона часто була просякнута пропагандою тоталітарного радянського режиму та містила грубі викривлення історичних фактів (до прикладу, роман «Прапороносці» О. Гончара).

Для увиразнення масштабу і складності цих проблем, варто нагадати, яке місце посідали монументи та «пам'ятки історії» радянського періоду, особливо — періоду «Великої Вітчизняної війни», в загальному масиві пам'яток в Україні до здобуття незалежності. У 1950-х — 1960-х роках в офіційно визнаній, охоронюваній державою нерухомій історико-культурній спадщині відбулися важливі зміни:

«На початку 1950-х років до державних реєстрів було внесено 47,2 тис. пам'яток. Із них 38 тисяч (або 80 %) склали братські та одиночні могили радянських воїнів, партизан, жертв фашизму періоду війни» [2, 271].

А паралельно відбувався інший процес — вилучення з реєстрів (і, відповідно, виведення з-під охорони) численних пам'яток нерадянської доби:

«Розпочата в 1963 р. паспортизація пам'яток позначилася скороченням кількості об'єктів у реєстрах. У 1964 р. їх налічувалося 22 359. При збільшенні питомої ваги історико-революційних пам'яток та пам'яток Великої Вітчизняної війни скоротилася кількість пам'яток історії України до 1917 р.» [2, 272].

Тож унаслідок такої політики вибіркової пам'яті, наприкінці «застійного» періоду офіційно визнана нерухома спадщина в Українській РСР набула доволі специфічного характеру: «У 1977 році в Україні нараховувалося понад 47 тис. пам'ятників, серед них: майже 27 тис. пам'ятників героям і подіям Великої Вітчизняної війни» [2, 272].

Отже, радянські пам'ятники склали понад дві третини загального масиву, при цьому понад половину — пам'ятники «Великої Вітчизняної». Виходить, що Україна, якщо судити за монументальними «місцями пам'яті», майже не мала нерадянської історії. Враховуючи, що в СРСР жодна інша історична тема не перевищувала тему «Великої Вітчизняної війни» за кількістю наукових і науково-популярних публікацій (тисячі бібліографічних позицій загальним накладом мільйони примірників); за чисельністю та розмаїттям художньої літератури й публіцистики, творів кінематографії і монументального мистецтва, то сформований радянською пропагандою дискурс війни використовував усі можливі канали комунікації, що визначало уявлення мільйонів людей. Ясна річ, що комунікативна пам'ять частини населення України відрізнялась від культурної пам'яті, пропагованої офіційним дискурсом, однак процес деконструкції цього дискурсу — себто декомунізації у широкому сенсі — розпочався лише після здобуття незалежності.

Під офіційним дискурсом пам'яті Другої світової війни ми розумітимемо сукупність уявлень, оцінок історичних подій і постатей, понять, образів, символів і ритуалів, що використовуються в державній політиці пам'яті про Другу світову війну. Такий дискурс часто (але не завжди) включає загальновизнаний історичний наратив війни, але трапляється, що держава, враховуючи ситуацію в культурі суспільства, намагається збудувати офіційний меморіальний дискурс, використовуючи два або й більше наративів війни. Власне, так не раз бувало в Україні.

В українському суспільстві на зламі ХХ-ХХІ ст., а відтак і в державній політиці пам'яті загалом, зберігалися радянська міфологія й меморіальні практики «культу Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Законодавчим втіленням такої ситуації став ухвалений у 2000 році, за активного сприяння президента Леоніда Кучми, Закон України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» [20], значною мірою списаний з ранішого на 4 роки російського закону (хіба що в тексті українського закону відсутні згадки про радянський народ, наявні в законі РФ).

У преамбулі Закону читаємо таке його обґрунтування:

«Відзначаючи всесвітньо-історичне значення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, яка справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни, виходячи з історичних традицій Українського народу зберігати пам'ять про захисників Вітчизни...».

Порівняно з радянським дискурсом — цитованій фразі бракує слів «...радянського народу» після «Перемоги». Згадка про «історичні традиції Українського народу» звучить доволі неоднозначно, та й неясно, про яку «Вітчизну» йдеться.

Стаття 2 цього закону передбачала кільканадцять «основних форм увічнення Перемоги та подвигу *народу-переможця*», запозичених із радянських церемоніалів відзначення Дня Перемоги 9 травня:

- від почесної варти біля Вічного вогню, могил невідомого солдата, покладання до них вінків і квітів — до безкоштовних показів у комунальних кінотеатрах радянських фільмів про війну, занесення до списків військових частин (Українського війська) імен військовиків (радянських), «які здійснили героїчні подвиги», й аж по «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках та ЗМІ» [20].

Потенційно найзначущішим інституційним заходом президента Кучми в політиці пам'яті могло стати створення Урядової комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. Хоча цей орган на чолі з віце-прем'єром створено не президентським указом, а урядовою постановою, але ініціювало її саме доручення президента Кучми від 28 травня 1997 року, тобто за кілька років до згаданого вище Закону. Однак урядова комісія виявилася бездіяльною, а робота створеної під її егідою робочої групи істориків не отримала політичного втілення [12].

Ця спроба розширити офіційний пострадянський дискурс війни виявилась невдалою у сенсі державної політики, але водночас продуктивною — для пожвавлення наукових дискусій та актуалізації теми для широкого суспільного загалу. Адже ставлення до УПА та ОУН для значної частини українців належить, за Яном Ассманом, до сфери комунікативної, а не культурної пам'яті. Ця проблематика пов'язана з ширшою історичною пам'яттю про Другу Світову війну, адже різні наративи про УПА неминуче виявляються чи то складовою частиною, чи то антитезою різних наративів про Другу Світову/ Велику Вітчизняну війну. В Україні довго зберігалось сформоване в радянські часи негативне ставлення до ОУН-УПА (радянська пропаганда, як правило, ототожнювала

ці дві організації, часто додаючи задля демонізації ще й дивізію СС «Галичина»). Однак і поза західним регіоном існували вагомі причини для активної заангажованості певних груп суспільства у конфлікт навколо «проблеми ОУН-УПА», адже її вирішення було перерозподілом символічного капіталу в суспільстві. Офіційне визнання символічної цінності боротьби УПА змінювало символічний статус не лише ветеранів цієї боротьби, а й радянських ветеранів «Великої Вітчизняної», фактично позбавляючи їх монополії на «захист Вітчизни» в роки війни, а отже — понижуючи їхній символічний статус.

Через те «проблема ОУН-УПА» не сходила з політичного порядку денного від перших днів незалежності України, але не знаходила вирішення. Коріння цієї проблеми, на погляд багатьох істориків, сягає ще 1940-х років, коли в СРСР почав формуватися міф «Великої Вітчизняної війни» та міф про «оунівських прислужників нацистів», як його складова частина. Детальний огляд формування цієї міфології зробив Владислав Гриневич [4].

13 вересня 1996 року Верховна Рада спробувала «перезавантажити» процес переоцінки ОУН та УПА, своєю постановою створивши тимчасову депутатську комісію «з метою сприяння у вивченні питань, пов'язаних із перевіркою діяльності ОУН і УПА». Оскільки до складу комісії увійшли депутати від різних фракцій, від націонал-демократичних до СПУ та КПУ, то її робота також виявилася безплідною.

Не чекаючи офіційного перегляду оцінок ОУН та УПА, в українському суспільстві відбувалося формування нової культурної пам'яті про них. Помітно зросла кількість різноманітних публікацій про УПА, ОУН, національно-визвольний рух середини ХХ ст. Людмила Гриневич підрахувала, що упродовж 1991–1998 років в Україні вийшло понад 1200 публікацій з історії УПА та націоналістичного руху [5]. Втім, на захист «історичної правди про Велику Перемогу» одразу ставали її оборонці, вони ж — борці з «бандерівськими пособниками Гітлера»: КПУ, СПУ та організації ветеранів, які у своїх викриттях посилалися головним чином на старі радянські пропагандистські публікації. Скажімо, «Центр по защите правды истории Великой Отечественной войны», створений при Організації ветеранів України очолюваній тоді генералом І. Герасимовим, провідними експертами з бандерівщини в якому стали два відставні полковники — О. Войцеховський та Г. Ткаченко, протягом кількох років видав низку брошур, збірок статей, документів, «разоблачающих антинародную сущность писаний нынешних “независимых” историков», під красномовними наз-

вами «ОУН-УПА: от національної идеи к фашизму», «Без срока давности», «Украинский фашизм» [24] і тому подібними творами.

Оскільки за Кучми «...Ветераны Великой Отечественной войны и их соратники, составляющие значительную часть населения Украины ...ведут бескомпромиссную борьбу с фальсификаторами истории» [24, 8], то жодного законопроекту про визнання прав ветеранів УПА Верховна Рада за тих часів не прийняла. Адже електорат партій, які склали тоді більшість у Верховній Раді, не квапився (та й не мав достатньої обізнаності для цього) міняти своє ставлення до радянської міфології «Великої вітчизняної війни» і переосмислювати її події.

Своєрідним підсумком державній політиці часів Леоніда Кучми щодо подій Другої світової війни може послужити опублікований 9 квітня 2005 року відкритий лист групи відомих українських істориків — Олександра Гуржія, Станіслава Кульчицького, Юрія Шаповала, Олександра Лисенка, Володимира Сергійчука, Олександра Реєнта та інших — до президента, голови Верховної Ради та прем'єр-міністра України, в якому висловлювалася стурбованість «ситуацією, що склалася в суспільстві навколо історії Другої світової війни», позаяк у цій справі «гострота полеміки зростає до критичної межі». Причини цього автори пояснюють так:

«...професійні історики намагаються відтворити об'єктивну картину війни у всій її повноті, не забуваючи того, що може виявитись кому-небудь не до смаку. ...Та в Україні є політичні сили, яким не до вподоби цей процес. Звичка до монополії на істину сьогодні видається як боротьба за “правду про війну”, а на ділі означає не що інше, як обстоювання сталінсько-брежневської концепції історії війни. ...Постійний тиск компартійних структур і керівників “радянської” організації ветеранів на вчених і викладачів ВНЗ, авторів підручників з історії нагадує цькування, “викручування рук” пріснопам'ятних доперебудовних часів. Установи НАН України, ВНЗ, редакції ЗМІ, органи влади “бомбардуються” численними листами, зверненнями, які рясніють вимогами покарати відступників, “фальсификаторів”, “святотатців”. Організуються акції на зразок сумнозвісних партзборів, на яких піддаються остракізму всі, хто сміє відхилитися від “доперебудовного” трактування подій воєнної доби. [...] Дійшло до того, що Рада ветеранів кілька років тому звернулася до керівництва України з вимогою накладати мораторій на публікацію праць вітчизняних істориків до повного узгодження концепції з російською та білоруською сторонами!» [23].

Навівши ще кілька подібних прикладів, автори листа зробили висновок:

«Принципове небажання шукати поле для порозуміння та примирення, агресивність поведінки організаторів кампанії боротьби за “правду війни” засвідчують свідоме прагнення вказаних сил поглибити розкол у суспільстві, посіяти зерна ненависті й непримиренності» [23].

Зауважимо, що цей лист — лише одна із багатьох відповідей на питання, хто і коли розпочинав «розколювання» суспільства й країни.

За президента Віктора Ющенка зберігалось двоїсте ставлення до радянського періоду, зокрема й переважно радянський міфологізований дискурс та меморіальні практики культу «Великої Перемоги». З одного боку, президент не раз публічно засудив «будь-які прояви неповаги до воїнських поховань» (тобто пам'ятників загиблим у «Великій Вітчизняній війні»), додавши, що ті, хто їх допускає, мають відповідати перед законом. Разом із тим, виступаючи в заповіднику «Биківнянські могили» в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009 року, Ющенко заявив: «Україна має нарешті і остаточно очиститись від символів режиму, який знищив мільйони безневинних людей. Виправдання бути не може. Це — не частина нашої історії, як дехто цинічно хоче сказати. Це — частина комуністичної системи. Це — символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими» [22].

По суті, це вже той історико-політичний дискурс, що набув офіційного статусу і сили закону після 9 квітня 2015 року (зокрема, у преамбулах законів № 314-VIII, № 315-VIII та № 317-VIII). Але наведені цитати розкривають внутрішню ідеологічну суперечливість політики Ющенка щодо радянських пам'ятників: якщо завдання їх демонтажу/«очищення» не стосуються пам'ятників «Великої Вітчизняної війни», то, з огляду на те, що вони досі складають до половини всіх пам'ятників в Україні, основна мета «декомунізації» (закорінення критичного ставлення в суспільстві до радянського режиму як злочинного) навряд чи може бути досягнута, якщо не відмовитися від інерційно-радянської міфології «Великої Вітчизняної», не переосмислити ставлення до радянських воєнних меморіалів та практики їх церемоніального використання. Одначе за Ющенка такої зміни в державній політиці, по суті, не сталося.

Іншим прикладом двоїстого ставлення є Звернення Президента Віктора Ющенка до Українського народу в День Перемоги 9 травня 2007 р. — його спроба примирити дві групи ветеранів і два бачення війни:

«Ми повинні пишатися численними світлими прикладами єд-

ності і мужності нашого народу у роки війни. Ця єдність існувала всупереч фронтам і воєнним лініям. Цю єдність творили мільйони українських імен, тисячі бойових звершень. Від Олександра Довженка до Олеса Гончара, від Миколи Ватутіна до Никифора Шолуденка, від Олександра Сабурова до Івана Кожедуба, від Романа Шухевича до Олени Теліги».

Прикметно, що автори промови Ющенка поставили поруч два переліки героїв війни — «радянський» та «антирадянський», — але не поєднали їх.

Однак Ющенкові спроби примирення не мали успіху. Зокрема, «радянські» за способом мислення й дій ветеранські організації намагалися навіть «переходити в контрнаступ» на тих істориків і громадських діячів, хто займався публічним переосмисленням історії війни. Ще на початку каденції Ющенка, у квітні 2005 оприлюднено звернення голови Ради ветеранів України І. Герасимова до міністра освіти і науки соціаліста С. Николаєнка з вимогою, щоб у системі освіти та в наукових дослідженнях усі дотримувалися «вузлових положень наукової історично правдивої, патріотичної концепції історії доленосних подій 1941–1945 рр.». Це мало включати «показ того, що:

винуватцем Другої світової війни з метою ...панування на планеті була нацистська Німеччина;

віроломний напад Німеччини на Радянський Союз втягнув СРСР у війну;

саме наша Велика Вітчизняна війна відіграла вирішальну роль у боротьбі й перемозі антигітлерівської коаліції;

Українська держава — УРСР і народ України вижили та внесли найвагоміший внесок у перемогу завдяки тому, що були в складі СРСР, отримали допомогу братніх народів, *особливо російського*;

ОУН та її збройні сили й формування фактично були поплічниками фашистських загарбників;

перемога радянського народу у 1945 р. мала всесвітньо-історичне значення: вона врятувала людство від фашистської неволі та загибелі» [23].

Не мали тоді успіху й спроби добитися визнання українського визвольного руху часів війни (боротьби УПА), змінити негативне ставлення до нього в суспільстві (поза Галичиною та Волиню) [6].

Ілюстрацією історико-політичної боротьби в українському суспільстві навколо «дискурсу війни» став скандал з приводу перенесення з центру на околицю Стрия за рішенням міської ради, підтриманим Львівською облрадою, радянського пам'ятника «Воїну-визволителю» (де не було воїнських поховань) навесні 2009 р.

У відповідь на це обурена Донецька облрада прийняла звернення до президента України, уряду, Верховної Ради та місцевих рад, котре з перспективи років важко оцінити інакше як погрозу:

«Мы расцениваем подобные действия как акт искажения истории и памяти о героическом прошлом нашей Родины. Ликвидация таких памятников обесценивает человеческие жертвы, труд и лишения, которые терпело население Украины во время Великой Отечественной войны. Этот шаг может стать катализатором раскола страны и привести Украину к гражданскому противостоянию» [7].

Боротьба з викривленням «правди про війну» велася і з трибуни Верховної Ради. На парламентських слуханнях 2009 року присвячених питанням національної ідентичності, депутатка від КПУ Вікторія Дем'янчук, чітко заявила про свою (а також своїх прихильників) неготовність до переосмислення радянської пропаганди війни, а отже — формування нової національної ідентичності, базованої на інших світоглядних настановах, і отожднення себе з іншими героями: «Нас, по суті, примушують ідентифікувати себе з христопродавцем Мазепою, антисемітом Петлюрою, який віддав Польщі західні землі України, головорізами з банд ОУН-УПА і з фашистською дивізією СС "Галичина" (*Шум у залі*). Наш свободолюбний героїчний народ видається вічно побореним, голодом замореним, усіма пригноченим. І з таким народом закликають ідентифікуватися. Ми не сприймаємо такого підходу. Ми хочемо ідентифікувати себе з країною — переможцем у Великій Вітчизняній війни, засновником ООН, батьківщиною радянської космонавтики, першого комп'ютера і найбільшого літака світу, колискою православ'я у Східній Європі» [16].

Після обрання президентом Віктора Януковича, за логікою дедалі гострішого суспільно-політичного протистояння, радянська історична спадщина стала асоціюватися не лише з давно минулим періодом СРСР, а й із владою Януковича та оточення, а також — із її московськими покровителями.

За президентства В. Януковича відбувся також виразний поворот офіційної політики пам'яті в бік «ресовєтизації», себто радянсько-російської міфології «Великої Вітчизняної війни». Його проявами стали: ухвалення т. зв. «Закону про Прапор Перемоги» [17], що приписував використання червоного прапора в офіційних меморіальних практиках; спільне з Росією та Білоруссю (але без представників західних союзників) бучне відзначення 65-річчя Перемоги (2010), а також політику, сказати б, альтернативної до Голодомору трагедійності: відзначення 70-х роковин

«Корюківської трагедії», 70-річчя «трагедії українських остарбайтерів» (2012), розгортання підготовки до цілорічного відзначення 70-річчя «визволення України від фашистських загарбників».

Зокрема, в указі № 403/2010 «Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», виданому на заміну ранішого указу Ющенка, проявилися дві тенденції — повернення радянського дискурсу та «підгодівля» ветеранських організацій як надійної опори тодішньої влади.

«Ресоветизація» державної політики пам'яті виразилася в указі № 403 також у поверненні драматично-патетичних оціночних висловів («всенародне вшанування та увічнення героїчного подвигу захисників Вітчизни, які, виявивши масовий героїзм, небачену стійкість, патріотизм, у жорстокій війні з фашистськими загарбниками відстояли свободу і незалежність Батьківщини») та в помпезних святкових церемоніях (паради, салюти й феєрверки). Поставлене в указі завдання «забезпечення всенародного вшанування та увічнення» можна було б кваліфікувати як авторитарне намагання зігнати увесь народ на святкові паради й змусити вшановувати ветеранів, але насправді уряд не намагався забезпечувати «всенародність ушанування». Розробники проекту указу просто обтрусили від пилу й використали радянські кліше.

Пункти соціального спрямування є в обох указах, але між ними — істотні відмінності. В указі В. Ющенка — це загальникове «здійснення заходів із поліпшення умов життєзабезпечення ветеранів війни», але з додатком: «насамперед інвалідів війни, учасників бойових дій, вдів загиблих». Це засвідчує усвідомлення, що серед наділених офіційним статусом «ветеранів ВВВ» є чимало таких, хто й на фронті не був, тому передовсім слід допомагати тим, хто справді цього потребує.

Натомість в указі В. Януковича йдеться передусім про підтримку конкретних ветеранських організацій, аж по надання їм нежитлових приміщень «для статутної діяльності». «Ресоветизація» мала також монументальний складник.

На противагу нереалізованому проекту В. Ющенка — «Алеї видатних діячів України» Верховна Рада прийняла постанову № 4797-VI від 22.05.2012 «Про створення Алеї Воїнської Слави в Парку Вічної Слави м. Києва». З березня по грудень 2013 року відібрано проекти, виготовлено й встановлено шість бюстів Героям Радянського Союзу — космонавту Г. Береговому, маршалам П. Рибалку та К. Рокосовському, льотчику Ахмет-Хану Султану, партизанським генералам С. Ковпаку та О. Федорову (*іл. 1*).

1. Ключові положення указів про 65-річчя Перемоги у Великій Вітч. війні

Зміст положення	Указ В. Ющенко № 1152/2008 «Про відзначення 65 річниці Перемоги у Вел. Вітч. війні 1941–45 рр.»	Указ В. Януковича № 403/2010 «Про додаткові заходи щодо відзначення 65 річниці Перемоги у Вел. Вітч. війні 1941–1945 рр.»
Мета	«належна підготовка та відзнач. у 2010 році 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, вшанування ветеранів війни, збереження пам'яті про захисників Вітчизни»	«забезпечення всенародного вшанування та увічнення героїчного подвигу захисників Вітчизни, які, виявивши масовий героїзм, небачену стійкість, патріотизм, у жорсткій війні з фаш. загарбниками відстояли свободу і незалежність Батьківщини, шауючи традицію Укр. народу зберігати пам'ять про захисників Вітчизни...»
Зміст Урочисто-стей	«передбачити, зокрема, організацію та проведення 9 травня 2010 загальнодерж. святкових заходів»; МКТ, МОН — «провести за участю громадських організацій ветеранів у 2009 та 2010 р. патріот. заходи, спрямовані на виховання у молоді шанобливого ставлення та поваги до ветеранів війни, людей старшого покоління»	«одночасне проведення 9 травня 2010 у столиці України — місті-герої Києві, містах-героях Керчі, Одесі, Севастополі парадів військ і святкового салюту 30 артил. залпами, участь у цих заходах ветеранів Вел. Вітч. війни; проведення в Києві за участю ветеранів... урочистого зібрання та святкового концерту в НПМ "Україна"; Мінкультури — «передбачити проведення культ.-мист. заходів, присвячених Року ветеранів Вел. Вітч. війни...»; «виготовл. і вручення ветеранам війни, у т. ч. громадянам України, які проживають в інших державах, ювілейної медалі "65 лет Победы в Вел. Отеч. войне 1941–1945 г"»
Соц. заходи для ветеранів	«передбачити... здійснення заходів із поліпшення умов життя; забезпечення ветеранів війни, насамперед інвалідів війни, учасників бойових дій, вдов загиблих у Вел. Вітч. війни. ОДА — затвердити за результат. обстежень соц.-побутових умов ветеранів війни регіональні програми поліпшення їх соц., мед., побутового, трансп. забезпечення на 2009–2010 р.»; «забезп. надання допомоги громад. організаціям ветеранів для здійснення ними заходів, пов'язаних із пам'ятними подіями Другої світової війни»	«безумовне виконання законів з питань соц. захисту ветеранів Вел. Вітч. війни, вжиття додатк. заходів щодо вдосконалення закон. актів з метою поліпшення пенсійного, соц. мед. забезпечення ветеранів..., посилення гарантій реалізації їх прав і свобод; ... вирішення питань про суттєве збільшення розмірів щорічної разової грошової допомоги та здійснення її виплат до 5.10.2010 р.; виплату протягом 2010 р. ветеранам В. В. війни компенсації від знецінення грошових заощаджень»; «здійснення невідкладних заходів щодо надання організаціям ветеранів — Міжн. Укр. спілці учасників війни, Укр. спілці в'язнів — жертв нацизму та Всеукр. об'єднанню ветеранів нежилих приміщень для їх стагупної діяльності»; «розробити програми з проведення Року ветеранів Вел. Вітч. війни»
Міжнар. аспекти	«забезпечити висвітлення закордонними дипломат. установами України подвигу Українського народу у Другій світовій війні»	«запрошення в Україну для участі 9.05.2010 в урочистостях... іноземних делегатів ветеранів війни, які брали участь у визволенні України від загарбників; ... заходи щодо активізації роботи закорд. дип. Установ України з висвітлення ролі Укр. народу у Вел. Вітч. війні 1941–1945 р. і II світової війни та його внеску у перемогу антигітлерівської коаліції». «забезпечити реалізацію проекту "Поїзд Перемоги"».

*Іл. 1. Алея Воїнської Слави (перша черга), споруджена 2013 року
(фото автора)*

Отак уже в перший рік президентства Януковича в політиці пам'яті щодо Великої Вітчизняної/Другої світової війни, на заміну попереднім спробам декомунізації, виразно окреслилися три вектори:

- ретро-радянський: повернення до міфології «Великої Вітчизняної», з відповідним політичним дискурсом та комеморативними практиками (паради, салюти, червоні прапори та георгіївські стрічки);

- «гречкосійний»: обрання ветеранів війни та ветеранських організацій головною цільовою аудиторією своєї політики, намагання зміцнити свій вплив у цій групі шляхом матеріальних і символічних «роздач» та обіцянок;

- проросійський: культивування «спільної історії» та «спільної Перемоги», проведення спільних з Росією меморіальних заходів; спроби відродити єдиний символічний простір з центром у Москві.

Ця політика, що її історик Ярослав Калакура згодом назвав «синдромом комунізації» [10], тоді ще не викликала масових протестів серед широкого загалу, але протести істориків та інших інтелектуалів зазвучали доволі швидко. У червні 2010 р. низка

українських істориків та літераторів (Наталя Яковенко, Юрій Щербак, Ігор Гирич та інші) провели громадські слухання «Історія і політика», на якому обговорили діяльність тодішньої влади у сфері історичної пам'яті й ухвалили меморандум, де, зокрема, стверджувалося:

«Неприпустимо експлуатувати пам'ять про Другу світову війну й перемогу в ній для просування так званої ідеї східнослов'янської єдності, яка актуалізується неоімперськими силами. Неприпустимо повертатися до схем і стереотипів радянської і російської історіографії. Українська історія потребує українського погляду на неї.

...Неприпустимим для демократичної країни є неосталінізм, ознаки якого помітні як у реанімації скомпрометованих советських практик, так і в увічненні пам'яті кривавого тирана, якому влада потурає своєю мовчазною згодою.

...Вважаємо, що влада має припинити спекуляції на темах історичної минувшини і перестати використовувати історію в політичній боротьбі» [13].

Такого роду протести проти різних елементів політики Януковича і його оточення, як ми знаємо, наростали, і мали наслідком Євромайдан, а роком пізніше — нарешті, політику державної «декомунізації», що значною мірою охоплювала і проблематику Другої світової війни. Адже одним із чотирьох прийнятих 9 квітня 2015 «декомунізаційних» законів став Закон України № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [21].

Його задекларована в преамбулі мета — «збереження пам'яті про перемогу над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років»; там же визначено засадничі положення, якими керувалися законодавці:

«усвідомлюючи, що Друга світова війна 1939–1945 років, що розпочалася внаслідок домовленостей націонал-соціалістичного режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР, стала найбільшою трагедією людства у ХХ столітті,

зважаючи на те, що під час Другої світової війни націонал-соціалістичним та комуністичним тоталітарним режимами на території України вчинено численні злочини проти людства та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, внаслідок чого України та Українському народові завдано величезних втрат...

...зважаючи на необхідність постійного піклування про ветеранів війни, учасників визвольного руху та жертв нацизму;

...спираючись на резолюції Генеральної Асамблеї ООН від

22.11.2004 року № А/RES/59/26 та від 2.03.2010 року № А/RES/64/257...

...відзначаючи всесвітньо-історичне значення перемоги над нацизмом у II світовій війні...» [21].

Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» замінював собою, скасувавши, старий закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (зокрема, доповнення 2011 р., відомі як «Закон про Прапор Перемоги»). Він ознаменував офіційну відмову від радянської міфології «Великої Вітчизняної», про необхідність чого вже давно говорили відомі науковці — дослідники Другої світової війни та її меморіалізації [3; 9; 15], а також містив важливе визнання того, що обидва тоталітарні режими були винні у розв'язанні війни.

Ідея цього, не передбаченого програмою уряду закону, вочевидь, виникла як наслідок вилучення вимоги демонтажу воєнних пам'ятників із головного «декомунізаційного» законопроекту (про засудження тоталітарних режимів і заборону їх пропаганди). Можливо, цей законопроект став побічним продуктом підготовки проекту президентського указу № 169/2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни» [19], яким встановлено День пам'яті та примирення 8 травня, та скасовано указ Януковича 2012 року, за яким доти велася підготовка до 70-річчя Перемоги.

У тексті закону немає прямих згадок про УПА чи її визнання «воюючою стороною», а є натомість різні переліки категорій осіб, що їх належить вшановувати: «ветерани війни, учасники визвольного руху та жертви нацизму» (преамбула, стаття 1), а також «учасники та жертви Другої світової війни 1939–1945 рр.» (статті 2 і 4). Чи з цього випливає, що УПА визнана учасницею Другої світової війни, незрозуміло.

Закон наголосив необхідність дбайливого ставлення до пам'яток Другої світової війни, водночас розширивши їх дефініцію, порівняно з раніше чинною — щодо «пам'яток Великої Вітчизняної», й підтвердивши тим виведення цієї частини радянської спадщини поза рамки декомунізаційного демонтажу. Стаття 4 відносить до пам'яток Другої світової війни всі військові поховання періоду війни, всі пам'ятники, «що увічнюють пам'ять про події Другої світової війни 1939–1945 рр., їх учасників та жертв». Отже, до таких пам'яток тепер належать і могили розстріляних у 1939–1940 рр. польських офіцерів та тисяч в'язнів НКВД, розстріляних у 1941 р. при підході німців.

Збережено також норму зі скасованого «кучмівського» закону щодо «недопущення фальсифікації історії» війни, але це положення — не заборона з відповідальністю за порушення, а одна із «форм увічнення перемоги». Самих «форм увічнення перемоги» тепер, замість 15-ти в попередньому законі, стало шість (зокрема — зникло «використання копій Прапора Перемоги», запроваджене в 2011 році).

Також слід констатувати, що Закон № 315-VIII залишив поза рамками «декомунізації» всі радянські пам'ятники періоду війни, статус та привілеї радянських ветеранів. Іншими словами, в українському законодавстві й далі співіснують два бачення Другої світової, але вже не домінує якесь одне із них (як раніше — радянське), а обидва легітимовані державою.

Цікавими з погляду нового офіційного дискурсу Другої світової війни є «Методичні рекомендації до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги» [14]. У них є історична довідка про Другу світову війну, рекомендовані форми й тематика заходів, що їх слід проводити закладам культури й освіти, а також кілька рекомендованих списків: літературних творів, інтернет-публікацій, художніх та документальних фільмів про війну. Списки радше інклюзивні: Світлана Алексієвич і Віктор Астаф'єв, Олександр Довженко й Олесь Гончар сусідять із Уласом Самчуком та Докією Гуменною. Перелік фільмів (38 позицій) теж широкий — від «Великого диктатора» Чарлі Чапліна і «Мосту на річці Квай» до «А зорі здесь тіхіє» і «Нескореного» Олеся Янчука.

Отже, Закон № 315-VIII разом із указом № 169 від 24.03.2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни», фактично, запропонували і запровадили новий офіційний дискурс Другої світової війни. Як видно з цитат, представлених у **Таблиці 2**, Законом передбачено не лише зміну тональності з тріумфальної на трагічну, але й радикальну зміну оцінок причин війни та дій її учасників, ролі України й українців у війні, значення пам'яті про неї для сучасної України.

Цей дискурс, як і дискурс інших «декомунізаційних законів», має ознаки гібридності або ж еклектики, адже жодне суспільство не може, хоч би як старалися реформатори, за пару десятиліть позбутися культурних паттернів попередньої доби (*іл. 2*).

Згаданий указ президента Петра Порошенка № 169/2015 замінював собою, скасувавши, указ Віктора Януковича № 604/2012 «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у

2. Зміни в офіційному дискурсі Другої світової війни

(Пост)радянський дискурс	«Декомунізований» дискурс
Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років	Друга світова війна 1939–1945 років
Перемога у Великій Вітч. війні «мала всесвітньо-історичне значення і справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни» (Закон «Про увічнення Перемоги...» 2000 року)	Війна «розпочалася внаслідок домовленостей націонал-соціалістичного режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР, стала найбільшою трагедією людства у ХХ ст.»
«Героїчний подвиг захисників Вітчизни, які, виявивши масовий героїзм, небачену стійкість, патріотизм, у жорстокій війні з фашист. загарбниками відстояли свободу і незалежність Батьківщини» (указ 403/2010)	У війні «націонал-соціалістичним та комуністичним тоталітарним режимами на тер. України було вчинено численні злочини проти людства і людяності, воєнні злочини, злочини геноциду, внаслідок чого Україні та Українському народові завдано величезних втрат»
Визволення (міст, областей) від німецько-фашистських загарбників	Вигнання нацистів із (міст, областей)
«Вшанування ветеранів війни, збереження пам'яті про захисників Вітчизни»	«Необхідність піклування про ветеранів війни, учасників визв. руху і жертв нацизму»
Пам'ятки Великої Вітчизняної війни — це «братські могили, меморіальні комплекси, інші споруди і об'єкти, що увічнюють пам'ять про Перемогу та подвиги її учасників» (Постанова ВР № 842-VI/2009)	Пам'ятки Другої світової війни — це «братські та одинокі могили, пам'ятники, пам'ятні знаки, інші споруди і об'єкти, що увічнюють пам'ять про події часів Другої світової війни... її учасників та жертв»

3. Порівняння президентських указів про відзначення 70-річчя перемоги у війні

Акт президента	Преамбула: мета й привід видання указу	Пропоновані заходи
<p>Указ № 604/2012 «Про заходи у зв'язку з відзнач. 70-ї річниці визволення України від фаш. загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Вел. Вітч. війні 1941–1945 років»</p>	<p>З метою увічнення безсмертного подвигу народу у Великій Вітчизн. війні 1941–1945 років, ушанування пам'яті полеглих у боротьбі за свободу Батьківщини, посилення соц. захисту ветеранів Великої Вітч. війни та продовження традиції шанобливого ставлення до ветеранів і пам'яті про Перемогу...</p>	<p>Оголосити 2015-й Роком Ветеранів Вітч. війни; у плані ювілейн. заходів: посилення соц. захисту ветеранів, ювілейн. урочистості по всій Україні, міжнар. наук. конф. про внесок України в перемогу над нацизмом; видання наук. праць та спогадів учасників Вел.Вітч.війни, встановлення медалі «70 років визволення України від фашист. загарбників...»; з нагод визвольних дат в містах, областях — салюти, паради, феєрверки, Всеукраїнська естафета пам'яті... Визнання одним із пріоритетів влади — безпе. шаноблив. ставлення до пам'яті про Перемогу над нацизмом, суспільн. поваги до ветеранів, учасників визв. руху, жертв нацизму, нинішніх захисників Вітчизни... Установити День пам'яті та примирення 8 травня; провести 8 і 9 травня у столиці України, інших насел. пунктах урочистості; заходи з нагадження громадянськ. взаєморозуміння і примирення у питаннях нац. історії, донесення до громадянськості... інформациі про звитяги Укр. народу у визвольній боротьбі, його визначний внесок у перемогу Антигітлерівської коаліції; провести панahiди за жертвами Другої св. війни, молебні за мир і злагоду в Україні, за захисників Вітчизни; забезпечити участь ветеранів війни, учасників укр. визв. руху, жертв нацизму, нинішніх захисників Вітчизни — учасників АТО у мемор. заходах; здійснити інформування міжнар. спільноти про звитяги Укр. народу у Другій св. війні, його внесок у перемогу Антигітлерівської коаліції...</p>
<p>Указ № 169 від 24.03.2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни».</p>	<p>З метою гідного вшанув. подвигу Укр. народу, його визначного внеску у перемогу Антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, висловлення поваги усім борцям проти нацизму, увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, воєнних злочинів, депортацій та злочинів проти людяності, скоєних у роки війни, посилення турботи про ветеранів, учасників укр. визв. руху цього періоду, жертв нацист. переслідувань, утвердження спадкоємності традицій воїнів-переможців нацизму та нинішніх захисників Вітчизни, консолідації суспільства навколо ідеї захисту України та у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі...</p>	

Іл. 2. Урочистості перед Національним музеєм історії України у Другій світовій війні 9 травня 2016 р.: фасад музею й навіть голова пам'ятника прикрашені новими символами цього дня — квітами маку (фото з відкритих джерел)

Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років». Указом № 169 встановлено День пам'яті й примирення 8 травня й запропоновано низку нововведень у меморіальних заходах, що видно із порівняльної **Таблиці 3**.

На думку критиків різних орієнтацій, закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» є неякісним продуктом. Юристи експертно-правового управління Верховної Ради вважали цей законопроект непотрібним, бо відповідні питання врегульовані законом № 1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій вітчизняній війні 1941–1945 років», а також президентським указом № 169/2015, а новий закон, мовляв, не містить істотних регуляторних норм.

Поширення державного вшанування й опіки не лише на радянських ветеранів, а й на учасників визвольного руху, а також розширене визначення пам'яток Другої світової війни експерти Верховної Ради чомусь вартими уваги не вважали.

«Антинаціоналістичні» історики критикували цей закон за те, що він нібито визначає «правильну версію» історичних подій, містить недемократичний пункт про «недопущення фальсифікації історії війни», а «Опоблок» — ще й за те, що новий закон «обра-

жає ветеранів війни» та «намагається закреслити День Перемоги».

Насправді пункт про «недопущення фальсифікації історії війни» був цілком запозичений із аналогічної статті (про форми увічнення перемоги) Закону № 1684-III від 20.04.2000 р.

Були також закиди, що закон № 315-VIII буцімто нав'язує суспільству, як у часи СРСР, «єдино правильну» версію історії війни, тільки цього разу націоналістичну.

Насправді текст закону не стільки визначає новий офіційний наратив Другої світової війни, скільки підважує закоріненний у свідомості нашого суспільства радянський, шовіністичний за суттю міф «Великої Вітчизняної», який до 2015 р. був легітимований в Україні законом № 1684-III від 20.04.2000 р., та численними указами президентів про святкування дня «Великої Перемоги».

Із текстів проаналізованих правових актів, з інформаційно-просвітницьких матеріалів, підготовлених Українським інститутом національної пам'яті до 70-річчя перемоги над нацизмом, можна виокремити кілька ключових послань нового офіційного дискурсу Другої світової війни:

- для України війна розпочалася не 22 червня 1941 р., а у вересні 1939-го; її спричинила домовленість двох злочинних режимів;

- у війні обидва тоталітарні режими чинили масові злочини, жоден із них не був «визволителем»;

- у війні Україна зазнала більших людських втрат, ніж США, Британія, Франція й Канада, разом узяті;

- українці, як «розділена нація», воювали у складі багатьох армій, але тільки в УПА вони воювали під своїм національним прапором;

- не святкуємо (салютами та феєрверками), а відзначаємо дні пам'яті, вшановуючи учасників і жертв війни;

- «Україна більше не відзначатиме День перемоги за російським сценарієм» (президент Петро Порошенко), адже сьогодні, як і 70 років тому, Україна захищається від агресії.

Підсумовуючи, можемо констатувати: в декомунізованому офіційному дискурсі Другої Світової війни оприявнилися кілька головних мотивів:

- *десовєтизаційний* — відмова від радянської міфології «Великої Вітчизняної» та сформованої ним ідеологічно-обумовленої термінології;

- *євроінтеграційний* — запровадження окремих прийнятих у Європі меморіальних практик, дат, символів (8 травня, квітка маку та ін.);

- *українізаційний* — наголос на «українському вимірі» війни, участі українського народу у війні, його жертвах і «звитягах»; включення українського визвольного руху до нарративу про Другу світову війну;

- *актуалізаційний* — наголошення зв'язку між боротьбою проти нацистської агресії та сьогодишнім захистом України від агресії Росії; включення ветеранів АТО до кола тих, кого слід вшановувати 8 і 9 травня.

Помітною є певна гібридність нового дискурсу, почасти закладена вже в декомунізаційному законодавстві, яке й далі охороняє пам'ятники «Великої Вітчизняної», а також — текстуальна «колажність» закону № 315-VIII: статті про «форми увічнення перемоги», про пам'ятки Другої світової війни є перелицьованим аналогічних статей Закону 2000-го року. Ознакою гібридності й еkleктичності нового офіційного дискурсу про війну можна вважати й збереження Дня Перемоги 9 травня, а також практикування багатьох запроваджених раніше «форм її увічнення».

Деяку суперечливість нового дискурсу обумовило запровадження поряд із цим європейських «антигероїзаційних» підходів до меморіалізації війни, що не завжди вдало сполучається з ушануванням «масового героїзму» народу у війні, а також із іншою новацією — включенням «нових героїв», зокрема — учасників українського націоналістичного руху 1940-х років, до кола вшанованих.

Варто також вказати на принаймні чотири основні типи рецепції декомунізованого дискурсу Другої світової війни:

- повне чи переважне акцептування, із формуванням «гібридних» комеморативних церемоній та символіки (притаманне значній частині населення Центральної та Західної України, тамтешнім органам самоврядування в їх меморіальних практиках);

- неприйняття, часом демонстративне, з намаганнями зберегти пострадянський дискурс та ритуали (притаманне політичній опозиції, багатьом суспільним групам Сходу й Півдня України);

- неприйняття в частині збереження радянських монументів і старих свят, вимоги дальшої радикальної «десоветизації» (націоналістично налаштовані групи, головню в Галичині);

- *indifference* — байдужість значної частини населення до будь яких проявів політики пам'яті, окрім тих, де вони можуть отримати якісь пакунки.

Література:

1. **В'ятрович В.** Декомунізаційні закони були відображенням настроїв суспільства. УІНП. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-v-yatrovich-dekomunizatsiini-zakoni-buli-vidobrazhennyam-nastroiv-suspilstva>.
2. **Гаєрилюк С. В., Гаєрилюк О. Н.** Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. *Основи пам'яткознавства* (під заг. ред.: Гриффена Л. О., Титової О. М.). К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. 2012. С. 248–284.
3. **Гриневич В.** Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки ІПЕНД НАН України ім. І. Кураса*. 2011. № 4. С. 111–127.
4. **Гриневич В.** Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. *Новое Литературное Обозрение*. М. 2005. С. 419–435.
5. **Гриневич Л.** Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні. *Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. 1996–1998 рр.* К.: Інститут історії України НАНУ. 1999. С. 4–5.
6. **Грицак Я.** Про «бандеризацію України»: статистика і географія Маршів Бандери. *Україна Модерна*. URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu>.
7. Донецкий облсовет считает, что демонтаж советских памятников может расколоть страну. *Корреспондент.net*. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/820250-doneckij-oblsovot-schitaet-cto-demontazh-sovetskih-pamyatnikov-mozhet-raskolot-stranu>.
8. **Зашкільняк Л.** Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах». *Світло й тіні українського радянського історіописання*: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В. А. Смолія. К.: Інститут історії України НАНУ. 2015. С. 17–30.
9. **Зайцев О.** Війна мітів про війну в сучасній Україні. *Критика*. 2010. Число 3–4. С. 16–17;
10. **Калакура Я.** «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії. *Історик і влада. Колективна монографія.* / Відп. ред. В. Смолій, творчий кер. проекту І. Колесник. К.: Інститут історії України НАНУ. 2016. С. 55–76.
11. **Коваль М.** Друга світова і Велика вітчизняна війни та сьогодні. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. К.: Інститут історії України НАНУ. 1995. С. 3–22.
12. **Кульчицький С.** Організація науково-дослідної роботи і основні здобутки Робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/948/15.pdf>.

13. Меморандум учасників громадських слухань «Історія і політика». *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/History/3388>.
14. Методичні рекомендації до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги (8-9 травня) — URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/methodichni-rekomendatsii-do-vidznachennya-dnya-pamyati-ta-primirennya-i-dnya-perem>.
15. **Лисенко О.** Подолання «міфу війни» або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики. *Український історичний журнал*. К.: Інститут історії України НАНУ. 2015. № 2. С. 4–21.
16. Парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» (Київ, 9 грудня 2009 р.). URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl0912109.htm.
17. «Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги». Закон України № 3298-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2011. № 44. ст. 470.
18. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Закон України № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. ст. 219.
19. «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». Указ Президента № 169/2015 від 24.03.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/2015#Text>.
20. «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» Закон України № 168414, від 09.04.2000. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.
21. «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Закон України № 315-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 25. ст.191.
22. Слово Президента України Віктора Ющенка у Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/793308-slovo_prezidenta_ukrani_vktora_yushchenka_u_bikvni_v_den_pamyat_gertv_poltichnih_represy_807756.html.
23. «Це потрібно не мертвим — це потрібно живим», або Чи можна монополізувати істину. Відкритий лист Президенту України В. Ющенку, голові Верховної Ради України В. Литвину, прем'єр-міністру України Ю. Тимошенко. *День*. URL: https://day.kyiv.ua/day_mobile.php?qu=uk/article/istoriya-i-ya/ce-potribno-ne-mertvim-ce-potribno-zhivim.
24. Украинский фашизм: теория и практика укр. интегрального национализма в документах и фактах (сост. А. А. Войцеховский, Г. С. Ткаченко) / Киевское историческое общество, Организация ветеранов Украины. К.: «Соллюкс». 2004. 132 с.

ВПРОВАДЖЕННЯ «ДЕКОМУНІЗАЦІЙНОГО» ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА: ПРАВОВІ ТА СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ

У вузькому сенсі «декомунізацією» називають заходи із впровадження чотирьох законів, ухвалених Верховною Радою України 9 квітня 2015 року: Закон України № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», Закон України № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.», Закон України № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», Закон України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Натомість декомунізація у ширшому сенсі — це складний процес соціокультурної трансформації українського суспільства, що розпочався ще за часів перебування України у складі СРСР, коли під гаслами «перебудови» і «гласності» компартійна верхівка, намагаючись подолати дедалі стрімкіше наростання кризових явищ у плановій економіці та застій у культурному житті, послабила цензуру і уможливила запровадження політичних та економічних свобод. Щойно радянська ідеологія почала втрачати панівний статус у різних сферах офіційного і приватного простору мешканців УРСР, та відбулися перші демократичні вибори 1990 року, з'явився запит на підваження і відкидання символів радянської пропаганди, втілених у численних пам'ятках, поширених у всіх населених пунктах — від міст-мільйонників до найменших сіл і хуторів.

Тож декомунізація, на наш погляд, процес тривалий і багатогранний, що містить переоцінювання і усунення не тільки з публічного простору, а також із суспільної свідомості пропагандистської спадщини комуністичного (радянського) періоду. Важлива частка цієї культурної спадщини — монументи, топоніми, експозиції у музеях, фонди у бібліотеках, кінофільми та радіопередачі тощо — складають своєрідний канон «української радянської культури», сформований згідно вимог і настанов радянської ідеології.

Формування цього канону відбувалося протягом тривалого часу і мало системний характер, про що свідчать дані стосовно того, яке місце посідали монументи та «пам'ятки історії» радянського періоду, особливо — періоду «Великої Вітчизняної війни», у загальному масиві пам'яток до здобуття Україною незалежності. Адже процес витіснення «шкідливих», себто дорадянських пам'яток, що розпочався одразу після встановлення влади більшовиків: 12 квітня 1918 року Раднарком ухвалив «Декрет про пам'ятники», в якому йшлося про те, що споруджені «на честь царів та їхніх слуг» монументи не мають ані історичної, ані художньої цінності, через те їх слід знести [15, 120].

Аналізуючи функціонування музейних експозицій як «місць пам'яті» упродовж 1930-х років, тобто в період «Великого терору», Руслана Маньковська вказує, що відбувалося планове знищення «ідеологічно неправильних творів» у музейних колекціях, натомість: «У побудові експозицій процвітав вульгарно-соціологічний підхід, з експозицій вилучались автентичні речі, їх місце займали схеми суспільно-економічних формацій, діаграми, виставки на політичні теми» [17, 319].

З новою силою ця робота розгорнулася після Другої світової війни. Упродовж 1950-х — 1960-х років, в офіційно визнаній та охоронюваній державою нерухомій історико-культурній спадщині відбувалися важливі зміни: «На початку 1950-х років до державних реєстрів було внесено 47,2 тис. пам'яток. Із них 38 тисяч (або 80 %) склали братські та одиночні могили радянських воїнів, партизанів, жертв фашизму періоду війни» [9, 271].

Паралельно відбувався інший процес — вилучення з реєстрів (і, відповідно, з-під охорони) численних пам'яток нерадянської доби: «Розпочата в 1963 р. паспортизація пам'яток позначилася скороченням кількості об'єктів у реєстрах. У 1964 р. їх налічувалося 22 359. При збільшенні питомої ваги історико-революційних пам'яток та пам'яток Великої Вітчизняної війни скоротилася кількість пам'яток історії України до 1917 р.» [9, 272].

Подібна ситуація відбувалася із наповненням музеїв, коли заради формування радянських експозицій витіснялися, а часто фізично знищувалися експонати, що їх важко було пристосувати для прокомуністичного виховання.

«В післявоєнний період музейні заклади УРСР використовувалися як пропагандистські осередки радянського режиму з метою виховання місцевого населення як самовідданих будівників комунізму. Їх діяльність суворо регламентувалася партійними органами, які примусово нав'язували тематику і зміст музейних

колекцій та експозицій. Ідеологічний тиск позбавляв можливості творчих людей самореалізації» [16, 213–214].

Аналізуючи розвиток архітектури упродовж 1950–1980-х років, мистецтвознавець Н. Кондель-Пермінова зауважує: «Основні ідеї, що втілювалися засобами монументального мистецтва, можна об'єднати у дві провідні теми, яким підпорядковувалась творчість художників: “Соціалістичне будівництво” та “Героїзм народу”. Третьою прихованою, але повсякчас реалізованою, була тема “Влада”» [4, 142].

Внаслідок цієї політики пам'яті наприкінці «застійного» періоду офіційно визнана нерухома спадщина в Українській РСР набула специфічного характеру: «У 1977 році в Україні нараховувалося понад 47 тис. пам'ятників, серед них майже 27 тис. пам'ятників героям і подіям Великої Вітчизняної війни, близько 3 тис. — пам'ятники Леніну, близько 1 тис. — діячам комуністичної партії, революції та громадянської війни; 1346 — пам'яток архітектури та містобудування...» [9, 278].

Проблему подолання радянської ідеологічної та символічної спадщини в суспільній свідомості багато хто усвідомлював і наголошував ще напередодні здобуття незалежності. Вирішення цієї проблеми містить також завдання переосмислення спадщини всієї української радянської культури, а особливо — тієї частини, котру за інерцією вважають класикою ХХ століття, не замислюючись над тим, що чимало «класичних» творів були просякнуті пропагандою тоталітарного радянського режиму й містили грубі викривлення історичних фактів. Виразними прикладами тут можуть служити фільми Олександра Довженка «Арсенал», «Земля», «Щорс», чимало поезій Павла Тичини, роман Олеся Гончара «Прапорonoсці» (та сотні менш відомих творів радянського часу), що їх проаналізували під цим кутом зору Іван Дзюба [10] та Ірина Захарчук [11].

Однак у суспільному обговоренні цих проблем та в неодноразових спробах їх вирішення на перший план виступали ті елементи «радянськості», котрі, сказати б, найбільше «муляли око», посідаючи помітні місця в публічному просторі — а саме, радянські пам'ятники.

Можна вказати кілька етапів чи радше хвиль декомунізації (десовєтизації) публічного простору в Україні, що виразилися головним чином у демонтажі радянських пам'ятників:

- у 1991-1992 роках, на піднесенні, породженому розвалом СРСР;
- після «Помаранчевої революції» у 2008-2009 роках, спрямована проти пам'ятників Леніну та організаторам Голодомору;

- так званий «Ленінопад», тобто протестне знесення пам'ятників Леніну, що розгорнулося ще в 2010 році, але найбільшого розмаху набуло взимку 2013-2014 років як частина «Революції гідності»;

- найширша й найпотужніша кампанія демонтажу монументів і перейменувань, ініційована прийнятими 9 квітня 2015 року «декомунізаційними законами».

Перша хвиля знесення пам'ятників радянським діячам як символів тоталітаризму в Україні майже цілком обмежилася західними областями, Києвом та кількома великими містами. Тоді це було стихійним процесом ритуального порохунку з радянським минулим і не супроводжувалося політичними рішеннями державної влади. Лише в західних областях місцеві ради офіційно підтримали демонтаж.

Млявою спробою десоветизації як державної політики став указ президента Леоніда Кучми № 79/2001 «Питання щодо використання державних символів України», що містив таке завдання: «...забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КПРС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях і спорудах, включених до переліків пам'яток історії та культури» [19].

Значно рішучіший крок у монументальній «декомунізації» зробив президент Віктор Ющенко, видавши указ № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні», що містив наступне завдання: «...вжити заходів щодо демонтажу пам'ятників особам, причетним до організації та здійснення Голодомору... та політичних репресій» [22].

Однак ані в цьому, ані в пізніших державних рішеннях не йшлося про демонтаж усіх радянських монументів. Але, з іншого боку, не було жодної згадки про статус таких монументів як пам'яток. Отже, постала суто юридична проблема, за вирішення якої взялося Міністерство культури і туризму.

На виконання указу президента Ющенка № 250/2007, Міністерство культури і туризму України у 2008 році видало кільканадцять наказів з цілковито однаковими назвами — «Про пам'ятники, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Це, зокрема, наказ МКТ України від 23.05.08 № 614/0/16-08 (пам'ятники в Київській обл.), наказ від 09.06.08 № 688/0/16-08 (пам'ятники у Вінницькій обл.), наказ від 02.07.08 № 765/0/16-08 (пам'ятники у Волинській обл.), наказ від 17.07.08

№ 818/0/16-08 (пам'ятники в Закарпатській обл.) та інші [24, 217-218].

Кожний наказ стосувався пам'ятників радянським діячам, розташованих в одному із регіонів України й перелічених у додатку до наказу, які, з огляду на невідповідність сучасному пам'яткоохоронному законодавству, не повинні вважатися пам'ятками, а через те не підлягають занесенню до реєстру. Зокрема, наказ МКТ від 31.10.08 № 1235/1/16-08 (про пам'ятники в м. Києві) мав у додатку перелік з восьми пам'ятників Леніну (всі — на території якихось підприємств чи установ; пам'ятника на Бесарабці серед них не було), а також — пам'ятники С. Косіору на вул. Артема (нині — Січових Стрільців), В. Чубарю на масиві Відрадному, Ф. Дзержинському біля метро «Либідська», Г. Петровському на вул. М. Грушевського та інші.

У грудні 2009 року, в газеті «Культура і життя» був опублікований зведений перелік «невідповідних» монументів із коментарем від Держслужби з питань національної культурної спадщини Міністерства культури і туризму, де пояснювалося: «Пам'ятники, стосовно яких ухвалено рішення не заносити їх до Державного реєстру... не відповідають критеріям, що встановлені Постановою КМ України від 27.12.2001 № 1760... Такі постаменти (*sic*) здебільшого є масовими тиражованими копіями пам'ятників партійним та державним діячам. Це, як правило, типові зразки офіційного тоталітарного пропагандистського мистецтва. Вони споруджувалися на виконання рішень партійних органів і виконували виключно ідеологічні функції. Більшість виготовлена з нетривких матеріалів і мають низькі художньо-естетичні якості» [13, 21].

У тому самому коментарі роз'яснювався й практичний бік демонтажу: «Невключення наведених нижче скульптурних знаків до Державного реєстру ... не передбачає їхнього автоматичного знесення (демонтажу). Подальше збереження таких пам'ятників належить до компетенції відповідних місцевих рад».

Однаке правова ситуація, створена цими наказами, виявилася досить суперечливою. З одного боку, Міністерство кваліфікувало сотні пам'ятників радянським вождям як такі, що не можуть вважатися пам'ятками й охоронятися. А з іншого, — в жодному наказі не йшлося про вилучення цих монументів із Державного реєстру, куди вони були вписані ще в часи СРСР.

Ця колізія на практиці породила судові позови щодо «незаконного» знесення пам'ятників Леніну (наприклад, на центральній площі Черкас), а водночас дала можливість місцевій владі у

багатьох містах Сходу й Півдня України, та й навіть у столиці, не виконувати указів президента Віктора Ющенка.

Доволі прикметною виявилася ситуація в Києві, де 20 листопада 2008 року Київська міська державна адміністрація розпочала демонтаж пам'ятників радянським вождям зі спроби зняття погруддя Косіора, але пікетники з Компартії взялись перешкоджати комунальникам [4]. Тож Косіора вдалося демонтувати лише вночі, та й то через кілька днів.

Водночас тодішній мер Києва Леонід Черновецький рішуче виступав проти знесення найвідомішого київського пам'ятника Леніну — навпроти Бесарабки. У телепрограмі «Свобода на Інтері» 5 грудня 2008 року він заявив: «Пока я живой, пам'ятник Ленину будет стоять. Так хочет Господь Бог!» [29].

Протягом 2009 року київська міська влада іноді заявляла про наміри демонтажу радянських пам'ятників. Начальник департаменту охорони культурної спадщини КМДА Руслан Кухаренко 8 квітня 2009 року оголосив про вилучення з реєстру пам'яток і наміри знесення київських пам'ятників В. Чубарю, Г. Петровському, Ф. Дзержинському, Н. Крупській, М. Калініну, Д. Мануїльському та «пам'ятника чекістам» (на «Либідській») [3].

Відомий журналіст-краєзнавець Михайло Кальницький з цього приводу сказав виданню «Корреспондент»: «Історико-мистецька цінність пам'ятників того періоду доволі скромна. Виняток складають пам'ятники Леніну та Щорсу, якими займалися відомі скульптори. Стосовно ж решти — 99 із ста киян не знають навіть, де вони розташовані» [3].

Однак чимало зі згаданих Кухаренком монументів, як ми знаємо, достояли до зими 2014-го, а деякі навіть до травня 2016-го року [18].

То чи була успішною хвиля «декомунізації»? Певні її успіхи констатував президент Ющенко, виступаючи в Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009 року: «Упродовж 2007-2008 років в Україні демонтовано понад 400 пам'ятників діячам комуністичного режиму — організаторам Голодомору та політичних репресій 1937-1941 років. Перейменовані понад 3 тис. топографічних назв, що носили їхні імена. Але до завершення цієї роботи, безумовно, ще далеко» [26].

Але не всі громадяни виявляли подібну терплячість, як і розуміння «унікальності» й високої мистецької вартості деяких радянських монументів. Дехто, як і в 1991 році, брав справу декомунізації у власні руки, використовуючи молоти й інші важкі інструменти. Саме так відбулося в ніч на 1 липня 2009 року в

Києві — на початку бульвару Т. Шевченка: «Група молодчиків подсобила властям со сносом памятника Ленину на бульваре Шевченко, изуродовав его кувалдой. Люди, отбившие монументу нос и руку, не только хорошо подготовились, вооружившись лестницей и кувалдами, но и пригласили друзей посмотреть на шоу. Месть Ленину организовал Н.Кохановский, известный тем, что разбил голову памятнику Петровскому» [18].

Інший учасник, активіст-націоналіст Кость Зацарний, пояснив свої дії журналістам наступним чином: «Акцію ми вважаємо законною, бо існує три президентських укази, що приписують знести пам'ятники тоталітарного минулого» [18]. Того самого дня ЦК КПУ оприлюднив спеціальну заяву, в якій затаврував «вандалів», звично назвавши їх «фашистами, орудующими на стремянке» [18].

А місяць потому відомий державний діяч з історичним ученим званням Дмитро Табачник опублікував у газеті «2000» статтю «Реквием по Украине», у якій оцінив подію біля Бесарабки так: «Воцарившееся после ударов молота по киевскому памятнику Ленина молчание стало без преувеличения реквиемом по демократии, гражданскому обществу и дееспособному правовому государству, без которых страна обречена пройти страшные испытания. Возможно, это реквием по Украине в целом...» [28].

Свій апокаліптичний висновок Табачник ґрунтував на тому, що пошкоджений пам'ятник Леніну — це «шедевр огромной ценности и невероятной мощи», а його автор Меркуров «принадлежит к лучшим ваятелям эпохи», позаяк «у кремлевской стены стоят пять бюстов работы Меркурова».

Табачник також стверджував, що «ни в одной цивилизованной стране никогда не сносят памятники по идеологическим причинам»; робили таке тільки нацисти, та й то потай уночі, щоб не накликати народного гніву. Якщо цьому вірити, вийде, що більшість країн Європи, разом з улюбленою ним Росією, опиняються поза колом «цивілізованих», у колі «нацистів».

Побиття кувалдою київського Леніна було одним із ранніх прикладів того руху, що згодом отримав назву «Ленінопад». Київський експерт і затятий критик «націоналізму» Володимир Іщенко, у призначеній західному читачеві статті про «війну пам'ятників» в Україні у 2009-2010 роках спробував довести, що «антикомуністична політика держави» в цій сфері, буцімто, надавала легітимності «ультраправій націоналістичній мобілізації» [34].

Насправді посилення націоналістичних активістів на укази президента, як виправдання вчинених ними «актів вандалізму»

щодо пам'ятників Леніну, мали місце лише в тих рідкісних випадках, коли подібні акції відбувалися публічно, із заявами для мас-медіа. Натомість більшість актів поборювання пам'ятників Леніну здійснювалися «невідомими особами» уночі, без публічних спроб легітимувати власні дії чи «ультраправі погляди». Тому вважати такі акції «мобілізацією ультраправих націоналістів» можна лише коли ти, як прихильник лівих ідей, упевнений: усі, крім націоналістів, люблять і шанують Ілліча та пам'ятники йому.

У гуманітарній політиці Ющенка, як і в суспільстві, зберігалося двоїсте ставлення до радянського періоду, зокрема — практично не заперечувалася радянська міфологія й меморіальні практики «культу Великої Вітчизняної війни»; у тисячах міст і сіл далі стояли пам'ятники Леніну; не вдалося президентові домогтися й законодавчого визнання українського визвольного руху (зокрема, боротьби УПА).

Але ж ні тоді, ані раніше чи пізніше в історії незалежної України, президент не був головним чи єдиним дівцем політики пам'яті, зокрема — декомунізації. Яскравим свідченням цього стала історія зі спробою перенесення з центру міста Стрий Львівської області на околицю «пам'ятника Воїну-визволителю» (який не був воїнським похованням).

Своїм рішенням від 10 квітня 2009 року Львівська облрада підтримала відповідне рішення Стрийської міськради щодо демонтажу пам'ятника Воїну-визволителю на центральній площі міста і його перенесення в інше місце.

У відповідь обурена Донецька облрада прийняла погрозливе звернення до президента України, уряду, Верховної Ради та місцевих рад, наголошуючи:

«Мы расцениваем подобные действия как акт искажения истории и памяти о героическом прошлом нашей Родины. Ликвидация таких памятников обесценивает человеческие жертвы, труд и лишения, которые терпело население Украины во время Великой Отечественной войны» [12].

Прикметним є наголос на «лишеннях» населення України під час війни, що її у душі радянської пропаганди названо «Великою Вітчизняною». Бо коли вживати хронологічно і понятійно коректну назву «Друга світова війна» і пригадати чекістські методи радянської влади на населення Західної України упродовж 1939–1941 років та збройну боротьбу проти місцевого руху опору, що подекуди тривала аж до середини 1950-х років, то вийде, що знецінення жертв — це якраз прерогатива поціновувачів радянських пам'ятників.

Цей заклик Донецької облради збігся зі спорудженням до дня народження Леніна на Луганщині з ініціативи КПУ двох нових пам'ятників Леніну — в Новосвітівці та Свердловську [20], що відбувалося всупереч вимогам указів Ющенка стосовно демонтажу пам'ятників організаторам Голодомору.

Отож на прикладах ставлення до пам'ятників радянської доби бачимо очевидне зіткнення двох майже несумісних уявлень про минуле України, а відтак, по суті, про її майбутнє — як незалежної національної держави із власною складною історією чи як невід'ємної частини «єдиної (советской) Родины», де роль історії виконує політична міфологія.

А наприкінці 2013 року частина українського суспільства, яка брала участь у подіях Євромайдану або дієво підтримувала його в різних регіонах України, знову розпочала вирішення проблеми декомунізації на власний розсуд — активізувавши вже згаданий «Ленінопад». Повалення сотень пам'ятників Леніну, часто — публічне, а не потайне, стало питомим складником масового громадянського руху, а ще не скинутих Іллічів сприймали вже не як релікти померлого СРСР, а як символи режиму Януковича й «русского міра» (іл. 1, 2).

Іл. 1. Постамент пам'ятника Леніну, поваленого в грудні 2013 року в м. Ватутіне Черкаської обл. (фото Сергія Гарастовича, лютий 2014 р.)

Ил. 2. Пофарбований, підписаний і прикрашений прапорами постамент пам'ятника Леніну в м. Ватутіне Черкаської обл. (фото автора, червень 2014 р.)

Тож нова, пореволюційна влада, утвердившись по президентських і парламентських виборах 2014 року, мусила перебрати ініціативу в цій справі (і контроль над нею) від різнорідних активістів. У тексті Коаліційної угоди урядових фракцій новообраної Верховної Ради (осінь 2014 р.) бачимо завдання декомунізації «усіх сфер суспільного життя», хоча й не на пріоритетному місці — а в розділі 3 «Культурний простір, інформаційна політика та національна пам'ять»: «3.14. Культивування пам'яті про опір тоталітаризму, визвольну боротьбу та рух за дотримання прав людини, визнання на державному рівні осіб та організацій, які боролися за незалежність України та права людини, а також засудження тоталітарного комуністичного режиму. Заборона комуністичної, нацистської, фашистської, антиукраїнської пропаганди в будь-яких проявах. Завершення декомунізації всіх сфер суспільного життя» [5, 66].

Формально на виконання цієї угоди, але фактично — передусім згідно із власними політичними переконаннями, працівники

Українського інституту національної пам'яті (що за Януковича мав інший статус — «наукової установи», а в 2014 — знову став органом виконавчої влади) розпочали підготовку законопроектів, що втілювали б поставлене політичне завдання «декомунізації всіх сфер суспільного життя».

Однак у квітні 2015 року серед ухвалених парламентом чотирьох законів, званих «декомунізаційними», урядовими були лише два, натомість інші два — депутатські, а серед їхніх авторів чільне місце посідали члени Радикальної партії О.Ляшка.

Стисло оглянемо зміст ключових положень чотирьох законів у контексті пам'яткоохорони справи.

Закон України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [21] визнав злочинними два тоталітарні режими, нацистський та радянський, встановивши кримінальну відповідальність за їхню пропаганду та за виготовлення й публічне використання їхньої символіки. До такої пропаганди віднесено виправдання злочинів радянського режиму, а до тоталітарних символів — не лише свастику, серп і молот, а й радянські герби та прапори, пам'ятники та топоніми (із низкою чітко визначених винятків).

Прикінцевими положеннями закону № 317-VIII встановлено фактичний «графік декомунізації», тобто терміни, до яких «тоталітарні символи» (пам'ятники, панно, барельєфи, топоніми) мали бути усунуті з публічного простору, та відповідальні органи влади, що мали це забезпечити. Водночас змін до пам'яткоохоронного законодавства не було передбачено, хоча в законі йшлося про демонтаж об'єктів, що мали статус пам'яток.

Визначення «символіки комуністичного тоталітарного режиму», що дається в статті 1 закону, пояснювало також, якого роду зображення та пам'ятники підлягають усуненню:

«г) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії, ...у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР, ...працівникам радянських органів державної безпеки;

д) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України, ...переслідуванням учасників боротьби за незалежність України (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)» [21].

Саме це визначення, а також його наступні тлумачення різними учасниками процесу демонтажу радянської символів, а також деякі інші суперечливі положення закону № 317-VIII, дали приводи для численних суперечок та контроверсій у ході кампанії декомунізації. Це визначення викликало також шквал невдоволення поціновувачів нібито унікальних шедеврів радянського мистецтва, що підлягали усуненню з публічного простору. Чи не єдиним із критиків «декомунізаційних» законів, хто приділив істотну увагу тим положенням, що стосуються саме пам'ятників/пам'яток, став Сергій Руденко. У своїй статті [25] він вказав на низку недоліків закону № 317-VIII, водночас інтерпретуючи деякі його моменти доволі своєрідно. Зокрема, Руденко дивується, що в законі №317-VIII жодного разу не згадується Закон «Про охорону культурної спадщини», адже це буцімто означає, що перший закон «фактично ігнорує» другий. Однак трохи далі, із того самого факту не згадування попереднього Закону, робить висновок, що між двома законами немає колізії, а тому, стосовно пам'ятників радянським діячам, не вилучених із реєстру пам'яток, діють не вимоги декомунізаційного Закону №317-VIII про їх демонтаж, а вимоги закону пам'яткоохоронного, котрий їх оберігає і не дає «деконструувати». С. Руденко вважає, що: «...відмовившись від регламентації правовідносин, що можуть виникати при застосуванні декомунізаційного закону щодо нерухомих пам'яток, автори закону уникли і юридичних колізій. Іншими словами, ігнорування пам'яткоохоронного законодавства не викликає його суперечності із меморіальним законом. Отже, норми пам'яткоохоронного законодавства формально діють паралельно із декомунізаційним законом. [...] Іншими словами, якщо у декомунізаційному законі не регламентовано пам'яток радянської доби, таким чином, щодо них діє норма Закону України "Про охорону культурної спадщини", який не передбачає демонтажу пам'яток як такого» [25, 289].

Тут варто зауважити, що не згадування в одному законі про інший — це норма, а не якесь відхилення (бо навіть у новому правовому акті дублювати вже чинний). Проте колізія між двома законами таки існує, позаяк у жодному з них не сказано, що демонтаж пам'ятки (її перенесення з публічного простору в якесь інше, «менш публічне» місце) — не є водночас її пошкодженням чи руйнуванням. Щось подібне намагався пояснити громадськості та місцевим органам влади голова Українського інституту національної пам'яті В'ятрович, однак ні він, ані УІНП, як відомство, не уповноважені тлумачити законодавство. Втім, проти такого тлумачення не заперечувало Міністерство культури, через те, в

ході декомунізації згадану колізію трактували саме в такий спосіб, знімаючи пам'ятники незалежно від їхнього статусу.

С. Руденко також вказав на суперечності в самому тексті закону — наприклад, ним встановлено, що демонтажу не підлягають твори мистецтва (зокрема, монументального), якими є також радянські пам'ятники, котрі, згідно з іншими положеннями цього закону, слід демонтувати. З цього Руденко робить висновок, що не можна демонтувати навіть ті монументи, яких не внесено до реєстру пам'яток, адже вони є творами мистецтва. Хіба ж можна не згадати хрестоматійний пісуар Марселя Дюшана та заяви знавців сучасного мистецтва, що *anything can be art* (будь що може вважатися мистецтвом) [31].

Ще одне критичне відкриття Сергія Руденка має трохи анекдотичний характер. Проаналізувавши прикінцеві положення згаданого закону й підрахувавши місяці, відведені місцевому самоврядуванню, а потім — головам облдержадміністрацій на прийняття рішень про демонтаж та перейменування топонімів, він зробив висновок, що після закінчення цього терміну пам'ятників уже можна не демонтувати: «Іншими словами, якщо Київський міський голова, який одночасно є головою КМДА, не прийняв відповідного рішення між 6 і 9 місяцем із часу набуття чинності “меморіальним” законом, відповідне питання, відповідно до встановленого законом порядку, більше не повинне підніматися» [25, 295]. Але ж насправді все навпаки: після невиконання вимог закону у встановлені терміни відповідальна особа стає правопорушником і несе кримінальну відповідальність за тоталітарну пропаганду. Але й тут українська реальність істотно різнилася від законів: навіть у Києві досі є «недекомунізовані» радянські монументи (як-от: «арсенальська гармата»), але про слідство проти посадовців КМДА в цій справі щось не чути.

Не лише С. Руденко, а й Міністерство культури зауважило суперечність між старим законом, що вимагає охороняти пам'ятку, та новим, що вимагає її демонтувати (усунути з публічного простору), якщо вона є пам'ятником радянському діячеві. Але Міністерство взялося вирішувати її у спосіб, уже випробований у 2008-2009 роках, хоч і не надто успішно. Тодішній міністр культури й гуманітарний віце-прем'єр В'ячеслав Кириленко підписав наказ № 200 від 4 квітня 2016 року «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», за яким 794 об'єкти у 13 областях України визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [1]. Кількість згаданих у наказі радянських

пам'ятників (котрі відтак перестали бути пам'ятками) від шести у Волинській області й 10 у Дніпропетровській — до 174 у Харківській та 178 у Полтавській. Місто Київ, Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська та Одеська області в наказі не згадані — мабуть, профільні управління тамтешніх держадміністрацій не подали до міністерства списки монументів. Вочевидь, до наказу не вносили також пам'ятників, знесених під час «Ленінопаду» — адже відповідальності за чужий «вандалізм» місцева влада не боялася. У такий спосіб перестав бути порушенням пам'яткоохоронного законодавства демонтаж приблизно третини «декомунізованих» упродовж 2015-2016 років монументів, але загального розв'язання правової колізії наказ № 200 не надав.

Зовсім інакша регуляторна ситуація утворилася щодо пам'ятників періоду Другої світової війни. Оскільки монументи, «пов'язані з опором і вигнанням нацистських окупантів з України», експліцитно вилучені з-під декомунізаційної заборони на пропаганду, то не дивно, що питання пам'яток цього періоду регулює інший «декомунізаційний» закон — № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [23]. Цей Закон замінив попередній, прийнятий ще за Л. Кучми «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» (2000), та свідчив про офіційну відмову України від радянської міфологізованої концепції «Великої Вітчизняної війни» і запровадження нового офіційного дискурсу.

Як і попередній, цей Закон наголосив на необхідності дбайливого ставлення до пам'яток Другої світової війни, водночас розширивши їх дефініцію. У чинному з 2000 по 2015 рік законі «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», у статті 6 давалося таке визначення: «До пам'яток Великої Вітчизняної війни відносяться і зберігаються державою військові кладовища, військові ділянки на цивільних кладовищах, братські та одинокі могили, скульптурні, архітектурні та інші споруди й об'єкти, що увічнюють пам'ять про події Великої Вітчизняної війни та подвиги її учасників».

Натомість у статті 4 закону №315-VIII визначення відрізняється і хронологічно, і концептуально: «Пам'ятками Другої світової війни 1939–1945 років визнаються військові кладовища, військові ділянки на цивільних кладовищах, братські та одинокі могили, пам'ятники, пам'ятні знаки, скульптурні, архітектурні та інші споруди, композиції й об'єкти, що увічнюють пам'ять про події часів Другої світової війни 1939–1945 років, її учасників та жертв» [23].

Як бачимо, новий закон розширив не лише часовий період, до якого можуть належати пам'ятки (він тепер починається з вересня 1939 року), а й коло тих, кого пам'ятники увічнюють. Тепер охоронюваними державою пам'ятками війни стали, зокрема, могили польських військовополонених та арештованих радянських громадян, масово розстріляних НКВС у 1939–1940 роках та влітку 1941 року через наближення німецьких військ.

Окрім того, у законі № 315-VIII значного скорочення зазнала стаття щодо «форм увічнення перемоги», тобто офіційних комеморативних практик, котрі в старому законі мали виразний ностальгійно-радянський характер (особливо додане у 2011 році так зване «використання копій Прапора Перемоги», що стало приводом для численних протестів і конфліктів).

Утілення в життя «декомунізаційних» законів щодо усунення з публічного простору (демонтажу) радянських пам'ятників, панно та іншої пропагандистської символіки реально розгорнулося лише під кінець 2015 року й тривало увесь наступний рік, адже вимагало значних організаційних зусиль на кількох рівнях влади й самоврядування, а в окремих випадках — також планування, проектування й істотних коштів (для «цивілізованого» усунення вартісних монументів, як-от: пам'ятника Щорсу на бульварі Шевченка в Києві, для опорядження місць, де після демонтажу залишилися «недогризки» постаментів, для створення «музеїв тоталітарної пропаганди» з експонуванням демонтованих монументів).

Якщо спиратися на кількісні підсумки цієї кампанії, оприлюднені Інститутом національної пам'яті в лютому 2017 року, вона виглядає успішною: протягом 2015–2017 років демонтовані понад 2,5 тисяч радянських пам'ятників, перейменовані близько тисячі населених пунктів, понад 50 тисяч вулиць, площ тощо [8].

Попри численні затримки, більші й менші конфлікти в багатьох містах, передбачена законом процедура демонтажу радянських пам'ятників цього разу виявилася значно дієвішою, аніж у 2007–2009 роках. Кілька разів у справу втручалися прокуратура, поліція, навіть суди — йшлося то про використання комуністичних символів у масових заходах, то про «неправильне» перейменування вулиць.

Прикладом реакції громадян на невиконання Закону №317-VIII є звернення до КМДА кільканадцяти молодіжних організацій 1 серпня 2016 року (коли закінчився термін, відведений законом терміни для демонтажу комуністичних монументів) з вимогою демонтувати до Дня незалежності ще 86 об'єктів — пам'ятників,

меморіальних дощок, елементів декору публічних будівель, станцій метро тощо [6]. До звернення додавався список, у якому виявились різні об'єкти: меморіальні дошки більшовицьким діячам М. Володарському, В. Затонському, І. Лепсе, Ф. Ленгніку, а також — пам'ятники й меморіальні дошки радянським генералам, маршалам, полковникам та іншим героям «Великої Вітчизняної» (М. Ватутіну, М. Кирпоносу, С. Ковпаку, Д. Карбишеву, М. Бурмистенку, П. Жмаченку, А. Гречку, П. Рибалку, Зої Космодем'янській та ін.), що не підлягали демонтажу відповідно до «декомунізаційних законів». Однак автори звернення, посилаючись саме на ці закони, звинувачували КМДА, що вона «свідомо ігнорує і затягує процеси демонтажу таких об'єктів в місті». До списку включили також об'єкти, демонтаж яких радше свідчив би про «дерусифікацію» і «деколонізацію» (академіка І. Білодіда, царського міністра С. Вітте, героїв війни 1812 року М. Кутузова і М. Раєвського та інших діячів), пояснюючи це необхідністю «уникнути випадків стихійної декомунізації в місті» [6].

Уважний аналіз цього списку показує: більшість із його 86 позицій охоплені винятком у законі № 317-VIII стосовно об'єктів, «пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України»; ще кільканадцять позицій — то серпи й молоти, червоні зірки, будьонівки, ордени з «колорадськими» стрічками та інші радянські елементи декору будівель, станцій метро, мостів тощо. Прикметною є повсюдність і поширеність цих елементів радянськості в символічному просторі Києва та безперспективність намагань цілком від них «очиститися», з огляду на згадані винятки в законі № 317-VIII.

Та позаяк більшість радянських пам'ятників, як ми знаємо, складала монументи «Великої Вітчизняної», вилучені з офіційної декомунізації, то її загальна результативність не могла бути стовідсотковою. Окрім того, навіть у столиці, попри зусилля Інституту національної пам'яті, патріотичної громадськості та ЗМІ, кілька відомих об'єктів лишилися «недекомунізовані» (пам'ятник Щорсу, «арсенальська гармата», герб СРСР на щиті «Родіни-матері» та інші) [18].

Так і вдалося створити обіцяний урядом та КМДА «музей радянської окупації» (варіант: «музей тоталітарної пропаганди») для демонтованих радянських монументів, барельєфів і мозаїк, хоча київська влада прийняла рішення про його утворення, і розташування на території комплексу «Експоцентр України», а заступник міського голови В. Прокопів у травні 2017 року пообіцяв, що перша черга музею відкриється до кінця року й «має увійти

в топ-10 пам'яток столиці», хоча бюджетних грошей на нього немає, лише меценатські [7].

Яскраві й показові дискусії розгорнулися навколо належного способу «декомунізації» пам'ятника Щорсу, спорудженого до 300-річчя Переяславської ради (1954) й оголошеного урядом Ю. Тимошенко пам'яткою національного значення (Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928). У травні 2016 року, під кінець визначених законом строків, журналістка «Української правди» написала про нього:

«Є всі шанси на довгі роки залишитися на коні бронзовому комдиву Червоної армії Миколі Щорсу. ...демонтаж пам'ятника потребує дуже скрупульозної підготовки, але в КДМА й не думають готуватися. Адже експертна рада при департаменті (культурної спадщини — О. Гр.) вирішила його не вносити у список

*Іл. 3. Недекомунізований пам'ятник Щорсу в Києві
(фото автора, липень 2018 р.)*

на демонтаж як пам'ятник архітектури національного значення. ...В КДМА бачать інше рішення — біля пам'ятника встановити інформаційну табличку, де розповісти про Щорса як хороше, так і погане» [18].

Насправді таблички немає досі. Пам'ятник на якийсь час «вилучали з публічного простору», оточивши його величезними ширмами в кольорах державного прапора, що їх через пару років обірвали вітри й дощі (іл. 3). Та навіть коли радянський монумент формально було «декомунізовано», тобто знято з п'єдесталу (але на тому справа й завершилася — як досі є, наприклад, із колишнім пам'ятником Косіора в Києві, демонтованим ще 2009 року), то з погляду комунікативної пам'яті киян він і далі — «пам'ятник Косіора», тільки без погруддя (іл. 4). Іншими словами, ще не відбулося, принаймні в публічному просторі, очікуваної (ким — із

Іл. 4. Постамент від декомунізованого погруддя Косіора в Києві
(фото автора, травень 2009 р.)

острахом, ким — із надією) радикальної «заміни однієї правильної версії історії на іншу, націоналістичну».

Відомі навіть спроби «ре-комунізації» публічного простору, як-от: ремонт коштом сільради пам'ятників Леніну й Калініну в селі Кубей на Одещині [17].

Ще одним результатом кампанії демонтажу радянських пам'ятників та інших монументальної пропаганди виявився приплив уваги окремих представників творчої інтелігенції до цієї частини культурної спадщини України. Зокрема, активними опонентами демонтажу радянських панно й мозаїк на стінах будівель виступили мисткині й кураторки з Платформи культурних ініціатив «Ізоляція», що переїхала з Донецька внаслідок захоплення їхнього приміщення бойовиками ДНР і облаштування там катівні.

У Києві вони ініціювали проект *Soviet Mosaics in Ukraine*, проголосивши його як «всеукраїнський проект по збору и изучению, сохранению и популяризации мозаик советского периода в Украине с точки зрения их художественной ценности, а также их уникальности как культурного ресурса в сферах образования и туризма» [35].

Справою фіксації й актуалізації для публічної уваги радянських панно, фресок і мозаїк зайнялися також інші люди, зокрема — київська мистецтвознавця Ольга Балашова та фотограф Євген Нікіфоров, який у 2015-2016 роках сфотографував сотні напівзабутих зразків радянського монументально-декоративного мистецтва, від мозаїк і фресок на стінах установ, лікарень, наукових інститутів до облуплених розписів порожньої будівлі київського автовокзалу та зворушливих композицій із плитки «кабанчик» на провінційних автобусних зупинках. Спільно з О. Балашовою він підготували цікавий фотоальбом, виданий київськими «Основами» разом із берлінським видавництвом DOM англійською мовою, для зарубіжних поціновувачів таких мистецьких екзотів [30].

Зміст альбому дозволяє зробити висновок: об'єкти, що формально підлягали декомунізації, склали незначну й не найцікавішу частку представленого в альбомі. Інший висновок: спадщині монументального соцреалізму значно більше загрожують комерційні девелопери та суспільна неухвага й неповага (часто заслужена), аніж зловмисні «декомунізатори». Тож і назва альбому (*Decommunized*) є маніпулятивною напівправдою.

У серпні 2016 року О. Балашова також виступила проти зняття зі стін цокольного поверху Українського Дому соцреалістичних барельєфів, котрі були складовою частиною екстер'єру музею

Леніна (попереднє призначення будівлі). Ці монументальні ілюстрації до «краткого курсу історії партії» Балашова назвала «прекрасним зразком монументальної пластики», й додала справжню перлину ностальгійно-радянського мистецтвознавства: «Концепція оформлення фасаду Музею Леніна належить блискучому радянському скульптору Валентині Борисенку... Це прекрасний зразок монументальної пластики, який являє собою розгортання традиційного радянського міфу — героїзованої історії у виконанні простих людей. [...] Класична героїчна історія, розказана мовою соцреалізму. Без вождів, без тоталітарної символіки, хіба лише промовисті написи: «Аврора», «Іскра» та класичне ленінське «Вчитися, вчитися, вчитися»...» [2].

Отже, «генерал від соцреалізму», автор численних Ленінів (та й не лише їх), встановлених у великих і малих містах радянської України, Валентин Борисенко для сучасної науковиці — «блискучий радянський скульптор», а канонічна історія КПРС із газетою «Іскра», крейсером «Аврора» та сакральними цитатами з Леніна — це «героїзована історія у виконанні простих людей».

Зауважимо лише, що тоталітарні барельєфи з «Авророю» та «Іскрою», з товсторукими пролетарями та щасливими доярками до історіографічного жанру *history from below* («історія очима низів») не мають жодного стосунку, на відміну від того, коли війна описується з погляду солдата-окопника, а не генерала, а Голодомор 1933 року — за свідченнями селян, що вижили, а не за партійними рішеннями про боротьбу за хлібозаготівлі.

Мимовільним свідченням того, що ні серйозної проблеми, ні істотної загрози для культурної спадщини України в декомунізації не вбачають ані держава, ані пам'яткоохоронна громадськість, стали Парламентські слухання «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні», що відбувалися 18 квітня 2018 року [27].

Серед учасників слухань було небагато народних депутатів — переважали працівники музеїв і заповідників, науковці, представники пам'ятко-охоронних громадських організацій. Ані в інформаційних матеріалах до слухань, підготовлених урядом (Мінкультури), ані в проекті Рекомендацій слухань (підготовлених Комітетом з культури й духовності, але так і не ухвалених до кінця сесії), ані у виступах учасників не згадувалися не лише пам'ятки періоду Другої світової війни, а й навіть декомунізаційний демонтаж пам'ятників. Це можна трактувати по-різному: чи то як неперіоритетність цієї теми для політичних і культурних еліт, чи то як небажання знову розпочинати публічну дискусію

з цих питань, позаяк вона неминуче має радше політичний, аніж культурницький зміст.

Підсумовуючи, можемо зробити такі висновки. «Декомунізаційні» закони від 9 квітня 2015 створили доволі дієву правову базу для проведення кампанії демонтажу радянських монументів у 2015–2017 роках, але водночас створили кілька правових колізій та суперечностей, що їх на практиці вдавалося долати чи обходити лише завдяки встановленню прямої відповідальності посадовців за проведення згаданої кампанії.

У ході фахових і політичних дискусій увиразнилися настанови і цінності різних дієвців та учасників процесу декомунізації — її прибічників та опонентів. Кампанія декомунізації частково вирішила проблему радянської ідеологічної спадщини в Україні, але частково — наново її актуалізувала.

Якщо розуміти декомунізацію як системне усунення радянської ідеологічної чи хоча б символічної спадщини не лише з публічного простору, а й із суспільної свідомості, то мусимо констатувати, що таке повне усунення є неможливим без глибокого переосмислення й переоцінки радянської спадщини, з огляду на закономірності функціонування будь-якої модерної культури.

Література:

1. 794 меморіальні споруди й пам'ятники комунізму позбавлені статусу пам'яток. Міністерство культури України, 05.04.2016 р. — http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245079354&cat_id=244913751.
2. **Балашова О.** Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/>.
3. В Києве собираются снести очередную порцию советских памятников. *Корреспондент.net*. URL: <https://korrespondent.net/kyiv/798500-v-kieve-sobirayutsya-snesti-ocherednuyu-porciyu-sovetskih-pamyatnikov>.
4. В столице демонтируют памятники советским деятелям. *Корреспондент.net*. URL: <https://korrespondent.net/kyiv/655420-v-stolice-demontruyut-pamyatniki-sovetskim-deyatelyam>.
5. Верховна Рада України Восьмого скликання. Коаліційна угода. К.: 2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15#Text>.

6. Від Кличка вимагають до 24 серпня декомунізувати 86 об'єктів — Батьківщину-матір, арку Дружби народів, Щорса, Ватутіна та ін. *Новинарня*. URL: <https://novynarnia.com/2016/08/01/vid-klichka-vimaga-yut-do-24-serpnya-dekomunizuvati-86-ob-yektiv-batkivshhinu-mativ-arku-druzhbi-narodiv-shhorsa-vatutina-ta-in/>.
7. Восени у Києві запрацює Музей тоталітарної пропаганди. *УІНП*. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/voseni-u-kievi-zapratsyue-muzei-totalitarnoi-propagandi>.
8. В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/politics/2390440-vyatrovich-zaya-viv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html>.
9. **Гаврилюк С. В., Гаврилюк О. Н.** Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. *Основи пам'яткознавства* (під заг ред.: Гріффена Л. О., Титової О. М.). К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. 2012. С. 248–284.
10. **Дзюба І.** Література соціалістичного абсурду. Твори українських радянських письменників 30-х років про індустріалізацію, колективізацію, розкуркулення, голод. *Сучасність*: 2003. № 1. С. 88–112.
11. **Захарчук І.** Війна і слово. Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму. Луцьк. «Твердиня». 2008. 406 с.
12. Донецький облсовет считает, что демонтаж советских памятников может расколоть страну. *Корреспондент.net*. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/820250-doneckij-oblsovetschitaet-cto-demontazh-sovetskih-pamyatnikov-mozhet-raskolot-stranu>.
13. Знаки тоталітарного Молоху. *Культура і життя*. 2009. № 49/50. С. 21; № 51/52. С. 21–40.
14. **Кондель-Пермінова Н.** Українська архітектура 1955–1985 х років. *Нариси з історії образотвочого мистецтва*. К.: Інститут проблем сучасного мистецтва. 2006. Книга 2. С. 95–149.
15. **Кузіна К.** Пам'ятники як місця пам'яті у символічному просторі міст радянської України (1920–1930-ті рр.). *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 27. Вінниця. 2018. С. 118–138.
16. **Маньковська Р.** Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х — 1950-х рр.). *Історія України: мало-відомі імена, події, факти*. К.: Інститут історії України НАН України. 2011. Випуск 37. С. 198–214.
17. **Маньковська Р.** Музеї України у період «великого терору» (1937–1938 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «великого терору» в СРСР)*. К. 2013. С. 300–321.
18. На Леніне — лица нет. *Газета по-киевски*. 1.07.2009.
19. На Одещині виділили гроші з бюджету на ремонт пам'ятників Ле-

ніна й Калініна. *Україна молода*. URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/159/116306/>.

20. **Пецих М.** Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/20/7109125/>.

21. «Питання щодо використання державних символів України». Указ Президента України № 79/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2001#Text>.

22. Повалення пам'ятників Леніну в Україні (1990–2013). URL: https://uk.wikipedia.org/Повалення_пам'ятників_Леніну_в_Україні.

23. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Закон України № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. ст. 219.

24. «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні». Указ Президента України № 250/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/2007#Text>.

25. «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Закон України № 315-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 25. ст. 191.

26. Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт Міністерства культури і туризму за 2009 рік. К.: 2010.

27. **Руденко С.** «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток. *Праці Центру пам'яткознавства*. К.: 2016. № 30. С. 283–300.

28. Слово Президента України Віктора Ющенка у Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/793308-slovo_prezidenta_ukrani_vktora_yushchenka_u_bikvn_v_den_pamyat_gertv_poltichnih_represy_807756.html.

29. Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні. *Парламентські слухання 18 квітня 2018 року*. URL: https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/vzayemodiya-z-vr-ukrayini/parlamentski-sluhannya-u-verhovnij-radi-ukrayini/2018-rik_/pro-parlamentski-sluhannya-na-temu-stan-problemi-ta-perspektivi-ohoroni-kulturnoyi-spadshini-v-ukrayini-18-kvitnya-2018-roku.

30. **Табачник Д.** Реквием по Украине. 2000. 6.08.2009.

31. **Черновецький Л.** Пока я живой, памятник Ленину будет стоять. *Корреспондент.net*. URL: <https://korrespondent.net/kyiv/669691-chernovec-kij-poka-ya-zhivoj-pamyatnik-leninu-budet-stoyat>.

32. Decomunized: Ukrainian Soviet Mosaics. Yevgen Nikiforov, foreword by Olga Balashova, Lizaveta German. Osnovy. DOM. 2017. 256 p.
33. **Grayson Perry**: Playing to the Gallery. *2013 Reith Lecture*. URL: <https://www.bbc.co.uk/programmes/b00sj965>.
34. **Ishchenko V.** Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. 2011. Vol. 19. No 1-2. pp. 369–395.
35. Soviet Mosaics in Ukraine. *Портал о монументально-декоративном искусстве Украины советского периода*. URL: <https://soviet-mosaicsinukraine.org/>.

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ: ОСНОВНІ ДІЄВЦІ, ІДЕНТИЧНОСТІ, НАРАТИВИ

Запровадження декомунізаційного законодавства, що розпочалося 2015 року, зініціювало широкі суспільні дискусії та культурну комунікацію між його прихильниками і опонентами, які оцінюють цей процес із різних ідеологічних і світоглядних позицій, почасти міфологізуючи його. Ми трактуємо декомунізацію як соціокультурне явище, зосереджуючись на розгляді таких аспектів, як творення цього явища, його регулювання та суспільної рецепції, породжених ним ідентичностей, його репрезентації у культурній комунікації, що оформлюються в наративи: «очищення», «бандеризації» та «ліберальний».

Ці наративи описують та оцінюють процес декомунізації, ґрунтуючись на різних ідеологічних та світоглядних позиціях, відображаючи при цьому соціокультурні характеристики та цивілізаційні настанови різних суспільних груп.

Із квітня 2015 року (після прийняття Верховною Радою «декомунізаційних законів» [35; 36; 37; 38]) процес декомунізації став однією із найпалкіших тем для дискусій не лише для політиків і журналістів, а й для політологів, істориків, культурологів. Аргументи, висловлені в цих дискусіях, підтверджують важливість та актуальність тих проблем, що їх мала вирішити декомунізація.

Першими критичними відгуками на «декомунізаційні закони», їхній вплив на суспільне життя України були статті Катерини Дронової і Єгора Стадного [13], Галі Койнаш [17], Володимира Кулика [21], Сергія Луніна [25], Девіда Марплза [61], Олександра Мотиля [63], Андреаса Умланда [49], Володимира Яворського [54]. Пізніше з'явилися статті, де розглянуто перебіг декомунізації в Україні (Марії Тахтаулової [48] — про Харків, Мар'яни П'єцух [32] — про демонтаж радянських монументів у столиці, Владислава Артюха [1] — про декомунізацію в Сумах, Дмитра Сінченка [43] — про її перебіг у Кропивницькому; оглядові статті Тетяни Журженко [71], Богдана Короленка і Максима Майорова [18], Володимира Кулика [19; 20], Олександра Мотиля [64], Девіда Марплза [60], Андрія Портнова [34], Миколи Рябчука [42], Тадеуша Ольшанські [65], Анни Олійник [31].

Окремі розділи присвятили декомунізації у своїх розлогах

дослідженнях Олександра Гайдай [7], Георгій Касьянов [14], Томаш Стрик [69]. Кілька праць присвячено аналізу впливу декомунізації на сферу культури у вужчому — «галузевому» розумінні (статті Сергія Руденка про контрверсії в пам'яткоохоронному законодавстві [41], Ольги Балашової [2] про демонтаж радянських барельєфів та Валентини Хархун [50] про вплив декомунізації на музеї). Мало недослідженою із культурологічного погляду є соціокультурна рецепція процесу декомунізації та рефлексія, що впливає у створення наративів про її причини, перебіг і наслідки.

Тож ми спробуємо виявити в потоці культурної комунікації основні наративи про причини, головних діячів, перебіг та наслідки процесу декомунізації; з'ясувати суспільно-культурні та ідеологічні характеристики їхніх творців і поширювачів; визначити основні сюжетні лінії цих наративів, їхніх позитивних і негативних «персонажів»; а також ключові ідеологеми (міфологеми) та вартості, втілені в кожному із цих наративів.

У публікаціях на цю тему спостерігаємо спроби створення ширших наративів про декомунізацію, із узагальненнями, позитивними й негативними персонажами, пророцтвами щасливого або погрозами трагічного її завершення.

Хоча набір подій, текстів і фактів, що складають основу цих оповідей майже той самий, вони виявилися дуже різними за стилями, сюжетами, ідейним наповненням. Загалом це відповідає відомій концепції Гайдена Вайта — що будь хто, формуючи історичний наратив, неминуче вдається до літературних прийомів, обираючи один із кількох сюжетних ключів [70].

Серед оповідей про декомунізацію, що були оприлюднені в українських та зарубіжних ЗМІ, науковій та масовій літературі, бачимо різноманіття сюжетних ключів — від епічної трагедії до сатири. Наприклад, у травні 2015 року Оксана Шевель оцінила «декомунізаційні закони» в епічно-трагедійному ключі:

«...вони спровокували *шквал нищівної критики* з різних фронтів — починаючи від МЗС РФ до лідерів Компартії і членів колишньої ПР — Опозиційного блоку, українських правозахисних груп, українських істориків та західних експертів з українських питань, які написали колективного відкритого листа, де закликають накласти вето на два закони: про правовий статус бійців та про застосування тоталітарних режимів» [53].

Маємо тут і трагічні метафори («нищівний шквал», «фронт»), епічних лиходіїв («МЗС Росії», «Компартія»), місцевих і зарубіжних рятівників нашої репутації («правозахисні групи» й «історики»).

Із різноманітного масиву текстів про декомунізацію форму-

ються різні наративи про неї. На наш погляд, можна стверджувати про наявність кількох основних наративів, що побутують у культурному просторі України, від однозначно прихильних — до виразно негативних. Деякі з них вже досить увиразнилися, мають своїх героїв та лиходіїв; натомість інші — залишаються у «газоподібному стані» сукупності відгуків та оцінок, поєднаних схожими світоглядними настановами та баченням авторами як процесу, так і перспектив декомунізації.

«Наратив очищення»

Головний позитивний наратив — це трактування декомунізації, запропоноване самими її ініціаторами, як назрілого й очікуваного всім суспільством, майже-сакрального акту «очищення від бруду, змиття гріха, який не давав Україні побачити свій справжній демократичний шлях» (Олег Ляшко [28]), або ж «одягання її [України] в чисту сорочку» (Віктор Ющенко).

Зразком подібного наративу є стаття працівників Українського інституту національної пам'яті Богдана Короленка і Максима Майорова [18], написана в період активного перейменування топонімів та демонтажу радянських пропагандистських монументів. Вона витримана в епічному стилі, й містить посилання на історію України, обґрунтовуючи поступове усвідомлення суспільством потреби у декомунізації:

«Досі державні ініціативи щодо переосмислення тоталітарного минулого мали половинчастий характер. По містах і селах, названих на честь більшовиків, учням у школі розповідали про УНР та День Соборності. Вшановуючи пам'ять жертв Голодомору, люди запалювали свічки на вулицях з іменами організаторів геноциду. Міліція та армія незалежної України начепили кокарди з тризубом, але й надалі виводили своє походження від чекістів та червоногвардійців» [18].

Причину цього становища автори бачать в колишній неготовності суспільства до прощання з радянською спадщиною, за винятком Галичини: «Саме українське суспільство, за винятком кількох західних областей, теж здебільшого не було готове тиснути на владні інституції “знизу”, щоб примусити їх до необхідних перетворень».

Але після подій Євромайдану суспільству допомогли дозріті народні депутати своїм історичним рішенням:

«Ухвалення декомунізаційного закону без перебільшення дало змогу здійснити давню мрію мешканців села Ленінське на Київщині — повернути селу його історичну назву Тарасівка, дану на честь українського Кобзаря» [18].

Стаття також містить кілька комічних прикладів того, як місцеві ради деяких міст намагалися обійти декомунізаційні закони, а закінчується твердженням, що Верховна Рада за допомогою експертів та Інституту національної пам'яті прийме правильні рішення щодо нових назв міст і сіл.

У цьому та інших зразках *нарративу очищення* суб'єктом декомунізації виступає здебільшого вся Україна (або національно свідомою частина суспільства), а противниками — політичні й ідейні нащадки радянського режиму.

Схоже бачення притаманне Українському інституту національної пам'яті як відомству [4; 5]. У розділі «Декомунізація», розташованому на його офіційній веб-сторінці, є тексти та інфографіка, що мають пояснити зміст і мету «декомунізаційних» законів. Окрім того, веб-сторінка УІНП також представляє інформацію про хід перейменування топонімів і демонтаж радянських монументів.

Для кожного закону розроблено окремий плакат із відповідним гаслом: «Відкриваємо архіви про злочини комунізму...»; «Відаємо шану борцям за свободу України, повертаємо моральний борг»; «Повертаємо народу справжню пам'ять про роки війни і позбавляємося радянського кліше»; «Засуджуємо нацистський та комуністичний режими, забороняємо їх пропаганду».

Стилістику «очищення» використовують також політики — активні прибічники декомунізації: для них суб'єктом цього процесу є передусім вони самі. В емоційно-оптимістичному ключі оцінила події 9 квітня 2015 року співавтор законів — народний депутат Ганна Гопко:

«Сьогодні воістину чистий четвер! Український парламент прийняв у цілому чотири історичних закони, на які Україна чекала довгі 23 роки.

...Через рік ніяких пам'ятників Леніну й вулиць імені партз'їзду в Україні не буде. Після підписання Президентом цих законів Україна остаточно й безповоротно пориває з комуністичним рабством... Це історичний день, значення якого оцінять наші нащадки» [8].

Водночас лідер Радикальної партії Олег Ляшко (теж один із співавторів законів) наголошував, що саме він і його партія добилися їх прийняття. Його саморекламна поширилася й на очікувані наслідки декомунізації:

«Після цих історичних рішень наша країна буде новою, наша країна насправді стане демократичною і європейською. Засудження комунізму, засудження нацизму — це наш обов'язок» [28].

Мотив ототожнення декомунізації не лише з очищенням від «радянщини», а й із демократизацією та європейськими цінно-

стями притаманний аналітикам і експертам — прихильникам декомунізації. Наприклад, Анна Олійник кваліфікує закони від 9 квітня 2015 року як «відхід від тоталітарних практик урядування», «відновлення прав жертв політичних репресій та інших злочинів проти людства», і «формування громадянської толерантності та дотримання прав і свобод людини» [31].

Складовою частиною «нарративу очищення» є негативні репрезентації противників декомунізації. Критичне ставлення до неї частини суспільства, творчі цього нарративу пояснює поганою обізнаністю та упередженнями тих, хто усе ще ностальгує за СРСР (а таких, як показують результати соціологічних опитувань різних років, від третини до чверті населення); опоненти декомунізації зображуються як свідомі чи несвідомі агенти «руського міра» й вороги нашої незалежності, свободи та демократії:

«Абсолютна більшість тих (*народних депутатів — О. Гр.*), хто не голосував 9 квітня, впевнено тиснули на кнопку “за” 16 січня 2014 року, штовхаючи Україну в обійми проросійської диктатури» [5].

Наратив «очищення» має також ширшу репрезентацію настанов опонентів, як-от у статті Сергія Рябенка «Десять міфів про декомунізацію в Україні» [68]. Обраний автором спосіб опису позиції опонентів — зображення їхніх закидів як «міфів», що не відповідають фактам. На погляд Рябенка, існують такі «міфи про декомунізацію»:

- що вона не на часі, бо є важливіші справи — війна, корупція тощо;
- що вона відволікає увагу суспільства від браку реальних реформ;
- що перейменування вулиць потребує значних коштів;
- що суспільство, особливо старші люди, не хочуть перейменувать;
- що «декомунізаційні закони» ускладнять історичні дослідження;
- що визнання ОУН і УПА борцями за незалежність «унеможливить об'єктивне дослідження... польсько-українського конфлікту»;
- що «декомунізаційні закони забороняють комуністичну ідеологію, обмежують свободу слова»;
- що ними скасовано День Перемоги 9 травня і вшанування ветеранів;
- що декомунізація ускладнить стосунки з Росією «та іншими країнами — наприклад, з Китаєм.

Більшість вказаних «міфів» справді відображають закиди, повторювані різними критиками (від науковців до проросійських активістів). Однак Сергій Рябенко не згадує про інші закиди (зазначимо, іноді досить маніпулятивні) на адресу «декомунізаційних законів»: що встановлені ними заборони суперечать Конституції; що демонтаж монументів є руйнуванням пам'яток; що декомунізацію здійснюють «радянськими методами»; що визнання УПА зіпсувало стосунки із сусідньою Польщею. Ці закиди складніше назвати «міфами», адже їх деконструювання чи пояснення вимагає значно більше просвітницьких зусиль.

Якщо характеризувати «нарратив очищення» згідно концепції Гайдена Вайта, то він має завершуватися подоланням перешкод і досягненням щастя. Для «нарративу очищення» певною мірою щасливим кінцем стала заява Володимира В'ятровича у березні 2018 року про фактичне завершення декомунізації, принаймні щодо публічного простору [6].

Регіональний (децентралізований) нарратив

Існує дещо інакший варіант позитивного нарративу декомунізації, який можна назвати *децентралізованим*. Він представлений у статтях харківських, сумських, кропивницьких журналістів і активістів — Владислава Артюха [1], Марії Тахтаулової [48], Дмитра Сінченка [43] та інших, де описано перебіг і наслідки декомунізації в їхніх містах, а також охарактеризовано різні групи впливу у місцевій владі та в громадах. Цей нарратив також змальовує цікаву картину втілення декомунізації на місцевому рівні, що перетворилася на процес боротьби різних світоглядів, ідентичностей, позицій, доволі далекий від картини нав'язування владою «більшовицькими методами» місцевим громадам «націоналістичних» топонімів, що її малюють деякі критики декомунізації. Все відбувалося радше навпаки: у гострих дискусіях і на мітингових протистояннях цих груп формувалися найрізноманітніші пропозиції щодо перейменування міст і селищ, вулиць і площ. А місцеві ради, залежно від свого політичного складу, більшою чи меншою мірою відгукувалися на ці пропозиції громадськості. Тож у різних містах з'явилося трохи «патріотичних» топонімів, трохи «імперських», багато нейтральних («Сонячних», «Каштанових»), але і прорадянських збереглося чимало (на честь місцевих «червоних директорів» або генералів часів «Великої Вітчизняної»).

У регіональних нарративах немає наголосів на прийнятті «декомунізаційних законів», на рішучих діях влади з їх впровадження. Навпаки — влада (місцева й столична) зображена у кращому разі як ненадійний партнер місцевих патріотичних активістів. Скеп-

тичне змалювання в цих наративах влади та її ролі ґрунтується не лише на реаліях Сходу та Півдня, але також на закорінених антиелітистських світоглядних настановах багатьох українців.

Негативні наративи

Зусилля з формування в суспільній свідомості негативної репрезентації декомунізації як «націоналістичного вандалізму» розпочалися принаймні 2009 року, після видання президентом Віктором Ющенком указів, де йшлося про демонтаж пам'ятників організаторам Голодомору. Тоді цим активно займалися «антипомаранчеві» політики — шанувальники СРСР і комуністичної ідеології Петро Симоненко, Наталя Вітренко, Дмитро Табачник [46; 47]. У 2015 році їхню справу відроджували інші. Народна депутатка Ганна Гопко так характеризувала розголос у мас-медіа навколо прийняття «декомунізаційних законів»:

«Ми бачимо десятки статей із маніпуляціями про те, що начебто ветерани не зможуть вийти на травневі свята з орденами, тому що їх посадять у тюрми. Це відверта російська дискредитація українського парламенту для того, щоб загальмувати процес декомунізації» [8].

Телепропагандист В'ячеслав Піховшек у статті «Разве справедливо, что Украине сейчас вместо “декоммунизации” втюхивают “бандеризацию”?» [33] подав перший начерк наративу декомунізації з погляду її політичних опонентів. Він стилізував свою статтю під «журналістське розслідування», сполучивши нібито об'єктивний тон із маніпуляціями, перебільшеннями і вигадками. Обраний Піховшенком наративний ключ можна визначити як поєднання трагедії з детективом і сатирою. Прийняття «декомунізаційних законів» у ньому — це «эпизод в дьявольской междуусобице нынешних властных политиков, реально не понимающих, что с исторической памятью шутить нельзя» [33].

Це також наслідок намагань «кон'юнктурника Яценюка» підставити президента Порошенка, котрий «пришел в ярость... ибо понимает, что оказался под ударом, независимо от того, подпишет законы, или нет: если да, то у него возникают проблемы на Юге и Востоке Украины, если нет, то на Западе».

Піховшек інтерпретує політику декомунізації як «спецоперацію» влади проти власного суспільства:

«Каждый, кто находит здоровое и героическое в истории СССР, помимо преступлений, присущих этому государственному устройству, объявляется “совком”, человеком с “советским менталитетом”. Таких людей подвергают осмеянию, против них активно используют язык вражды. Цель этой спецоперации: украинцы, признавая

советський режим в своїй країні «преступним», повинні і осудити, і соромитися його» [33].

Офіційне «визнання борців за незалежність» Піховшек пояснює наступним чином: «людей, наприклад, із ООН, зобов'язують почуватися во всіх регіонах України», і робить невтішний висновок: «Україні зараз замість “декомунізації” впроваджують “бандеризацію”». Він також лякає мільйони українців небезпечним наслідком, що неминуче зачепить усіх через впровадження «декомунізаційних законів», а саме: «крупномасштабний передел власності» після визнання злочинним радянського режиму:

«...признание України “преступности коммунистического режима” в собственной стране со всей очевидностью поставит вопрос о том, кто же пострадал от этой “преступности”. Кто является жертвой? Какая ему за это причитается компенсация? Он получил обратно то, что у него коммунисты забирали с 1917 года?» [33].

Друга причина боятися цих законів — ініційоване російськими та проросійськими ЗМІ залякування наближенням «реституції» майна поляків, виселених із Західної України в 1940-х роках [23]. Піховшек приєднується до цього залякування, нагадавши, що схоже відбувалося в країнах Балтії, які визнали радянський режим окупаційним.

Закид Піховшека про «бандеризацію» здобув чималу популярність і став основою розвиненішого нарративу, який можна назвати «*міфом про В'ятровича й бандеризацію України*». Структурно і стилістично цей нарратив не містить зовсім нічого нового, адже він закорінений у давніших текстах, часто тих самих авторів, які критикували «націоналізацію історії» та «геноцидну концепцію Голодомору, нав'язану діаспорними націоналістами».

«Міф про В'ятровича й бандеризацію» — варіант «антинаціоналістичного» міфу, за яким українське суспільство ділиться на дві нерівні частини — «нормальну», ненаціоналістичну російськомовну більшість, не стурбовану проблемами мови, культури, історії, та агресивну, малоосвічену націоналістичну меншість, яка й спричиняє «суспільний розбрат», піднімаючи конфліктні теми. Аби та меншість виглядала ще непривабливіше, її зображують як не цілком українську, наголошуючи на її галицькому або діаспорно-заокеанському походженні. На роль головного лиходія в цьому міфі підійшов Володимир В'ятрович як галичанин і колишній керівник Центру досліджень визвольного руху, автор книжок і статей про Українську повстанську армію та Степана Бандеру. До вітчизняних міфотворців долучилися й деякі західні автори, які не цураються повторювати штампи російської про-

паганди, розповідаючи про «нового київського комісара пам'яті» з більшовицько-бандерівськими замашками, який намагається «контролювати минуле нації» [55; 62].

Серед активних творців «міфу про В'ятровича й бандеризацію» — львівський автор, теж історик, Василь Расевич, у чийх статтях навіть президент перетворюється на знаряддя в руках підступного маніпулятора: «...Незважаючи на молодий вік, активним промотором такої, можна сказати, директивної (шляхом видачі президентських указів) історії був уже тоді Володимир В'ятрович» [39].

За Расевичем, у квітні 2015 року українцям замість декомунізації лих в'ятровичі підсунули антирадянщину, русофобію й бандеризацію:

«Такий розворот подій (*Євромайдан і наступна російська агресія — О. Гр.*) не міг не відбитися на українській історичній політиці, і особливо активні актори пустили її в русло антирадянськості та, відповідно, антиросійськості... Під прикриттям ідеї декомунізації було намішано вкрай багато суперечливих моментів. ...Закон "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України в ХХ столітті"... це типова спроба законодавчим актом визначити перелік позитивних героїв в історії України» [39].

Ця своєрідна інтерпретація законів Расевичем є породженням кількох світоглядних стереотипів. Перший: ототожнення «борців за незалежність» із героями. Якщо когось визнали борцем за національну незалежність, значить — «героїзують». Це характерний галицький патріотичний стереотип, його, вочевидь, неусвідомлено поділяють навіть тамтешні противники «бандеризації». Другий стереотип: нездатність розрізняти критичне судження й особисту образу («публічну зневагу»). Таке нерозрізнення у багатьох українців збереглося від радянських часів, коли всяку критику, не санкціоновану згори, оголошували наклепом, а санкціонована не обходилася без обплывування критикованого. Третій стереотип ліберальний: автор не припускає, що можна щось позитивне визнавати за «терористами», тим паче націоналістами, навіть якщо йдеться про факт їхньої боротьби за незалежність країни.

Зусиллями цього та інших авторів, «міф про В'ятровича й бандеризацію», став, мабуть, найрозвиненішим наративом декомунізації — в ньому вже є власні міні-наративи, що детально описують окремі етапи декомунізаційного процесу («поспішне ухвалення законів», «героїзація бандерівських різунів», «ламання скульптур», «насильницькі» перейменування міст, «скасування Дня Перемоги», переслідування сивочолих ветеранів за носіння радянських нагород тощо).

Зовнішньою рамкою цього міфу є згаданий вище *grand-narrative* сучасної історії України як протистояння «нормальної» більшості (себто тієї, що не проблематизує ціни величі СРСР та «морозива по 20 копійок») та галичансько-націоналістичної меншості. З нього ж беруться й узагальнені оцінки сучасного та прощого стосовно майбутнього України. Скажімо, ось таку загальну оцінку сучасному перебігу політичних подій і формуванню нового офіційного дискурсу Другої світової війни запропонувала оглядача прорадянського сайту «Дозор» О. Степанова:

«...додалося ще одне свято — День пам'яті і примирення. Хоча з огляду на те, що відбувається у ці дні в Україні, його варто було б назвати Днем забуття і ненависті. Або Днем розділення електорату. Важко зрозуміти, як ми всі скотилися до такого, але за останні чотири роки найсвітліше і найдобріше свято “зі сльозами на очах” перетворилося на парад брехні, взаємних звинувачень і людської злоби під спільним гаслом “Зате не як у Росії”» [45].

Надзвичайно поширеною тезою, пропагованою різними критиками, є звинувачення декомунізації у нав'язаності згори (владою) та «совєтськості» її адміністративних методів. Наприклад, Галя Койнаш до поганих методів, успадкованих від радянських підходів, додає ще й погану ідеологію: «Так звані “декомунізаційні” закони в їх поточній формі дуже нагадують совєтську практику нав'язування певної ідеології як правильної» [17].

Інший поширений мотив — заборона публічно вилловлювати альтернативні судження і про радянський режим, і про УПА, нібито запроваджена «декомунізаційними законами». Але насправді заборона стосується, по суті, публічного обстоювання лише однієї опінії — такої, що заперечує або виправдовує злочини радянського тоталітарного режиму. Ще один міні-нарратив стосується «нав'язування» владою громадянам націоналістичних назв їхніх вулиць і міст. Наприклад, Георгій Касьянов яскраво і доволі маніпулятивно зобразив цей процес у Києві:

«...люди, которые продвигали переименование, и не только в Киеве, хорошо организованы. Ядро — партия “Свобода”. Внешняя поддержка — Институт национальной памяти, во главе которой стоит человек, активно продвигающий определенный миф ОУН и УПА (тобто В'ятрович — О. Гр.). И не о всей ОУН, а именно бандеровской. Эти люди организованы, они этим занимаются много лет, в некотором смысле они “специалисты” в вопросах смены табличек, спиливания заборов, ломания скульптур, факельных шествий и скандирования лозунгов. А люди, которые выступали против, — просто “жители столицы”. У них были предложения пе-

реименовать название местности, но разве разрозненные голоса могут превозмочь организованный рев?» [9].

Як бачимо, тут до конкретного випадку (рішення Київради про надання колишньому Московському проспекту імені Степана Бандери) дописуються не лише добре організовані лиходії на чолі з В'ятровичем, котрі чомусь «спиливають забори» (хоча демонтажу пам'ятників чи табличок з назвами вулиць паркани не заважають), а й набір типових форм бандерівської діяльності: від «факельных шествий» — до нищення творів мистецтва («ломания скульптур»), знайомий нам зі статей Дмитра Табачника і заяв ЦК КПУ десятилітньої давнини про «вандалів — фашистів у вишиванках». Приєднано сюди і «гранд-нарратив «бандеризації України галичанами», частиною якої нібито є сучасна декомунізація:

«...раньше культ Бандеры, ОУН и УПА был локальным. А теперь его хотят “натянуть” на всю Украину, и не просто натянуть, а еще и принудить граждан чувствовать этих людей и организации. А если вы их критикуете, вы нарушаете закон» [9].

До демонізації «в'ятровичів», яку розпочали ліберальні критики декомунізації, долучилися й учорашні комуністи та діячі Партії регіонів. Житомирська прокомуністична газета «Сільське життя» в дописі про прибуття зроблених у Китаї бульдозерів для ремонту місцевої об'їзної дороги теж не обійшлася без згадки про міфічних лиходіїв:

«Як не намагаються *нинішні вятровичі-мерзотники*, по-більшовицьки, силоміць, стерти з пам'яті нашого народу славні економічні здобутки Радянської України часів правління комуністичної партії, все ж саме з Китаю, де успішно править країною комуністична партія, вже прибула партія нової техніки для реконструкції дороги Північного обходу навколо Житомира» [16].

Своєрідною інверсією, антитезою міфу про «бандеризацію» можна назвати висловлювання декого із «декомунізаторів» про те, що Євромайдан 2013-2014 року був «продовженням боротьби УПА», адже активісти Майдану «ділилися на сотні, як в часи УПА» (ніби ніде більше поділу на сотні не було), над Майданом «майорів червоно-чорний прапор», а «офіційним вітанням стало бандерівське “Слава Україні”» [5].

Переконливу критику такої репрезентації дав Ярослав Грицак [11]. Однак довірливість до «міфу про в'ятровичів», як головних декомунізаторів, виявляють не лише її опоненти, а й деякі прихильники. Якщо Микола Рябчук лише мимохідь назвав очолений Володимиром В'ятровичем Український інститут національної пам'яті «головним архітектором декомунізації» [42], то відомий іс-

торик Наталя Яковенко дала нашому героєві суттєву вищу оцінку:

«Теперішній директор Інституту Володимир В'ятрович — історик, який пише де-в-чому суперечливі праці, з якими можна не погоджуватись, але те, що він здійснив декомунізацію блискавично та фактично силоміць, заслуговує, як на мене, на пам'ятник. Понад два десятиліття по всій Україні стирчали монументи Леніна, нас оточували радянські назви, які неминуче впливали на "історичну пам'ять", а отже — й на ототожнення людиною себе з Радянським Союзом. В'ятровичу ж вдалося справитися з цим абсурдом без особливих трагедій і побоїщ» [44].

Цікавим є спостереження Андрія Портнова, який констатував подібність між дискурсами-опонентами в суперечках навколо декомунізації:

«...У запалі суперечки часто геть непомітною залишається розюча подібність, наприклад, "антидонецької" та "антигаличанської" риторики. В обох наративах присутнє уявлення про зіпсований ідеал (залежно від ідеологічної позиції — європейський чи православний), грубо спрощений образ уявленої протилежної групи ("галичани", "жителі Донбасу") як наділеної "ідентичністю" чи "цінностями", що їх та група буцімто агресивно нав'язує решті країни, тим самим заважаючи їй "нормалізуватися"» [34].

Однак воно теж містить певне спрощення. Негативні регіональні стереотипи «немитих галичан-бандерівців» та «донецьких бандюків» не породжені декомунізацією, вони існують здавна й експлуатуються в політичній риторичі, як і позитивні стереотипи «галицького П'ємонту», та «індустріально найрозвиненішого Донбасу, який усіх годує».

Як засвідчують науковці, зокрема й сам Андрій Портнов у власній іншій публікації [26], регіональні ідентичності є реальністю, а їхні групові світоглядні настанови й цінності справді різняться. Тож чому б політикам не експлуатувати їх. Той факт, що вони роблять це подібним чином, не є чимось новим.

Прикметними також є особливості експлуатації регіональних стереотипів у дискусіях навколо «декомунізації». Пряма, «груба» експлуатація негативних стереотипів панує у соціальних мережах; натомість респектабельні диспутанти, які називають себе експертами і об'єктивними спостерігачами, вдаються до експлуатації непрямої, ґрунтованої на реаліях. Наприклад, коли Георгій Касьянов звинувачує «декомунізаторів» у тому, що вони намагаються розтягнути культ Бандери й УПА на всю Україну, то за цим стоїть принаймні той факт, що згаданий культ таки мав і досі переважно зберігає регіональний, галицько-волинський характер [10].

А коли Володимир В'ятрович говорить, що Донбас і Крим слугували мобілізаційною базою для сепаратизму й російської агресії, то фактами тут є і сепаратизм, і російська агресія, й проросійські настанови значної частини населення згаданих регіонів.

Ліберальні наративи

М'якшу й сюжетно більш спрощену критичну репрезентацію декомунізації можна назвати *ліберальним наративом*. Він сформований зусиллями тих, хто позиціонує себе як інтелектуали та експерти, захисники європейських демократичних цінностей та збалансованих підходів до політики пам'яті, а також — як іноземні знавці України. У їхніх статтях, відгуках, інтерв'ю, виступах (Андреас Умланд [49], Оксана Шевель [53], Галя Койнаш [17]), у відкритому листі до президента Петра Порошенка [3], що його підписало багато відомих українських і західних науковців (де-хто з яких не володіє українською мовою, себто не міг самостійно прочитати законів, але засуджує їх), декомунізація постає як помилковий курс малопрофесійної української влади. Окремі елементи цього наративу (як-от закиди в обмеженні демократичних свобод, в ігноруванні думки громадськості, зокрема — мешканців Сходу і Півдня України) зустрічаються й у текстах, віднесених нами до «міфу про бандеризацію». У цьому немає нічого дивного: адже будь-яка міфологія є колажем, змонтованим переважно з готових блоків (ідей, символів, сюжетних ліній, навіть персонажів), запозичених із раніших міфів, наративів, ідеологій. Важливою є та система ідей, символів і настанов, що утворюється із уламків різного походження. У цьому плані між «міфом про бандеризацію України» та проєвропейським ліберальним наративом є істотні відмінності. Зокрема — місце, відведене аргументові про недемократичний характер передбачених «декомунізаційними законами» заборон. Для «міфу про бандеризацію» він не відіграє значної ролі й має суто декоративний характер. Натомість для ліберальних авторів декомунізації заборони — головний, ключовий елемент їхньої критики, а також, фактично, єдиний, у якому ліберали мають схожу позицію із проросійськими середовищами.

Ліберальна репрезентація процесу декомунізації — це ще не надто розгалужений наратив із виразним сюжетом, а радше проєкція на декомунізацію давнішого та ширшого ліберально-прогресистського наративу про взаємини України із Заходом, про її місце в сучасному світі.

Він представляє Україну як політично, економічно й культурно відсталу, приречену наздоганяти очолений Заходом прогрес людства. Дії української влади, особливо ті, що не є точним і

швидким виконанням приписів західних експертів, змальовуються як поведінка чи то нерозумного, неслухняного підлітка, чи то агресивного молодика, зачарованого ідеями правого радиказму. Американський науковець Олександр Мотиль вважає такі репрезентації частиною гегемоністичного й орієнталістського погляду Заходу на Схід, до якого включають і Україну.

Такий погляд «зводить українську історію до статусу другорядного сюжету у великих історичних наративах, позбавляє українців власного голосу, малюючи їх як есенційного “Іншого” — дикого, нерозумного, схильного до насильства й руйнування» [63].

Серед творців ліберального наративу нема єдності в тому, що саме «не так» у політиці декомунізації. Наприклад, для Василя Расевича проблемою є «монополізація політики пам'яті», доказ чого — існування Інституту національної пам'яті як органу виконавчої влади [39], натомість Ярослав Грицак переконаний, що УІНП «нельзя назвать выразителем официальной линии, поскольку такой линии не существует» (доказ — розбіжності в заявах президента Петра Порошенка та відомого «радикала» Олега Ляшка) [11].

У ліберальному наративі можемо виокремити кілька основних мотивів:

- некомпетентність і затурканість української влади, її «неєвропейськість» (Андреас Умланд — про те, що з українських урядовців такі політики, як зі Сталлоне боксер) [49].

- загроза демократії від декомунізації (лейтмотив багатьох виступів як західних, так і вітчизняних ліберальних експертів);

- «небезпека розбрату», що її створює декомунізація (як-от у закиді Галі Койнаш, що центральна влада знову «не прислухалася до Сходу» [17]);

- мотив історичний («намагання влади приховати похмурі сторінки націоналістичного минулого» [49]) — його деякі критики-ліберали поділяють із критиками-«ватниками», а дехто додає згадування про значні успіхи радянської модернізації [29] та про «більшовицькі методи в'ятровичів»);

Усі ці мотиви служать обґрунтуванню головного послання ліберального наративу — «декомунізаційні закони» є політичною помилкою, небезпечною для української демократії та європейської перспективи України.

Роль фіналу в ліберальному наративі спершу відігравали про рокування ганебного для України скасування «декомунізаційних законів» європейськими судами, однак після кількох років запровадження законів, і зосередженості європейських судів на інших, не менш болісних проблемах, цей фінал сам себе дезавуював.

Адаптований до українських умов (а отже, прихильніший) варіант ліберального нарративу вимальовується з текстів таких відомих інтелектуалів, як Володимир Кулик [20; 21], Микола Рябчук [42], Олександр Мотиль [63; 64]. Вони згодні з критикою юридичних недоліків «декомунізаційних законів» і потребою в їх частковому коригуванні, але водночас наголошують на необхідності декомунізації як такої, з огляду на російську імперську загрозу незалежному існуванню України. А тих ліберальних критиків, котрі виступають проти визнання УПА, проти засудження злочинності радянського режиму, а також оцінюють декомунізацію як правонаціоналістичну загрозу демократії, ці автори розглядають як таких, що не розуміють сучасних реалій — ані європейських, ані українських.

Підсумовуючи огляд нарративів декомунізації, що формуються та окреслюються в культурному просторі сучасної України, сказати б, на наших очах, можемо констатувати: у своєму світоглядному різноманітті й політичній різнобарвності вони віддзеркалюють суперечливі процеси суспільно-політичної, світоглядної, культурної трансформації, що їх переживає українське суспільство, переосмислюючи власне минуле.

Література:

1. **Артюх В.** Про зміну комуністичної топоніміки у місті Суми. *Historians*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1960-v-yacheslav-artyukh-pro-zminu-komunistychnoyi-toponimiky-u-misti-sumu>.
2. **Балашова О.** Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/>.
3. Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так зв. «Антикомуністичного закону» Президентові України П. О. Порошенку та Голові Верховної Ради України В. Б. Гройсману». *Критика*. 2015. Квітень. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznnavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>.
4. **Володимир В'ятрович:** Декомунізаційні закони були відображенням настроїв суспільства. УІНП. 2016. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-v-yatrovich-dekomunizatsiini-zakoni-buli-vidobrazhennyam-nastroiv-suspilstva>.
5. **В'ятрович В.** Декомунізація і академічна дискусія. *Критика*. 2015. Травень. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-diskusiya>.
6. В 'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Украї-

- ні. УНІАН, 2018. URL: <https://www.unian.ua/politics/2390440-vyatrovich-zayaviv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html>.
7. **Гайдай О.** Кам'яний гість: Ленін у Центральній Україні. К.: «К.І.С.». 2018. 280 с.
8. **Ганна Гопко:** «Чого ні в кого не виникає питання, чому в нас не може діяти нацистська партія?» *Телекритика*. URL: <http://ru.telekritika.ua/kontekst/2015-04-19/106201>.
9. **Георгій Касьянов:** «Если бы Украинская революция закончилась провалом, не было бы УССР». *Деловая столица*. URL: <http://www.dsnews.ua/economics/georgiy-kasyanov-petlyura-vinnichenko-i-grushevskiy---vse-3005-2018220000>.
10. **Грицак Я.** Про «бандеризацію України»: статистика і географія Маршів Бандери». *Україна Модерна*. URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu>.
11. **Грицак Я.** Развитие украинской культуры памяти после 1991 года. Конференция «Извлекаем ли мы уроки из истории? Культура памяти как путь к европейскому взаимопониманию». Варшава. URL: http://gwminsk.com/files/yaroslav_griczak.pdf.
12. **Гриценко О.** Президенти і пам'ять: політика пам'яті президентів України (1994–2014): підгрунття, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.». 2017. 1136 с.
13. **Дронова К., Стадний Є.** Декомунізаційні закони: пропозиція правок. *Критика*. 2015. Травень. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/>.
14. **Касьянов Г.** Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. *Историческая экспертиза*. 2016. № 2. С. 28–56.
15. **Касьянов Г.** Past Continuous: Історична політика 1980-х — 2000-х: Україна та сусіди. К.: Laurus, 2018. 420 с.
16. Китайські комуністи вийшли на трасу. *Сільське життя*. URL: silskе.org/glavnaya/3126-kitayski-komunisti-viyshli-na-trasu.html.
17. **Койнаш Г.** «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату і гарантований судовий розгляд у Страсбурзі. *Критика*. 2015. Травень. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/>.
18. **Короленко Б., Майоров М.** Похорон богів. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини. *Український тиждень*. URL: <http://tyzhden.ua/Society/152412>.
19. **Кулик В.** Гібридна дерусифікація. *Критика*. 2017. Жовтень. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/hibrydna-derusyfikatsiya>.
20. **Кулик В.** Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану. *Наукові записки ІПіЕНД НАН України ім. І. Кураса*. 2016. Випуск 5-6 (91-92). С. 200–212.
21. **Кулик В.** Про неякісні закони та нечутливих критиків. *Критика*. 2015. Травень. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv>.
22. **Куріна А.** Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики. *Українська правда*. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2016/05/7/211912/>.

23. **Лозуцько С.** Євроінтеграція + декомунізація = реституція. 2000. URL: https://www.2000.ua/v-nomere/forum/puls/evrointegracija--dekomunizacija--restitucijaa4-1_1446118699.htm.
24. **Лосєв І.** Декомунізація = дерусифікація України. *Український тиждень*. URL: <http://m.tyzhden.ua/Society/152416>.
25. **Лунін С.** «Антикомуністичні» закони 9 квітня: що варто було би переробити. *Критика*. 2015. Травень. URL: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/zakony-9-kvitnyashcho-var-to-bulo-pererobyty>.
26. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. *Україна Модерна*. Спец. випуск. 2007. № 12 (2).
27. **Любарєць А. В.** Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2015-2015). Дисертація на здобуття наук. звання канд. істор. наук. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. 257 с.
28. Ляшко добився декомунізації України. *Акцент*. URL: <http://new.akt-sent.com.ua/politics/4254-lyashko-dobivsy-a-dekomunizatsiji-ukrajini>.
29. Нова програма історії України для шкіл: історія жертвовних героїв чи талановитих переможців? *Цензор.net*. URL: <https://ua.censor.net.ua/r404558j>.
30. Одеса провела декомунізацію. *Лівий берег*. URL: https://ukr.lb.ua/news/2016/04/27/334006_odesa_provela_dekomunizatsiyu.html.
31. **Олійник А.** Реформа у сфері політики пам'яті: проміжні підсумки виконання «декомунізаційних законів». *Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow report*. К.: 2017. 27 с.
32. **Пецух М.** Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/20/7109125/>.
33. **Пиховшек В.** Разве справедливо, что Украине сейчас вместо «декоммунизации» втюхивают «бандеризацию»? *Народный корреспондент*. URL: <http://nk.org.ua/politika/argumentyi-pochemu-petr-poroshenko-doljen-nepodpisyivat-zakonyi-o-dekommunizatsii-6264>.
34. **Портнов А.** Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. *Критика*. 2015. Травень. URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>.
35. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 — 1991 років». Закон України № 316-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. Ст.201.
36. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Закон України № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. Ст. 219.
37. «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX ст.». Закон України № 314-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 25. Ст. 182.
38. «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Закон України № 315-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 25. Ст. 191.

39. **Расевич В.** У вільній декомунізованій державі. Про монополізацію політики пам'яті в Україні. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/u_vilniy_dekomunizovaniy_derzhavi_n1392642.
40. Результати соціологічного опитування, проведеного в рамках проєкту «Започаткування Національного діалогу в Україні». Січень-червень 2015. К.: МЦПД. 2015.
41. **Руденко С. Б.** «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. № 30. С. 283–300.
42. **Рябчук М. Ю.** Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? *Наукові записки ІПЕНД НАН України ім. І. Ф. Кураса*. 2016. Випуск 2(82). С. 104–117.
43. **Сінченко Д.** Кропивницький: місто паралельних вимірів. *eastbook.eu*. URL: <http://www.eastbook.eu/ua/2016/11/кропивницький-місто-паралельних-вим>.
44. **Скорород О.** Без Леніна, але з Гавелом та Шухевичем: Три роки декомунізації. *Цензор.net*. URL: https://ua.censor.net.ua/resonance/3066835/без_ленина_але_з_гавелом_та_shuhevychem_try_roky_dekomunizatsiyi.
45. **Степанова О.** Про День Перемоги в Кіровограді, фейкових ветеранів і «липове» примирення. *Дозор*. URL: <http://dozor.kr.ua/post/pro-den-peremogi-v-kirovogradi-feykovikh-veteraniv-i-lipove-primirennya-5890.html>.
46. **Табачник Д.** Галицький шлях от Великой Победы. 2000. 22.05.2008.
47. **Табачник Д.** Реквием по Украине. 2000. 6.08.2009.
48. **Тахтаулова М.** Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи. *Historians*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1870-mariia-takhtaulova-zminy-symvoliv-chy-symvolichni-zminy-abo-dekomunizatsiia-po-kharkivsky>.
49. **Умланд А.** Сильвестр Сталлоне как боксер, или Эффект зрелищности. По поводу законов о декоммунизации и экспертной среде в Украине. *Новое время*. URL: <https://nv.ua/opinion/umland/silvestr-stallone-kak-bokser-ili-effekt-zrelischnosti-50871.html>.
50. **Хархун В.** Комунізм як музейний експонат: радянська спадщина — об'єкт політики пам'яті в Україні. *Україна Модерна*. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kharkhun-communism>.
51. **Хітрова Т.** «Декомунізація» як риторичний дискурс та джерело формування амбівалентних смислів у сучасному інформаційному просторі України. *Образ. Наук. журнал. КНУ ім. Т. Шевченка*. Інститут журналістики. 2015. Випуск 3 (18). С. 60–67.
52. **Червоненко В.** Від ненависті до підтримки: чому змінилося ставлення до УПА? *BBC Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41597497>.
53. **Шевель О.** Щоб відповідати європейським стандартам, закони «про декомунізацію» потребують змін. *Українська правда*. URL: <https://www.ppravda.com.ua/columns/2015/05/7/7066721/0>.
54. **Яворський В.** Аналіз закону про заборону комуністичних символів. *Права Людини в Україні*. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1430493970>.

55. **Cohen, J.** The Historian Whitewashing Ukraine's Past. *Foreign Policy*. May 2, 2016. URL: <https://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-pastvolodymyr-viatrovych/>.
56. Decommunized: Ukrainian Soviet Mosaics / Yevgen Nikiforov, foreword by Olga Balashova, Lizaveta German. Osnovy. DOM. Kyiv. 2017. 256 p.
57. **Ishchenko, V.** Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. 2011. Vol. 19. No 1-2. P. 369–395.
58. **Kasianov, G.** How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 16.1. 2015. pp. 149–155.
59. **Liubarets, A.** Vandalism as a tool for Ukrainian politics of memory of Soviet monumental heritage (2009–2015). *Український історичний збірник*. К.: Інститут історії НАНУ. 2017. С. 324–336.
60. **Marples, D.** Decommunisation in Ukraine. Implementation, pros and cons. *New Eastern Europe*, September 16, 2016. URL: <http://neweasterneurope.eu/post-author/david-marples/>.
61. **Marples, D.** Ukraine Parliament Legalizes «Fighters for Ukrainian Independence in the 20th Century». *Current Politics in Ukraine*. April 9, 2015. URL: <https://ukraineanalysis.wordpress.com/2015/04/09/ukraine-parliament-legalizes-fighters-for-ukrainianindependence-in-the-20th-century/>.
62. **McBride, J.** How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past. *Nation*. August 13, 2015. URL: <http://www.thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/>.
63. **Motyl, A.** Facing the Past. In *Defence of Ukraine's New Laws*. *Foreign Affairs*. 2015. Vol. 94. No. 5.
64. **Motyl, A.** De-Communization, Hannah Arendt, and Ukrainian Nationalism. *World Affairs*. July 28, 2015. URL: <http://worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/de-communization-hannah-arendt-and-ukrainian-nationalism>.
65. **Olszański, T.** Wielka dekomunizacja. Ukraińska polityka historyczna czasu wojny. *Punkt Widzenia*, Numer 65. Warszawa: Centre For Eastern Studies, 2017.
66. **Paul du Gay, Stuart Hall e.a.** *Doing Cultural Study: The Story of the Sony Walkman*. SAGE. 2013. 208 p.
67. **Portnov, A.** “De-Communization” and Legislating History in Post-Maidan Ukraine. *Aspen Review*, Issue 04, 2017. URL: <https://www.aspenreview.com/article/2017/de-communization-legislating-history-post-maidan-ukraine/>.
68. **Riabenko, S.** Ten myths about decommunization in Ukraine. *Euromaidan Press*. June 18, 2015. URL: <http://euromaidanpress.com/2015/06/18/ten-myths-about-decommunization-in-ukraine/>.
69. **Stryjek, T.** *Ukraina przed końcem Historii*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014. 412 s.
70. **White, H.** *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1973. 448 p.
71. **Zhurzhenko, T.** The making and unmaking of revolution: What 1917 means for Ukraine, in light of the Maidan. *EUROZINE*. November 30, 2017. URL: <https://www.eurozine.com/the-making-and-unmaking-of-revolutions/>.

МАРИНА МІЩЕНКО

ОБ'ЄКТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ЧИ СКЛАДОВА СИМВОЛІКИ
КОМУНІСТИЧНОГО
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ:
ШЛЯХИ ДО РОЗУМІННЯ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ
ПОНЯТЬУ КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ
ДЕКОМУНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Грунтовне дослідження тематики, пов'язаної із формуванням та генезою системи національної політики пам'яті, зокрема, меморіалізації спадку комуністичного періоду, актуалізувало розгляд проблематики, обумовленої практичною реалізацією положень чинного декомунізаційного законодавства, тлумаченням його ключової термінології, а також визначенням впливу названих процесів на зміни та перетворення у сучасній культурно-мистецькій сфері, зокрема, діяльність, пов'язану з охороною національної культурної спадщини.

З часу прийняття пакету «декомунізаційних законів»¹ минуло вже понад п'ять років, однак сприйняття декомунізації як у суспільстві, так і в науковій спільноті дотепер залишається доволі неоднозначним, а якщо висловлюватися більш точно, то ставлення до неї, подекуди, є діаметрально протилежним — від визнання та підтримки пропонованих, у ході її реалізації, реформ, до ворожості, тотального нерозуміння мети та її ключових завдань.

Варто зазначити, що історична свідомість українців донині не повною мірою звільнена від анахронізмів комуністичної доби, які підживлюються не лише прямим трансляванням (як свідомим та цілеспрямованим, так і неусвідомленим — на рівні сформованої багаторічної звички) від її фізичних носіїв, але й шляхом опосередкованої передачі, з огляду на особливості атрибутики, розміщеної у символічному просторі нашого соціуму (монументи, інші скульптурні форми, окремі усталені традиції, свята — як державні, так і «народні», не визнані офіційно тощо).

При цьому наявні результати із впровадження заходів зі звільнення від тягара комуністичного минулого набули не лише суто матеріалізованих проявів — перейменування населених пунктів,

районів, вулиць у межах усєї країни, демонтаж понад двох тисяч пам'ятних знаків і пам'ятників, зняття юридичних обмежень на доступ до раніше засекречених архівів репресивної «машини» тоталітаризму, але й певних зрушень у духовній сфері, не завжди видимих на перший погляд — трансформацій у рамках індивідуального сприйняття членами українського суспільства тих наслідків, які залишило по собі комуністичне минуле і, у підсумку, формування власної, нічим неспотвореної національної позиції.

Якщо детальніше говорити про наслідки декомунізаційної реформи, що вже проявилися у публічному просторі, то їх, на нашу думку, варто не просто означити для широкого загалу, але й класифікувати залежно від змісту, форми, сфери настання/оприявлення та інших визначальних критеріїв. Загалом це не лише сприятиме візуалізації дійсної картини сучасних декомунізаційних процесів, але й визначенню її поточних та подальших перспектив.

Таким чином, пропонуємо наступні критерії для класифікації оприявлених наслідків декомунізації, що мають на меті показати всю складність та багатовекторність, яка характеризує декомунізаційну реформу:

1. *Залежно від форми оприявлення — матеріальні та духовні.* Матеріальними наслідками в означеному контексті слід вважати всі матеріалізовані у межах фізичного простору діяння (як дії, так і бездіяльність), фактичні події, які безпосередньо пов'язані з декомунізацією та обумовлені нею. При цьому, за характером вони можуть відзначатися різною спрямованістю — бути асоціальними, протизаконними або ж вчинятися/відбуватися у межах і на виконання норм чинного законодавства; мати на меті усунення негативного впливу тоталітарного минулого на значущі сфери публічного та приватного життя.

У практичному контексті найбільшою мірою це відобразилося саме в численних рішеннях уповноважених представницьких органів місцевої влади стосовно зміни назв населених пунктів, вулиць, районів.

Так, згідно із даними, зібраними науковцями Українського інституту національної пам'яті, лише у період з 25 листопада 2014 року по 14 листопада 2016 року Верховна Рада України своїми тринадцятьма постановами схвалила загалом 1012 перейменувань². У трьохсот випадках із цього загального числа було, фактично, відновлено історичну справедливість — повернуто колишні історичні назви об'єктів, відомі ще з дорадянського періоду.

Лідерами за кількістю змін у цьому сенсі стали три області — Донецька (109), Харківська (103) та Дніпропетровська (97). На

територіях України, які є тимчасово невідконтрольними нашим органам влади, загалом було перейменовано 8 районів та 148 населених пунктів, 14 з яких є назвами міст [1].

До *матеріалізованих* наслідків очищення від комуністичного минулого, які мають антисоціальне «забарвлення», і, з огляду на це, перебувають поза межами правового поля, є конкретні випадки умисного порушення особами норм декомунізаційного законодавства, зокрема — в частині вчинення ними карних злочинів.

У цьому контексті поточний аналіз даних з Єдиного державного реєстру судових рішень України дозволив виявити шість вироків за фактом вчинення злочину, передбаченого ч.1 ст. 436-1 Кримінального кодексу України — «Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України...» [2], що вже набули чинності.

До слова, Кримінальний кодекс було доповнено вищезазначеною нормою саме на виконання ст. 7 Прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Стосовно покарання за це суспільно небезпечне діяння, то воно відзначається значною суворістю, оскільки варіюється у межах від обмеження волі на строк до п'яти років (ч.1 ст. 436-1), за умови його вчинення особою, яка є представником влади, або вчинення повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації (ч.2 ст. 436-2), позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна чи без такої.

Для прикладу, розглянемо одне із судових рішень за ст. 436-1 Кримінального кодексу України, наведених у Єдиному державному реєстрі судових рішень. Це вирок від 25 червня 2020 року у справі щодо безробітного мешканця Сумської області, якого було визнано винним у публічному використанні символіки комуністичного тоталітарного режиму і засуджено до покарання у виді штрафу в розмірі 1700 гривень без конфіскації майна. За матеріалами справи чоловік умисно, перебуваючи в автомобілі свого знайомого, публічно демонстрував з вікна транспортного засобу копію прапора перемоги 1945 року (прапор червоного кольору із зображенням забороненої символіки — п'ятикутна біла зірка, серп і молот з характерним написом) під час урочистих заходів

із вшанування пам'яті жертв Другої світової війни 9 травня 2020 року, попередньо закріпивши його на дерев'яній палиці [3].

Цілком закономірно, що надати оцінку *духовним наслідкам*, зокрема підтвердити чи спростувати їх наявність або відсутність значно складніше. Однак свідченням змін духовної сфери українців, на нашу думку, можна вважати те, що «декомунізаційне питання» не лишає байдужою значну частину членів суспільства, адже це не просто чергова «паперова» реформа — її обговорюють, про неї пишуть, знімають фільми, відео-сюжети. Науковці, громадські активісти, незалежні експерти, попри транслявання у національному інформаційному просторі протилежних поглядів на декомунізацію, усе ж намагаються не зводити означений процес винятково до безапеляційного знищення і забуття забороненої атрибутики, а поєднувати його із об'єктивним та неупередженим аналізом фактичних обставин.

2. *Залежно від сфери оприявлення: культурні, політичні, соціальні, правові, економічні.* Процес декомунізації різною мірою вплинув на всі означені сфери. Вірогідно, що перші три зазнали впливу найбільше і питання ґрунтового аналізу впливу декомунізації на кожну із них цілком закономірно може бути предметом окремих галузевих досліджень. Однак і для економіки вона не проходить без наслідків.

За умови, якщо не брати до уваги витратне знесення монументальних пам'ятників комуністичним вождям, то навіть просте, на перший погляд, перейменування вимагає додаткових витрат бюджетних коштів для зміни табличок, написів на адміністративних будівлях, штампів та печаток, друку бланків, виготовлення іншої необхідної службової документації тощо. Звісно, у масштабах невеликого населеного пункту це не виглядає такою мірою критичним і коштовним, однак йдеться про означені процеси у межах усієї держави.

Щодо *правових наслідків*, то цей окремий їх підвид було виокремлено з метою на практиці показати, що прийняття будь-якого закону не можна розглядати як суто формалізований процес, втілений у вигляді юридичного документа. Його норми повинні «працювати», мати практичну реалізацію, і аналізоване нами декомунізаційне законодавство, у цьому сенсі, не є винятком. Здавалося б, непоєднані між собою юриспруденція, декомунізація та пам'яткоохоронна справа в дійсності формують складний взаємозв'язок, який, у тому числі, оприявлюється за рахунок спільного нормативно-правового регулювання, а також слідування принципам, що є базовими для кожної правової дер-

жави — верховенство права в усіх визначальних сферах життя (включно з гуманітарною).

Фактично, з моменту набуття чинності аналізованими законами, було запущено юридичний механізм, який включає внесення змін/доповнень до інших чинних нормативно-правових актів; ухвалення нових, не завжди популярних управлінських рішень в центрі та на місцях; прояви правової реакції держави щодо виявлених порушень законодавчих норм, які вже набули чинності тощо.

3. *Залежно від рівня прогнозованості: прогнозовані та непрогнозовані.* Поділ за цим критерієм викликає підвищений інтерес у суспільстві. Вже зазначалося, що серед громадян відсутнє одностайне сприйняття декомунізації та бачення того, як саме цей процес повинен відбуватися в реаліях сучасного життя. Однак негативізм у цьому питанні характерний передусім для українців старшого віку та радикально налаштованої молоді. Попри це, вельми неочікуваними можна вважати випадки показового персонального ігноруванням декомунізаційного законодавства не лише з боку окремих громадян, але й представників органів державної влади на місцевому рівні.

Наприклад, у жовтні 2015 року у Волновасі депутати місцевої ради замість того, щоб ухвалити рішення про знесення пам'ятника Чапаєву, обмежилися лише його формальним перейменуванням на монумент «Козак». Цим самим об'єкт було виведено з числа тих, що підлягали демонтажу в рамках кампанії з декомунізації. Однак у вересні 2016 року цей пам'ятник усе ж було знесено, але невідомо, яка із наявних причин стала для цього вирішальною — бажання посадовців, хоч і несвоєчасно, але виконати вимоги законодавства, чи принагідно виявлений підвищений радіаційний фон монумента [4].

Вражає злочинна непослідовність місцевої влади Одеси, яка своїм рішенням спершу схвалила перейменування понад п'ятдесяти вулиць міста у відповідності з вимогами декомунізаційного законодавства, а рік по тому місцева рада, вже під керівництвом іншого міського очільника, більшістю голосів скасувала попередню ухвалу, і, або повернула колишні назви, або змінила їх на інші, запропоновані історико-топонімічною комісією. Як підсумок, для уникнення резонансу та негативної реакції громадськості, на офіційному сайті Одеської міської ради було розміщено соціологічне опитування щодо перейменування вулиць. В ньому взяло участь близько п'яти тисяч містян, при цьому переважна більшість з них — 75 % висловилися за збереження саме тих то-

понімічних назв, які вони мали саме у період до набуття чинності декомунізаційними законами — до 21 травня 2015 року.

Попри гучні заяви деяких посадовців та представників засобів масової інформації стосовно того, що декомунізаційні реформи реалізовано більш ніж на 90 % або й взагалі завершено [5; 1], це лише частково відповідає дійсності, адже стосується переважно зовнішніх виявів, але не глибинного смислового переоцінювання.

Боротьба з комуністичним минулим повинна тривати, але з обов'язковою трансформацією та переходом на новий — «інтелектуальний» рівень: від формально визначеної на законодавчому рівні діяльності, яка включає лише реальне усунення комуністичних «міток» із фізичного простору нашої держави, до пошуку і подальшого запровадження дієвих механізмів для *усвідомленої* зміни у сприйнятті тоталітарного спадку та його місця в нових суспільних умовах. Для цього слід виокремлювати у ньому як безумовно злочинні, негативні, так і нейтральні, або й позитивні складові елементи, зокрема, визнані не лише національною спільнотою, але й світовим співтовариством історико-культурні пам'ятки означеного періоду. Отже, цілком закономірно Олександр Гриценком було визначено, що спроби вирішити проблему радянської ідеологічної спадщини «без глибокого переосмислення й переоцінки радянської спадщини, методами “радикалізації декомунізації”, ...може дати негативні суспільні наслідки, що значно перевищать формальні успіхи» [6].

Разом із цим, незважаючи на значну кількість позитивних зрушень, бачимо певні недосконалості нормативно-правового забезпечення декомунізації, які, в сукупності з хибним тлумаченням норм закону, безпосередньо впливають не лише на результативність її подальшого впровадження, але й на таку важливу й водночас проблемну складову культури як діяльність, що пов'язана з охороною об'єктів культурної спадщини.

Загалом переважна більшість учасників наукових дискусій стосовно нормативно-правового забезпечення декомунізації вкрай мало переймалися, або й узагалі ігнорували напрацювання пам'яткознавчої науки. Разом із цим, ті фахівці, які на перший план ставлять проблематику збереження культурної спадщини і національних культурних пам'яток, з незрозумілих причин перебувають поза межами обговорення, або вимушені обирати одну із уже запропонованих раніше і поширених історико-політичними дискусіями позицій. Водночас пам'яткознавців мало цікавлять політичні питання. Однак саме брак комунікації та відсутність

наукового діалогу в своєму поєднанні призводять до фрагментарності сучасних досліджень у сегменті охорони пам'яток радянського періоду.

Важко не погодитися із твердженням Сергія Руденка, яке він наводить у публікації «"Декомунізаційний" закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток» стосовно того, що «проблеми виявлення, дослідження, інформаційного використання та, особливо, збереження нерухомих пам'яток розглядаються у процесі декомунізації з інструментальних позицій, як щось другорядне поруч із ідеологічними питаннями» [7]. Також автор наголошує на тому, що цим самим декомунізаційний закон фактично створює правові підстави для демонтажу пам'яток, що підпадають під заборону публічного використання тоталітарної символіки. І, за певних умов, це може бути витлумачено саме так: якщо формально об'єкт відповідає під заборону, він має бути демонтований, незважаючи на його юридичний статус пам'ятки.

У межах пам'яткоохоронної діяльності вищезазвана проблематика першочергово актуалізується у процесі формування Державного реєстру нерухомих пам'яток України та внесення змін до нього. Загалом це може виражатися у тому, що в процесі визначення/зміни правового статусу об'єкта культурної спадщини необхідно чітко усвідомлювати, чи не потрапляє він під демонтаж у рамках кампанії з офіційного позбавлення від «привидів» комуністичного минулого.

Пропонуємо розглянути означене проблемне поле на прикладі окремих положень Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» у їхньому співвідношенні з нормами чинного законодавства, що регулює суспільні відносини у пам'яткоохоронній сфері, зокрема — Закону України «Про охорону культурної спадщини».

Передовсім варто звернути увагу на зміст Прикінцевих та перехідних положень Закону — ст. 7, зокрема, та їх частина, що визначає конкретний перелік нормативно-правових актів, до яких необхідно внести зміни (доповнення), з огляду на набуття ним чинності.

На даний час до вищезазваного переліку входить дванадцять законодавчих актів³, однак жоден із них не є галузевим для пам'яткоохоронної сфери і не регулює відповідну групу суспільних відносин. У цьому контексті С. Руденко цілком закономірно наголосив на тому, що при розробленні тексту Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди

їхньої символіки», фактично, було проігноровано положення Закону України «Про охорону культурної спадщини» — він навіть жодного разу не згадується в тексті. Таким чином, на думку автора, «норми пам'яткоохоронного законодавства формально діють паралельно із декомунізаційним законом» [7].

Аналізуючи це питання О. Гриценко в публікації «“Декомунізаційне” законодавство, його практичне впровадження та охорона пам'яток: правові, естетичні й світоглядні колізії» [6] зауважив, що «незгадування в одному законі про інший — це норма, а не якась девіація, але колізія між двома законами таки існує...».

На наш погляд, ініціатори й автори тексту законопроекту, який втілюється у Законі «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», передовсім намагались реалізувати політичні цілі, а тому не надто переймалися питаннями збереження пам'яток. Через те не було враховано змісту положень Закону України «Про охорону культурної спадщини», а фахівців з питань охорони пам'яток не залучали до його розроблення.

Наприклад, у п.4. ст. 1 Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», при визначенні поняття «символіка комуністичного тоталітарного режиму», до предметного складу останнього, одразу у двох підпунктах, було включено формулювання такого змісту: *«зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки...»* [8].

На перший погляд побудова такого предметного ряду виглядає цілком закономірно, оскільки, за умови, що названі об'єкти присвячено тим особам, які обіймали керівні посади в складі комуністичній партії, у вищих органах влади та управління періоду СРСР, УРСР (УСРР), або подіям, пов'язаним із діяльністю комуністичної партії чи встановленням радянської влади на території України, в окремих адміністративно-територіальних одиницях, а також переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст., навіть сам факт їх вільного перебування у публічному просторі, не кажучи вже про їх демонстрування на широкий загал, нівелює усі ті положення стосовно національної ідентичності українського народу, його самовизначення, невід'ємності основних прав та свобод людини і громадянина, визначених у тексті Конституції України, як Основного Закону нашої держави. Адже трапляються випадки свідомого використання як комуністичної символіки, так і відповідних пам'яток представниками прокому-

ністично налаштованих об'єднань, політичних партій для пропагування власних ідей, а також провокативного порушення громадського порядку чи загального збурення громадськості.

З іншої точки зору, кожне вищезазначене зображення, пам'ятник чи пам'ятний знак, потенційно може бути, з урахуванням його поточного статусу, певним видом об'єкта культурної спадщини — пам'яткою культурної спадщини національного значення, пам'яткою культурної спадщини місцевого значення або щойно виявленим об'єктом культурної спадщини, і підпадати під охорону держави.

Чим обумовлено це твердження? Звернемося до Закону України «Про охорону культурної спадщини», де у ч.1 та ч. 2 ст. 2 визначено, що, за типами, об'єкти культурної спадщини, у тому числі, поділяються на «спороди (витвори) — твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства...», а за видами — на «об'єкти монументального мистецтва — твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями)» [9].

З цього випливає, що об'єктами культурної спадщини можуть бути монументальні скульптури, картини, малюнки, гравюри, літографії, що не виключає їх одночасної відповідності критеріям, переліченим у названих підпунктах ст. 1 Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Адже картина, малюнок чи гравюра, хоча вони і створені у різний спосіб, з використанням різних художніх технік і матеріалів, по суті, є зображенням — відтворенням вигляду, форми, інших визначальних характеристик, дійсних або уявних, об'єктів, а скульптура, якщо вона є надгробком, або споруджена на честь увіковічнення пам'яті (меморіалізації) видатних осіб, чи певних подій, — є пам'ятником. За цих умов, перш ніж вирішувати «долю» означених мистецьких форм у контексті декомунізаційних процесів, варто з'ясувати, чи не включені вони до відповідних державних реєстрів, згідно визначених категорій, що зобов'язує державу охороняти їх, а не піддавати забуттю.

Тут варто згадати випадки так званого «Ленінопаду». Загалом «ленінопад» — це поняття, що його активно почали використовувати в інформаційному просторі на означення хвилі демонтажу та масових пошкоджень пам'ятників Володимиру Леніну та іншим політичним постатям, державним діячам радян-

ського періоду, яка активізувалася саме у період Революції Гідності.

Зокрема, проаналізуємо події, пов'язані з громадським демонтажем 8 грудня 2013 року пам'ятника Володимиру Леніну в місті Києві активістами-мітингувальниками [10].

Звісно, у той час декомунізація ще не набула системних рис, однак вона вже тривала, і суспільне незадоволення наявною комуністичною атрибутикою зростало, а подекуди — матеріалізувалося у доволі агресивні фізичні прояви. Попередньо активісти, починаючи із червня 2009 року, неодноразово псували пам'ятник Леніну (обливали фарбою, робили написи, відбивали його окремі частини), але остаточне скидання з постаменту, — в прямому та переносному сенсах цього вислову, — відбулося за мовчазного спостереження представників правоохоронних органів уже тоді, коли, згідно із рішенням Кабінету міністрів України, його було виключено з Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Втративши таким чином свій статус, пам'ятник, фактично, опинився поза межами дії правового поля та без відповідного захисту держави, який згідно із Законом України «Про охорону культурної спадщини», вона повинна забезпечувати і надавати *об'єктам культурної спадщини*.

Досліджуючи питання співвідношення декомунізаційної та пам'яткоохоронної термінології, варто зауважити, що, попри значну кількість публікацій, присвячених проблематиці розмежування таких понять як «пам'ятник» та «пам'ятка», зокрема дослідження В. І. Акуленка, В. П. Бадяка, С. І. Кота, Л. В. Прибеги, С. Б. Руденка та інших відомих фахівців у сфері пам'яткознавства та культурології, дотепер трапляються випадки ототожнення або взаємозаміни цих понять, як у межах наукового дискурсу, так і на рівні громадських обговорень, публікацій у засобах масової інформації.

Пам'яткоохоронний контекст нашого дослідження вимагає безапеляційного твердження — поняття «пам'ятка» та «пам'ятник» є не тотожними, а всього лише співзвучними словами-паронімами. Незнання або ж свідоме ігнорування цього факту може призвести до хибного присвоєння охоронного статусу об'єктам, без наявності необхідних для цього фактичних та юридичних підстав.

Таким чином, з огляду на все викладене вище, практичне розмежування аналізованих понять оприявлюється у наступному:

- якщо має місце сукупність визначених законом підстав, пам'ятнику може бути офіційно присвоєно статус пам'ятки за категорією місцевого або національного значення, з її наступним обов'язковим включенням до відповідного реєстру;

- до числа пам'яток національного або місцевого значення можуть належати різні види об'єктів — як нерухомі, так і пов'язані з ними рухомі об'єкти, зокрема й певні пам'ятники.

Окрім того, необхідно вирішити важливе питання стосовно того, яким є методичне забезпечення, і хто офіційно здійснює інформаційний супровід заходів, вжитих для практичної реалізації нормативних положень щодо перейменувань та демонтажу визначених категорій об'єктів, а також — проблемне поле, що супроводжує зазначені процеси.

Це обумовлено тим, що в тексті Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», а саме ч.6 ст.7, міститься лише суто імперативна вказівка для уповноважених органів державної влади у визначений термін — шестимісячний строк з моменту набуття ним чинності — «здійснити демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків..., а також в установленому порядку перейменувати...» визначені об'єкти топоніміки населених пунктів, й інші географічні об'єкти, назви яких містять заборонену символіку, але без подальших додаткових роз'яснень.

Провідною установою, що опікується питаннями методичного забезпечення матеріальної складової декомунізаційної реформи є Український інститут національної пам'яті (далі — УІНП). На його офіційному інтернет-ресурсі міститься значна кількість матеріалів інформаційно-довідкового характеру, присвячених питанням декомунізації — актуальні новини, схеми, діаграми, переліки, звіти. Разом із цим, ґрунтовний аналіз усього пропонованого інформаційного масиву, саме з огляду на пам'яткоохоронний контекст, увиразнює наявність наступних неузгодженостей.

Так, фахівцями Інституту ще у 2015 році було підготовлено вагомий збірник матеріалів, рекомендацій та документів під назвою «Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати». У ньому однак у ньому не міститься детальних роз'яснень та вказівок щодо демонтажу пам'ятників, їхньої попередньої оцінки, а також — визначення подальшої долі вже демонтованих об'єктів.

За великим рахунком, у цьому збірнику вміщено поіменний перелік осіб, колишніх представників комуністичного тоталітарного режиму, на честь яких, зокрема, встановлені пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки та інші меморіальні об'єкти, що підлягають перейменуванню і демонтажу відповідно до Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону про-

паганди їхньої символіки»; кольорові схеми із вказівками щодо того, яка радянська символіка нині підпадає під заборону/є дозволеною, а також — схематичне зображення рамкових періодів декомунізації, зокрема в тій частині, що стосується демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків.

Водночас, щодо перейменувань маємо значно більше конкретики як у вже згаданому збірнику матеріалів, так і безпосередньо на сайті УІНП (текстовий опис процедур), зокрема, що потрібно робити для перейменування вулиці чи населеного пункту; інфографічні зображення алгоритмів із описом конкретних дій для зацікавлених суб'єктів; переліки попередніх, а також вже змінених назв топонімічних об'єктів; матеріали стосовно можливих майбутніх декомунізаційних рішень та інша інформація.

Отже, практична діяльність керівництва та фахівців УІНП, як центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері *відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу*, нині, вочевидь, свідчить про те, що уповноважені особи не вважають, що матеріалізована у вигляді певного культурного здобутку пам'ять про комуністичне минуле, потенційно може містити об'єкти, які є цінними для українців, або ж вони не відносять означені питання до сфери своєї персональної чи інституціональної відповідальності.

Підсумовуючи все зазначене, варто зауважити, що нині простежується відсутність наукового підґрунтя та чітких нормативних критеріїв для розмежування окремих складових поняття «символіка комуністичного тоталітарного режиму» та поняття «об'єкт культурної спадщини» і «пам'ятка». Це може спричинити грубі помилки в ідентифікації видової приналежності нерухомих об'єктів, зокрема — пам'ятників, пам'ятних знаків, і, як наслідок, спровокувати викривлене сприйняття та непоправні зміни їхнього правового статусу і матеріального стану.

Разом із цим, цілком обґрунтованою є потреба розглядати декомунізацію не лише як суто фізичне усунення певних видів радянської символіки. Означена реформа повинна тривати вже на іншому, духовному рівні — як усвідомлений інтелектуальний процес переоцінки тоталітарного минулого. Це стосується не лише ставлення до історичних подій чи політичних постатей радянського періоду, їхніх політичних чи управлінських рішень, але також має охоплювати усебічну якісну оцінку наявного культурно-мистецької спадщини, що не обмежується суто болісним споглядом про цей складний і суперечливий період нашого минулого.

Примітки:

¹ Під пакетом «декомунізаційних законів» в межах означеного дослідження варто розуміти сукупність чотирьох законів, ухвалених Верховною Радою України 9 квітня 2015 року: Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років»; Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»; Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» та Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років».

² Це загальне число, що включає в себе зміну назв 987 населених пунктів та 25 районів на території усіх областей України, за винятком Івано-Франківської.

³ На момент набуття чинності Законом 21 травня 2015 року, цей перелік налічував загалом п'ятнадцять різних нормативно-правових актів, однак після внесення до нього змін у липні 2015 року та грудні 2019 року, їх чисельність скоротилася до дванадцяти.

Література:

1. **Короленко Б., Каретніков І., Майоров М.** Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. №1 (2) Спеціальна тема: Декомунізація та місто. С. 134–141.
2. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 5.04.2001. № 25. Ст. 131.
3. Вирок Путивльського районного суду Сумської області у справі № 584 / 633 / 20 *Єдиний державний реєстр судових рішень*. 25.06.2020. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90108101>.
4. **Синіцин Н.** Декомунізація в Одесі: Скандальє гучно, але таблички на вулицях ніхто не змінив. *112.ua*. 2017. URL: <https://ua.112.ua/statji/dekomunizatsiia-v-odesi-skandalijat-huchno-ale-tablychky-na-vulytsiakh-nikhto-ne-miniav>.
5. Декоммунизация состоялась на 99 %. *Украинские национальные новости*. URL: <https://www.unn.com.ua/ru/news/>.
6. **Гриценко О.** «Декомунізаційне» законодавство, його практичне впровадження та охорона пам'яток: правові, естетичні й світоглядні колізії.

Культурологічна думка. Щорічник наукових праць. К.: Інститут культурології НАМ України. 2018. № 14. С. 148–160.

7. **Руденко С.** «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2016. № 30. С. 283–300.

8. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Закон України № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 26. ст. 219.

9. «Про охорону культурної спадщини». Закон України. *Офіційний вісник України*. 2000. № 27. С. 32.

10. **Мазаник Л.** День, когда Ленина не стало. *Спецпроект*. URL: <https://gordonua.com/specprojects/lenin.html>.

РОЗДІЛ 3

РЕЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ XIX-XX СТОЛІТТЯ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

ОЛЕКСАНДР ГРИЦЕНКО

ВІДЗНАЧЕННЯ ЮВІЛЕЮ ІВАНА ФРАНКА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ

У 1990-х роках, коли ентузіастам національного й культурного відродження здавалося, що разом із розпадом СРСР має розвалитися й зашкарублий радянський канон української літератури, кілька відомих науковців звернулися до Франкової біографії та спадщини.

Відомий літературознавець Григорій Грабович у статті «Кобзар, Каменяр, Дочка Прометея» [7] експліцитно (хоча й не вперше, адже серед раніших текстів такої спрямованості можна згадати книжку австралійського українознавця Марка Павлишина «Канон та іконостас» [15]) сформулював завдання, що залишається актуальним і для сучасних українських інтелектуалів — демонтувати чи принаймні деконструювати радянський літературний іконостас, неодмінним елементом якого була ікона «Великого Каменяра», автора гімну «Вічний революціонер»:

«Поняття-топос “Каменяра” — це витвір громадсько-утилітарного бачення письменника, що постало ще за життя й скоро по смерті Франка, але особливо поширилося й набрало канонічного звучання в советському літературознавстві та популярному вжитку (хоча звучало також і у свідомо несоветських контекстах). “Каменяр” (що походить від поетового топосу й засобу самоокреслення) наголошує, по суті, одну функцію — його цілеспрямовану, позитивістську, громадсько-суспільну заангажованість. В обкроеному та збаналізованому каноні советського періоду воно стало *parsprototo* для загально-обов'язкового бачення Франка як соціаліста, реаліста, атеїста, матеріаліста тощо» [7, 16].

Аналіз «парадигми Каменяра» Грабович тоді завершив окресленням нової дослідницької перспективи: «для нових дослідників, навпаки, власне те цікаве у Франка, що існувало поза його “каменярством”». І сам показав приклад — у праці про «валенродизм Франка» [6] поставив і, значною мірою, сам же розкрив проблему «роздвоєності» Франкового світогляду та, відповідно, його творчості. Подібну проблематику, хіба що на ширшому матеріа-

лі, розкривала й Тамара Гундорова у книжці «Франко не/і Каменярь» [9].

Але дослідницька перспектива, вказана Грабовичем і Гундоровою, привабила не всіх — головно через те, що Іван Франко був не лише поетом і прозаїком. Зокрема, публіцистична й наукова спадщина Франка та його громадська й політична діяльність традиційно становили не менший, а істотно більший інтерес для дослідників, аніж художня творчість.

Найвагоміший внесок у нове франкознавство на цьому напрямі здійснив історик Ярослав Грицак своєю книжкою «Пророк у своїй вітчизні» [8] — серйозною спробою наукової біографії Франка, з помітною деконструктивною спрямованістю й полемічністю:

«Спроби окреслити Франкові погляди як “власну, еволюційно складну філософську систему — “франкізм” є малопереконливими. Намагання “систематизувати” Франка відображають радше агіографічну тенденцію у найновішому франкознавстві, аніж автентичний (*sic*) спосіб франкового мислення» [8, 221].

У полемічному дусі Грицак окреслює також інтелектуальний контекст Франкової творчості: «Як окремої інтелектуальної течії українського позитивізму не існувало» [8, 226]; «У кожному разі філософом номер один для Франка був Конт, а не Маркс, як це силкувалися довести радянські франкознавці. Марксизм, на думку Франка, був лише відгалуженням позитивізму» [8, 229].

Навіть свою версію Франкової біографії Ярослав Грицак розпочав із підваження хрестоматійного твердження, буцімто Франко народився «в українській селянській родині», вказуючи, що родина була заможна (троє слуг, 24 морги поля), не зовсім селянська (мати — зі збіднілої шляхти), і не зовсім українська (батьків рід, найімовірніше, походив із давніх німецьких колоністів) [8].

Грицак не дарма згадав про «агіографічну тенденцію у найновішому франкознавстві». Вона не просто існує, але й набирає сили, знаходячи офіційне визнання. Чи не найпомітнішим плодом цієї течії у франкознавстві стала 10-томова біографія «Іван Франко» авторства Романа Горака та Ярослава Гнатива — двох представників львівського культурного, навіть політичного істеблішменту [5]. Адже заслужений працівник культури Роман Горак тривалий час (1993–2017) був директором Львівського музею І. Франка, а Ярослав Гнатів — у 1980-х роках був доцентом Львівської політехніки, активістом самвидаву й патріотичного руху, а в 1990-х став депутатом Львівської облради, пізніше — навіть заступником голови облради, очолював обласний фонд держмайна, не полишаючи при цьому журналістики та літературної творчості.

Ясна річ, у 10-томнику Горака і Гнатіва немає «загально-обов'язкового бачення Франка як соціаліста, реаліста, атеїста, матеріаліста». Радше навпаки: все життя працюючи на Україну «в поті чола», Франко стає національним пророком, істинним Мойсеєм української нації, а ключовими текстами для його розуміння є не «Вічний революціонер» і не привабливий для Грабовича «Похорон», а пролог до поеми «Мойсей», стаття «Поза межами можливого» та призабуте «Не пора...»

Чи є в такому підході демонтаж давньої «парадигми Каменяка», питання для дискусії: для когось — це лише перефарбована радянська парадигма «заангажованого письменника», а для інших — це єдино слухний і адекватний варіант заперечення старої парадигми.

Прикметно, що саме 10-томник Горака і Гнатіва опинився у центрі суспільної уваги в ході офіційного відзначення 155-річчя І.Франка: по-перше, за цей 10-томник авторів удостоїли Національної премії ім. Т. Шевченка; по-друге — ще до присудження премії їх публічно звинуватили у плагіаті.

Відзначення 10-томника Горака і Гнатіва Шевченківською премією за указом президента В.Януковича та перебіг наступного скандалу із плагіатом видаються нам парадигматичною ілюстрацією нового сприйняття класика в сучасному українському суспільстві.

Які ж обриси має ця нова парадигма сприйняття?

Передусім — істотно змінилася позиція самої літератури, зокрема й класичної, у системі сучасної культури. Українська культура, як і більшість європейських, перестала бути літературоцентричною. Цю тенденцію деякі культурологи назвали «візуалізацією» [20], але, варто уточнити, що нині вже доводиться говорити про «гуглізацію» культури як способу життя. А коли якась практика (як-от читання книжок та їх обговорення) відсувається із центру культурного життя, стає «нішевою», то від класичної літературної спадщини в оперативній пам'яті загалу залишаються найвідоміші, найглибше вкорінені її елементи. А що найглибше вкорінилося з усієї Франкової спадщини? Хіба ж не «Лупайте сю скалу»?

Друга тенденція впливає з першої та стосується передусім суспільно-політичних еліт, і полягає у специфічній інструменталізації постаті Франка та його спадщини. Представників еліт — і не лише політичних — Франко цікавить передусім як символічний капітал, що його можна використати задля набуття капіталу політичного, соціального, ба навіть капіталу в дослівному значенні.

Іл. 1. Мурал з Іваном Франком на будинку по вул. Грушевського, 4
(фото автора)

Але ж символічний капітал Франка — це не якісь там глибинні структури чи архетипи роздвоєності в його творах, а якраз усім відомі, впізнавані образи й цитати (від «лупайте сю скалу» — до «не пора москалеві, ляхові служити»).

Ще одну тенденцію в сучасному сприйнятті таких класиків, як Франко, обумовили революційні події 2004 та 2013-2014 років: вони зробили образ поета-бунтівника, поета-революціонера (здавалося б, давно списаний в архів) значно більш затребуваним, аніж образ поета-мислителя, та ще й внутрішньо суперечливого.

Саме такими бунтівниками зобразили Тараса Шевченка, Лесю Українку й Івана Франка «муралі» на будівлі по вул. Грушевського 4, де розташовані гуманітарні інститути Національної академії наук України, біля яких взимку 2013-2014 рр. тривали запеклі барикадні бої (Іл. 1).

Тож ми спробуємо на прикладах відзначення 150-річчя та 155-річчя з дня народження великого «Каменяра» з'ясувати, як пам'ятає Франка держава, як його пам'ятають і розуміють еліти, а як — ширший суспільний загал.

150-річний ювілей: хто належно вшанує Франка?

Указ про підготовку до 150-річчя з дня народження Івана Франка, що виповнювалося в серпні 2006 року, президент Леонід Кучма видав заздалегідь — аж за 5 років до ювілейної дати (Указ № 1055/2001 «Про вшанування пам'яті Івана Франка»). Ним ство-

рено оргкомітет ювілею та сформульовано кілька завдань, зокрема — включення ювілею І. Франка до переліку видатних дат ЮНЕСКО; організація Всеукраїнського фестивалю театральних вистав за творами І. Франка; проведення міжнародної наукової конференції, присвяченої його творчості; проведення ремонтних робіт та оновлення експозицій у музеях І. Франка у Львові, в селі Криворівня та музеї-садибі в селі Нагуєвичі; початок підготовки «Франківської енциклопедії». Однак в указі не зазначено, скільки томів мало бути в енциклопедії, коли її видання мало завершитися. Зміст того указу виглядав цілком афірмативно: підтримував давно сформовані оцінки і погляди на видатну особу, і абсолютно нічим не натякав на перегляд усталеного бачення постаті та спадщини Франка.

Віктор Ющенко, ставши президентом, вочевидь, не міг залишити підготовку до ювілею Каменяра без свого впливу. Своїм квітневим указом № 705/2005 «Про деякі питання підготовки й проведення заходів, присвячених 150-річчю І. Я. Франка» він затвердив новий склад оргкомітету, але не став міняти змісту підготовчих заходів, визначених указом Кучми. А коли розпочався ювілейний 2006 рік, розпорядженням Кабінету міністрів України від 7 лютого 2006 № 60-р був затверджений «План заходів з підготовки та відзначення 150-річчя від дня народження І. Я. Франка». Проаналізувавши цей план, можна дійти висновку: за попередні чотири роки майже нічого не було зроблено — навіть до календаря ЮНЕСКО ювілей Франка не включили. Але, окрім конкретизації завдань, визначених указом Кучми, до цього плану додалися й нові заходи:

- перевидання додатковим накладом вибраного І. Франка у 3-х томах; перевидання творів у серії «Шкільна бібліотека»; перевидання ілюстрованої книги казок І. Франка для дітей та розповідження її у бібліотеках (на все — 2,6 млн. грн. за програмою «Українська книга»);
- проведення в усіх регіонах урочистих зборів, святкових концертів, книжкових виставок, літературно-мистецьких і тематичних вечорів, читань, конкурсів, наукових конференцій, симпозіумів (1,8 млн. грн. з держбюджету);
- театралізоване свято за участю керівництва держави у Львові (180 тис. грн.);
- спорудження пам'ятника І. Я. Франку в Одесі (700 тис. грн.);
- здійснення газифікації села Нагуєвичі (8 млн. грн.);
- будівництво автодороги у с. Нагуєвичі та від смт. Верховина до с. Криворівня (3,6 млн. грн.);

- започаткування створення повного зібрання творів І. Франка на цифрових електронних носіях (385 тис. грн.);
- покази вистави Львівського театру опери та балету ім. С. Крушельницької «Мойсей» у Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Сімферополі та Севастополі (725 тис. грн.);
- проведення на радіо і телебаченні просвітницької акції «Наш Франко» із демонструванням аудіо- та відеокліпів (800 тис. грн.) та ін.

Загальна сума фінансування за цим планом — понад 28 млн. грн., з них 27,4 млн. — видатки із держбюджету. Найвитратніші позиції: газифікація села Нагуєвичі, будівництво там автодороги, перевидання тритомника творів І. Франка, а також ремонт Львівського музею І. Франка.

Очевидно, що земляки Франка використали нагоду ювілею, аби вирішити соціальні й господарчі проблеми краю, й уряд пішов їм назустріч, аби ювілей у Нагуєвичач був «із газом». Отже, «політика барила зі свининою»¹, традиційна для пострадянського «ювілейства», тривала й за президентства Ющенка. Натомість єдиною потенційно інноваційною позицією у плані заходів був намір видати нове повне зібрання творів Франка.

Наскільки реально було здійснити все накреслене упродовж ювілейного 2006 року? Питання риторичне. Але президентові й цього здалося замало для гідного вшанування Каменяра. У день ювілею — 27 серпня 2006 року — Віктор Ющенко видав ще один указ під № 727 «Про заходи щодо вивчення та популяризації духовної спадщини І. Франка», де ставилися нові завдання: встановити Державну премію імені І. Франка, ініціювати щорічне всеукраїнське літературно-мистецьке свято «Я син народу, що вгору йде»; видати академічне Повне зібрання творів І. Франка в 100 томах; видати 3-томник вибраних творів Франка іноземними мовами; наукову біографію Франка, а також — «персональну енциклопедію “Іван Франко”». Пропонувалося також спорудити (до 2008 року) пам'ятники Франкові у Києві та в Харкові, а ще — «розглянути питання про створення» музею літератури у Львові та музею І. Франка в Києві.

Слід відзначити, що пам'ятник Франкові в Одесі, на Олександрівському проспекті, таки було урочисто відкрито 7 грудня 2006 року. Однак ініціаторами його спорудження були облуправління культури та Одеська міська влада.

У 2006 році на бюджетні гроші здійснювався, але тоді не завершився ще один «франківський» проект — анімаційний серіал «Лис Микита». Леся Ганжа в тижневику «Комментарии» пи-

сала про «Лиса Микиту» як про невдачу (через нездарність виконавців та чиновників) спробу дати гідну відсіч заокеанським покемонам:

«Мультсеріал «Лис Микита», заявлений у бучній програмі урядових заходів святкувань Франкового ювілею, навряд чи встигнуть закінчити до літа. «Нашої провини тут немає — пілот проекту існує з 2003 року, але гроші нам перерахували тільки 28 грудня 2005 року, — пояснює режисер В. Кметик. — Ми попереджали Міністерство культури, що створення анімації — завдання не одного дня» [3].

Вона пише, що на мультсеріал з бюджету виділено 10 млн грн., а «офіційним замовником серіалу виступає не Міністерство культури, а Товариство «Просвіта», яке ставиться до анімаційних проєктів, як до «розширення сфери побутування української мови»», а тому, на думку Л. Ганжі, не розуміє, що:

«За українських дітей кмітливому Франковому Микиті доведеться конкурувати із покемонами та вуді-пекерами (*мабуть, мався на увазі Вуді Вудпекер — О. Гр.*), але, на жаль, в бюджеті серіалу ніяких промо-витрат не передбачено, не йдеться і про налагодження випуску супутніх товарів з образами персонажів мультфільму (книжок, розфарбовок, іграшок, наклейок, календариків, канцтоварів), як це зазвичай робиться нині» [3].

Отже, відсталі «просвітяни» не зрозуміли, що їм, зі своїм малобюджетним віршованим мультиком, треба було виходити на двобій за дитячі душі з корпорацією «Нінтендо», а для цього з бюджету слід було просити не 10 млн. грн., а пару сотень мільйонів доларів на промоційні витрати, «як це зазвичай робиться нині». Важко сперечатися із авторкою через п'ятнадцять років після публікації, тому лишень зауважу: у програмі заходів до Франкового ювілею (розпорядження КМУ від 7.02.2006 № 60-р) про серіал «Лис Микита» нема ані слова. Тож покемони, «вуді-пекери» та інші створіння західних культурних індустрій торжествують...

У звітах Міністерства культури про цей мультсеріал не йдеться, адже ініціатори його створення не пішли звичайним шляхом (через конкурс кінопроєктів), натомість, подібно до героя іншого фільму, придумали хитріший шлях: серіал був поданий як проєкт з популяризації української мови й літературної класики, тому замовником стало не Мінкультури, а Всеукраїнське громадське об'єднання «Просвіта», відоме бурхливою діяльністю на цій ниві. Відповідно й прокатом готового фільму не займалися ані Мінкультури, ані «Просвіта». На початку 2011 року його розміщено на сервісі Youtube, тож тепер «Лиса Микиту» може безкоштовно ди-

витися будь-хто. Станом на квітень 2016 р. — тобто за 5 років — мультфільм набрав 345 тис. переглядів.

З огляду на час видання Ющенком указу № 727 (у день ювілею), зрозумілим є його радше пропагандистський, декларативний характер. Одначе указ слід виконувати. Тож у міністерських кабінетах велася активна паперова робота з виконання поставлених ним завдань. В аналітичному звіті Мінкультури за 2006 рік повідомлялося:

«У 2006 році прем'єрою опери М. Скорика “Мойсей” у Національній опері України розпочався рік І. Я. Франка, що проходив під егідою ЮНЕСКО. На виконання розпорядження КМ України від 07 лютого 2006 року № 60-р “Про затвердження плану заходів з підготовки та відзначення 150-річчя від дня народження І. Я. Франка” протягом 2006 року виділено 6288,5 тис. грн., в т.ч. на проведення ряду святкових концертів з нагоди ювілею в усіх регіонах України — 2,3 млн. грн.; на капітальні видатки — 3,9 млн. грн.

Проведено капітальний ремонт та створення нової експозиції у Львівському літературно-меморіальному музеї І. Франка; реконструкцію будівель у ДІКЗ “Нагуєвичі” Львівської області, перебудову експозицій у відділах Івано-Франківського краєзнавчого музею; капітальний ремонт в літературному музеї Прикарпаття (Івано-Франківськ); реконструкцію музею І.Франка та капремонт гражди Параски Харук у с. Криворівня...» [16].

Зазначимо, що не всі деталі запланованого й прозвітованого збігаються: скажімо, у плані заходів ішлося про гастрольні покази в кількох містах (Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Сімферополі, Севастополі) опери «Мойсей» у постановці Львівського оперного театру, натомість у звіті йдеться лише про прем'єру цієї опери Мирослава Скорика в Національній опері України. Не згадано у звіті й про фестиваль театральних вистав за творами Франка — його не вдалося організувати. Не одразу склалося й з газифікацією Нагуєвичів... В урядовому плані на газифікацію передбачалося 8 млн. грн., але за місяць до ювілейної дати на сайті «Галінфо» з'явилося наступне повідомлення:

«Роботи по газифікації Нагуєвичів можуть бути не завершені, якщо не буде повноцінного фінансування». У дописі також говорилося, що роботи ведуться, й цілком могли б завершитися до 28 серпня, але, згідно із затвердженим Львівською ОДА графіком, газівникам до 1 липня мали перерахувати 1 млн. грн. (що виконано), до 15 липня — ще 2 млн. (перерахували лише 300 тис.), нарешті, 1 серпня мають прийти ще 2 млн. грн., але це — під питанням [10].

Але гроші таки не прийшли. Можливо, через те, що із серпня 2006 року уряд очолив Віктор Янукович, який не був схильний обдаровувати політичних опонентів та їхній електорат. Тож «блакитного вогника» в Нагуєвичах у день ювілею не було. Зате прилетів президент. 28 серпня львівський портал *ZIK* повідомив:

«Кульмінаційним моментом святкування 150-річчя від дня народження Івана Франка стали святкові заходи у рідному селі Каменяра — Нагуєвичах. На урочистості прибули делегації з інших країн, представники політичних партій, влади і глава держави Віктор Ющенко» [13].

З'їхалися також тисячі людей, яких розмістили в наметовому містечку, але не подбали як слід про їх забезпечення ані питною водою, ані туалетами. Ющенко прилетів до Львова із запізненням, одразу ж вирушив у Нагуєвичі гелікоптером, для якого в селі заасфальтували злітний майданчик. Президента супроводжували міністр культури Ігор Лиховий, радник Маркіян Лубківський та співачка і народна депутатка Руслана Лижичко [13]. Перебування президента вийшло недовгим. У виступі Ющенко сказав про важливість єдиної державної мови, а також — «про права вояків УПА, зазначивши, що колись ми дійдемо до того, що вони і воїни Радянської армії подадуть одне одному руки і матимуть рівні права. Ці слова, які зачіпали дразливі для Західної України питання, викликали оплески. Інші частини промови присутні слухали мовчки» [13].

Що говорив Ющенко про Франка, *ZIK* не повідомляв — мабуть, це не дуже цікавило журналістку. Президент зайшов до музею-садиби Івана Франка, де взяв пригорщу землі, та погасив штемпелем марку, випущену до 150-річчя Каменяра. Дав 15-хвилинну пресконференцію, після чого відлетів до Львова, де поклав квіти до пам'ятника Франкові та взяв участь в урочистій академії. Але обіцяного раніше урядовим планом «театралізованого свята за участю керівництва держави у м. Львові» не було.

Дії (чи бездіяльність) влади з підготовки й проведення франківського ювілею у 2006 році одержували переважно критичні оцінки — здебільшого через те, що чимало з обіцяного не було виконано. Була й критика іншого стибу — сказати б, фундаментальніша. Її об'єктом виявилась не лише «недолуга влада», а й усе українське суспільство, що досі не піднялося до усвідомлення величчя Франкового генія. Прикладом такої критики є стаття Марії Зубрицької, опублікована в газеті «День» [11] невдовзі після ювілею.

Зубрицька стверджує, що «правдивіше» було б говорити не про відзначення ювілею І.Франка, а про його відсутність, «якщо

взяти до уваги рівень належного вшанування цього ювілею у загальнонаціональних масштабах та адекватне розуміння на всіх державних рівнях і суспільних зрізах його політичної ваги і символічно-значущої ролі у формуванні системи духовних цінностей українського суспільства» [11].

М. Зубрицька також пропонує власне розуміння постаті Івана Франка, стверджуючи, що він: «Людина, яка пододала всі внутрішні конфлікти, політичні й духовні суперечності, яка діяльно долучалася практично до розбудови всіх царин інтелектуального, культурного й духовного життя українців, яка взяла собі за життєве кредо слова “Лиш праця єдина з неволі нас вирве”» [11]. На мій погляд, така оцінка не лише висока, а й досить смілива, бо ж навіть Ісус Христос мав сумніви в Гетсиманському саду...

Марія Зубрицька також висловлює пропозицію: «Без тіні іронії слова Івана Франка про місію служіння народові можна було б викарбувати як при вході до Кабінету Міністрів [...], так і при вході до сесійної зали Верховної Ради та сесійних зал обласних рад, щоб енергетика франкового слова бодай на мить пробуджувала якісь нотки докорів сумління в народних обранців» [11].

Ідея прекрасна, хоча й не нова. В радянські часи багато мудрих цитат висіло в публічних місцях, включно із фасадами урядових будівель. Траплялися серед них зрідка навіть цитати із Шевченка чи з Франка. Чи це комусь допомогло — питання риторичне. Можливо, пам'ятаючи про це, українські урядовці планували відзначити ювілей Франка цілком приземленими заходами, як-от ремонт доріг та газифікація села Нагуєвичі.

М. Зубрицька вказує і на інші приклади «неналежного» вшанування величі Франка, скажімо, те, що майже всі українські телеканали, попри звернення і заклики Львівського університету, не підготували «радіо- й телепроектів, спрямованих на актуалізацію тих фрагментів текстів І. Франка, які особливо співзвучні українському сьогоденню», а також «передач різного формату для дитячої і дорослої аудиторії».

Відгукнувся лише державний канал — «УТ-1», створивши «надзвичайно вдалий проект у форматі коротких відео-роликів, в яких відомі актори, популярні співаки та спортсмени читають поетичні тексти Івана Франка. Немає сумнівів, що від цього проекту виграли всі: і його організатори, і виконавці, й глядачі. Бо, зізнаймося щиро, коли ми мали змогу чути, як читають поезію Віталій Кличко, Олександр Шовковський, Валерій Борзов, Олег Скрипка, Руслана Лижичко чи Святослав Вакарчук? Подібні проекти мають стати регулярними».

Варто зауважити, що описаний телепроект на каналі «УТ-1» — це передбачена урядовим планом «просвітницька акція “Наш Франко”, з демонструванням аудіо- та відеокліпів», на яку з бюджету було виділено 800 тис. грн. Оскільки ці гроші дісталися лише державному телеканалу, то витратити власних коштів на таке просвітництво (як і на просвітництво загалом) приватні телеканали не захотіли, то їх глядачі не змогли насолодитися поезіями Франка у виконанні зірок спорту й естради.

У наступні після ювілею роки практично вся інформація у звітах Міністерства культури про вшанування пам'яті Івана Франка зводилася до повідомлень про роботу щодо спорудження пам'ятника Франкові в Києві.

Прикметно, що один пам'ятник Франкові уже давно існує — це погруддя біля Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка. Вочевидь, тим, хто готував президентський указ, погруддя видалося недосить солідним, тож його велено замінити «повнофігурною композицією». Ця ідея, проте, не всім подобалася. У звіті Міністерства культури і туризму України за 2008 рік повідомлялося:

«На виконання указу Президента № 727/2006 [...] Міністерство культури і туризму проводить Всеукраїнський відкритий конкурс на кращий ескізний проект пам'ятника Івану Франку в м. Києві. Враховуючи клопотання до Міністерства голови Комітету з питань культури і духовності Верховної Ради України В. Яворівського та Всеукраїнської спілки краєзнавців щодо зміни місця встановлення пам'ятника І. Франку (оскільки споруджувати повнофігурний пам'ятник Іванові Франкові за рахунок демонтажу погруддя поета біля Національного академічного театру ім. І. Франка, недоцільно) МКТ спільно з КМДА нині опрацьовує зазначене питання» [17].

Опрацювання затягнулося, бо роком пізніше, у звіті Міністерства за 2009 рік констатовано: «На цей момент питання пропонуваної зміни місця встановлення пам'ятника І. Франкові ще не вирішене на рівні Уряду та КМДА» [18]. А вже невдовзі Віктор Ющенко перестав бути президентом, тож «опрацьовуване питання» у звітах більше не згадувалося.

Головне управління культури Київської міської державної адміністрації, окрім важких роздумів, куди ж поставити пам'ятник Франкові, займалося ще одним пунктом указу № 727/2006 — створенням музею І. Франка в Києві. Як повідомлено у звіті Міністерства за 2009 рік: «Розпочалася робота зі створення Музею “Іван Франко і Київ” — відділу Музею видатних діячів української культури».

Коли від появи згаданого указу минуло десять років, стався значний поступ: на веб-сторінці Музею видатних діячів української культури, у структурі якого мав бути створений музей, присвячений Івану Франку, з'явилася рубрика «Музей “Іван Франко у Києві”», де сказано, що зазначена експозиція буде розміщена у будівлі по Саксаганського 93 б після проведення там ремонту. Проект реставрації споруди, в якій заплановано розмістити новий музей розпочався лише 2017 року, а 2018 року розпочалися реставраційні роботи, що тривають досі.

Кількома словами про інші завдання, поставлені в указі № 727/2006. Державна премія імені І. Франка не була заснована — можливо, тому, що з 2004 року вже існує премія Державного комітету з телебачення і радіомовлення ім. І. Франка в галузі інформаційної діяльності. Її лауреатами були такі різні люди, як Єгор Бенкендорф, Юрій Шаповал, Костянтин Стогній та Роман Горак.

Щорічного літературно-мистецького свята «Я син народу, що вгору йде» у ювілейному 2006 році не провели. Лише в серпні 2011 року це свято пройшло на Львівщині в рамках відзначення 155-річчя І. Франка.

Повне зібрання творів Франка в 100 томах також досі не видане, адже такі видання готуються багато років. Не з'явилася й «Франківська енциклопедія». На веб-сторінці Інституту Івана Франка НАНУ, що у Львові було констатовано, що науковці інституту «розпочали роботу над фундаментальним проектом “Іван Франко: літературознавча енциклопедія у 5-ти томах”». Коли саме «розпочали роботу», не зазначено. Веб-сайт Інституту також повідомляє, що «на матеріалі статей» до Франківської енциклопедії вже видано кілька колективних монографій. Іншими словами, готових до видання томів енциклопедії ще нема, але підготовлено чимало розрізнених статей, які тим часом видали, не чекаючи, поки буде готовий рукопис хоча б одного тому.

155-річчя І. Франка: букет скандалів для Каменяра

Відзначення 155-річчя І. Франка почалося, фактично, не зі спеціального президентського указу, а зі скандалу. Комітет з Національної премії ім. Т. Шевченка вирішив того року нагородити твір, присвячений Франкові — лауреатами стали Роман Горак і Ярослав Гнатів за 10-томник «Іван Франко», попри те, що вже 2009 року львівський історик Ігор Чорновол публічно звинуватив їх у плагіаті [21]. За його словами, автори «запозичили» цілі сторінки з його монографії «Польсько-українська угода 1890–1894 рр.» (2000) до 6-го тому своєї праці, названої «Іван Франко.

Книга шоста. В поті чола» [5]. Чорновола підтримали інші фахівці, зокрема — професор Леонід Тимошенко, який дав таку оцінку праці Р. Горака та Я. Гнатіва: «Один із методів авторів — списувати в інших, без міри цитувати листи Івана Франка, списувати в польських авторів і глузувати з них» [25].

Схожу тактику лауреати застосували і щодо книжки І. Чорновола, коли він, обурившись присудженням премії, подав позов до суду про порушення своїх авторських прав, вимагаючи від авторів визнання факту плагіату, вибачення за порушення його прав, повернення здобутої обманом Шевченківської премії (250 тис. грн.) та обласної премії ім. М. Возняка (2 тис. USD), а також 1 грн. моральної компенсації «за хамство, публічні образи та погрози» [22].

Однак автори плагіату не визнавали, називаючи історика заздрісником. Роман Горак писав у газеті «Високий замок»: «Він наводить конкретні сторінки зі своєї праці “Польсько-українська угода 1890–1894 рр.”, звідки ми, мовляв, списали декілька абзаців. Але якщо ви звірите наведені ним сторінки, то не знайдете відповідників у нашій праці. Це він створює шумок» [25].

Прикметно, що член Шевченківського комітету Дмитро Стус в інтерв'ю «Львівській газеті» 3 березня 2011 р. визнав, що у праці Горака/Гнатіва «є плагіат, але його мало» [12].

Розпочалась судова тяганина довкола скандального 6-го тому. І. Чорнопол та його адвокати представили експертні висновки, в яких фахівці, на підставі порівняльного аналізу текстів, підтвердили факт плагіату. Натомість адвокат Р. Горака та Я. Гнатіва подав до справи листи за підписами професора-фольклориста М. Дмитренка та письменників В. Шкляра й М. Василенка, де звинувачення у плагіаті відкидалися.

У листі, підписаному нібито Шклярем та Василенком, містилися цікаві думки про Івана Франка, Ігоря Чорновола, а також «тих, хто за ним стоїть»:

«Піддавати сумніву переконання І. Франка стосовно любові до свого упослідженого народу неможливо. Він твердо стояв на ґрунті національного й соціального визволення рідного народу. [...] Великий Каменярь писав тому ж Ю. Романчукові, що ліпше виявити своє політичне обличчя і мати ясні та власні ідеали українського народу, а ніж ховатися за чужинців [...] Якраз у той час Франко переходить від національно-демократичних поглядів до радикально-українських і творить з односторонніми відповідними сторонництвом, хоча, за кожною з партій бачив “хитрий писок” [...] чужинця. Україноненависники всіх мастей постійно преслідували

(sic) І. Франка, а особливо польські, коли він оприлюднив ту відому статтю “Поет зради” про А. Міцкевича... Очорнителю монументальної праці про І. Франка огляд чи аналіз подібного не під силу, а писати пасквілі — це йде від заздрощів, звичайнісінького безглуздя і невігластва. І. Чорновол навіть не читав наступних книг Р. Горака та Я. Гнатіва, а вже певний своєї брутальної агресивності, зрештою україножерства. Він же не направив свою енергію проти здириників і бандитів та вслякого московського матюччя, польського шовінізму часів Івана Франка чи сьогodenня, що нищить і нищить все українське. Піднести до розуміння великих ідей І. Франка закликають автори цього ґрунтового життєпису про Каменяра. І не потрібно пащекувати на тих, хто розкриває силу Франкового духу, його діяння для свого народу, підносить наше розуміння до правдивих визвольних ідей...» [23]. Завершили свого яскравого листа автори висновком, якщо не присудом: «Безпідставність претензій І. Чорновола очевидна, розгляду не потребує» [23].

Ці полум’яні листи І. Чорновол оприлюднив на порталі «Українська правда», припускаючи, що, судячи за лайливим стилем і змістом аргументації, справжнім автором є не Шкляр чи Василенко, а сам Роман Горак. Невдовзі він, справді, одержав листа від Василя Шкляра, в якому письменник заперечував, що підписував цитований лист [19].

Здавалося б, тут усе ясно. Але суддя Галицького районного суду м. Львова надсилав справу то на ту, то на іншу експертизу, оголошував кількамісячні перерви. А потім і сама справа буцімто «загубилася», щоб чудесним чином «знайтися» лише 2015 року, коли відповідачі вирішили не чекати вироку, визнали плагіат і погодилися сплатити компенсацію І. Чорноволу [14].

Але повернімося в 2011 рік, коли центральна влада у Києві та місцева у Львові готувалася відзначити 155-річчя Франка. На Львівщині мало відбутися Всеукраїнське свято «Я син народу, що вгору йде», заплановане ще Віктором Ющенком.

У газеті «Дзеркало тижня» В. Худицький так описував підготовку до ювілею: «Влада впоралася із завданням, трохи раніше поставленим львівським губернатором М. Цимбалюком. Соломою перекрили батьківський дім Франка. Відремонтували десятки кілометрів доріг. У деяких селах відновили освітлення. Нагуєвичі одержали з держбюджету 2 млн. грн. на газифікацію. І це далеко не все. Франко помітно “попрацював” на місцеву громаду. Замінили — на справжні — навіть вулики на його садибі. Загалом із обласного бюджету на облаштування Франкового заповідника виділили 168,7 тис. грн.» [24].

Порівняно з ювілеєм 2006 року, вектор «політики барила зі свининою» у діях влади навіть посилювався. А директор Львівського музею І. Франка Роман Горак далі працював «у поті чола», організовуючи в музеї ювілейний поетичний вечір, на якому виступив колишній львів'янин Ігор Шурма, зачитавши публіци не вірші, а привітання від голови Харківської облдержадміністрації Михайла Добкіна. Присутні трохи пообурювалися, але до бійки не дійшло. Директор старався даремно: указом президента Януковича львівському музеєві І. Франка тоді було надано статус національного.

Але без сутички між політичними оппонентами не обійшлося наступного дня — в Нагуєвичах, куди з ювілейним візитом завітала група політиків-галичан з оточення Віктора Януковича — Ганна Герман, Михайло Кулиняк, Ігор Шурма, Олександр Лавринович та інші. На мітингу, влаштованому з нагоди ювілею, гості вітали земляків Каменяра та хвалили президента Януковича за турботу про українську культуру. Але коли голова Львівської облради, «свободівець» Олег Панькевич, який вів мітинг, запросив до слова свою колегу по партії й облradі, то якісь кремезні франколюби в цивільному не пустили її до мікрофона. Контролюючи мікрофон, О. Панькевич решту промови присвятив не поезії Франка, а діям влади — і на мітингу, і взагалі в Україні. Наступного дня керівництво облради скликало пресконференцію, присвячену «святковим» подіям у Нагуєвичах [24].

За такого розвитку подій, владі було вже не до завершення газифікації Нагуєвичів. Здавалося, виділені на це 2 млн. грн. пропали марно — принаймні, для табору В. Януковича. Але на тому нагуєвицька газова епопея не скінчилася. Роком пізніше, в день народження Франка 27 серпня 2012 року, знаний радикал Олег Ляшко у своєму блозі гордо приписав собі заслугу газифікації Нагуєвичів, ще й оголосив себе кимось на кшталт «Франка сьогодні», принагідно кинувши трохи багна в Ющенко:

«Уявляєте, рідне село Івана Франка за понад 20 років незалежності не було газифікованим! Ющенко, будучи президентом, двічі приїздив до Нагуєвич, обіцяв зробити газ і, як завжди, нічого не зробив. А я зробив, будучи не президентом, а простим народним депутатом, не маючи ніякої підтримки в парламенті, вибив з бюджету 3,5 мільйони гривень на газифікацію рідного села Великого Каменяра. Це було важко, але я лупав бюджетну скалу і зміг це зробити. Сьогодні я в парламенті один захищаю людей... Уявіть, скільки ми з однопумцями зможемо зробити, коли в парламенті буде фракція Радикальної партії. ...Я зареєстрував у Верховній Radі постанову про відзначення Дня народження засновника Ра-

дикальної партії Івана Франка як державного свята — наш Каменярь на це заслужив» [1].

Якщо читач думає, що слова Ляшка слід розуміти буквально, і в Нагуєвичах тоді нарешті з'явився газ, то помиляється: роком пізніше «головний політичний нащадок Франка» знову проводив газ до Нагуєвичів. Своє повідомлення про це він звично розпочав словом «ганьба», як і належить справжньому радикалові:

«Ганьба, що в селі, де народився Великий Каменярь, люди десятки років чекали, коли запалає блакитний вогник. ...Ющенко в часи свого президентства обіцяв, що вирішить. Однак збрехав. [...] Дізнавшись, що люди в такому історичному місці живуть без газу, спочатку не повірив. А далі вирішив, що для мене це справа честі. Довго вибивав з бюджету гроші, воював з місцевим і державним начальством [...] і, зрештою, сьогодні мешканці Нагуєвич дочекались тепла. Символічно, що ми запалювали факел поряд з хрестом, який викував батько Івана Яковича на честь скасування кріпосного права» [2].

Подиву гідний альтруїзм уряду Миколи Азарова, котрий, піддавшись на «радикальний» тиск Ляшка, не лише виділив кошти на газифікацію, а й поступився правом «запалити факел».

Використання символічного капіталу «Великого Каменяря» тоді не обмежалося національним та регіональним рівнем, а сягнуло й на рівень місцевий, про що свідчить історія із «самозруйнуванням» та подвійним воскресінням пам'ятника Франкові у Трускавці.

Ще за відзначення у 1956 році 100-річчя Франка в Трускавці, на вулиці Франка (колишня Шкільна) встановили погруддя класика, що мирно простояло до серпня 2012 року. Однак за три дні до свого 156-річчя, глибокої ночі, Франко зник з постамента. Як пояснювала у місцевій пресі міська влада, «самозруйнувався» від часу та негоди. Однак ця версія не влаштувала опонентів трускавецького мера (обраного в 2010 р. від тодішньої опозиції). Біля порожнього постамента зібрали мітинг, затаврували мера за потурання ворогам українства, й утворили ініціативну групу з відновлення пам'ятника.

За неофіційними даними, підтримку їй надав колишній мер Лев Грицак, який від 2010 року позиціонував себе як поміркований центрист і прибічник покращення. Кошти на новий пам'ятник знайшли досить швидко, але міська влада не дозволила поставити його на старому місці, пообіцявши відновити звалене погруддя, що й було урочисто зроблено на 157-річчя Франка (іл. 2).

*Ил. 2. Урочисте відкриття відновленого погруддя І. Франка
(початок вересня 2013 року, фото автора)*

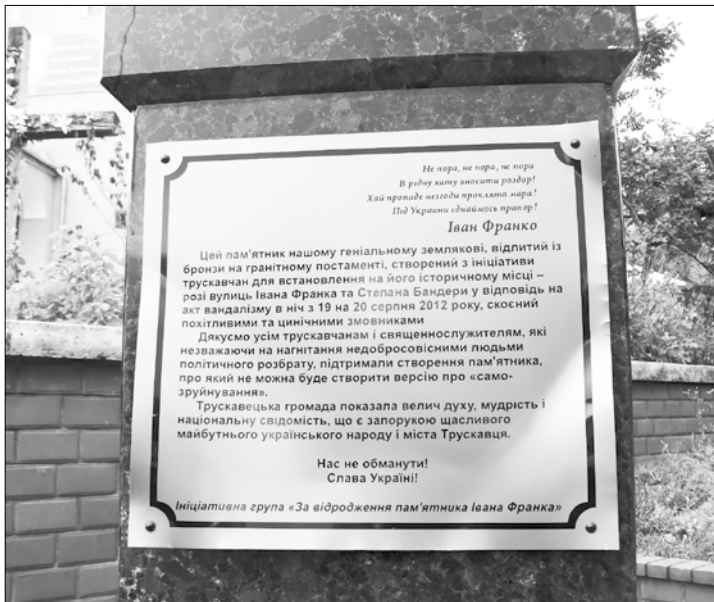
*Ил. 3. Пам'ятник І. Франка у Трускавці, встановлений «ініціативною
групою» (початок вересня 2013 року, фото автора)*

Ініціативна група не здалася, і за підтримки духовенства поставила «свого» Франка — на площі перед головним греко-католицьким храмом Св. Миколая (іл. 3).

Таким чином у 2013 році в Трускавці з'явилося два пам'ятники Франкові — на відстані приблизно 300 метрів один від одного. Табличку на «новішому» монументі можна вважати унікальним витвором у своєму жанрі — і за довжиною тексту, і за безцеремонністю використання пам'яті класика у саморекламі та політичній боротьбі.

У цій агітаційній листівці (іл. 4), ледь замаскованій під напис на постаменті, бачимо, що пам'ять Франка турбувала авторів значно менше, аніж докази власної щедрості (згадка про граніт та бронзу), національної свідомості, відданості злагоді й «щасливому майбутньому», а також — викриття опонентів як недобросовісних, навіть «похитливих» сіячів розбрату.

Описані тут приклади того, як різні «дієвці» наввипередки намагаються показати себе відданими шанувальниками Каменяка, якщо не спростовують, то підважують доволі поширене переконання, що мало не єдиною причиною «війн пам'ятників»

Іл. 4. Напис на постаменті нового пам'ятника І. Франка у Трускавці (фото автора)

в Україні є «розколотість історичної пам'яті» на національну та ностальгійно-радянську.

Насправді, якщо не «війни», то, принаймні, локальні конфлікти такого роду спалахують і без згаданої «розколотості», відображаючи, за Кляузевіцем, продовження боротьби за владу іншими засобами.

Найперший висновок, що випливає з аналізу досвіду державного вшанування пам'яті Івана Франка — це потужна тенденція до її інструменталізації, до використання символічного капіталу «Каменяра» не лише в політичній боротьбі, але й у вирішенні місцевих соціальних та господарчих проблем. Інші висновки, які можна зробити з цього огляду — це, по-перше, тривкість і вкоріненість радянських моделей вшанування пам'яті видатних діячів та принципів політики пам'яті; а по-друге, значна інертність наукового середовища у (пере)осмисленні творчої та інтелектуальної спадщини Франка, нішевий характер спроб не просто «перфарбувати Каменяра в національні барви», а справді осмислити його, використовуючи сучасний концептуальний і методологічний інструментарій.

Примітки:

¹ Pork barrel policy («політика барила зі свининою») — означає практику, коли різні групи в Конгресі США проштовхували до законопроекту поправки, що не стосувалися суті проблеми, а мали на меті задобрити виборців у своїх округах. Походить від звичаю південних плантаторів на свято виставляти своїм робітникам та рабам одне-два барила зі свинію солониною, аби кожен міг ухопити для себе шмат і відтак почувався задоволений господарем.

Література:

1. Блог Олега Ляшка. Запис від 27.08.2012. URL: <https://shamotiy.wordpress.com/2012/08/27/>.
2. Блог Олега Ляшка запис від 25.07.2013 URL: <https://shamotiy.wordpress.com/2013/07/25/>.

3. **Ганжа Л.** Українська відповідь покемонам. До 150-річчя Івана Франка мав з'явитися анімаційний фільм «Лис Микита», але не з'явиться. URL: <http://www.kinokolo.ua/articles/431/>.
4. Голова ЛОДА пообіцяв Дрогобичу сприяння у підготовці об'єктів до 160-річчя Івана Франка. *ZIK*. 7 липня 2016.
5. **Горак Р., Гнатів Я.** Іван Франко. Книга шоста. В поті чола. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка. 2005. 544 с.
6. **Грабович Г.** Вождівство і роздвоєння: «валеродизм» Франка. *Тексти і маски*. К.: «Критика». 2005. С. 95–139.
7. **Грабович Г.** Кобзар, Каменяр, Дочка Прометей. *Критика*. Число 12. 1999. С. 16–19.
8. **Грицак Я.** Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). К.: «Критика». 2006. 632 с.
9. **Гундорова Т.** Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. К.: «Критика». 2006. 352 с.
10. До відзначення 150-річчя від дня народження Івана Франка роботи по газифікації Нагуєвичів можуть бути не завершені, якщо не буде повноцінного фінансування». *Галінфо*. URL: https://galinfo.com.ua/news/do_vidznachennya_150richchya_vid_dnya_narodzhennya_ivana_franka_roboty_po_gazyfikatsii_s_naguievychi_mozhut_buty_ne_zaversheni_yakshcho_ne_bude_povnotsinnogo_finansuvannya_9284.html.
11. **Зубрицька М.** Ювілей Івана Франка як тест на культурну та політичну притомність українців. *День*. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/yuviley-ivana-franka-yak-test-na-kulturnu-ta-politichnu-pritomnist-ukrayinciv>.
12. **Ігор Чорновол:** спочатку написав рецензію, потім звернувся до суду [інтерв'ю Д. Хімч з І.Чорноволом 20 грудня 2011]. *Інформаційна агенція культурних індустрій*. URL: <http://i-pro.kiev.ua/content/igor-chornovol-spochatkunapisav-retsenziyu-potim-zvernuvsya-do-sudu>.
13. **Керик О.** 150-річчя Франка у Нагуєвичах. Свято, та для кого? *ZIK*. 28 серпня 2006.
14. Лауреати Шевченківської премії виплатять львівському історика 40 тис. грн. за плагіат. *ZIK*. 10 червня 2015.
15. **Павлишин М.** Канон та іконостас. К.: «Час». 1997. 447 с.
16. Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт МКТ України за 2006 рік. К.: УЦКД. 2007.
17. Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт МКТ України за 2008 рік. К.: УЦКД. 2009.
18. Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт МКТ України за 2009 рік. К.: УЦКД. 2010.
19. Справа про плагіат. Розмова з Роксоланою Костур, адвокатом фірми «Кватро-консалтинг». *Львівська газета*. URL: lvivska.com/law/7140

20. **Чміль Г, Корабльова Н.** Візуалізація реального в сучасному культурному просторі. К.: Інститут культурології НАМ України. 2013. 256 с.
21. **Чорновол І.** Крадіжка в поті чола. *Критика*. Число 3-4 (137-138). 2009. С. 35.
22. **Чорновол І.** Скільки коштує Шевченківська премія, або ще раз про плагіат. *Лівий берег*. URL: https://lb.ua/blog/igor_chornovol/292922_skilki_koshtuie_shevchenkivska.html.
23. **Чорновол І.** Шевченківська премія для львівських плагіаторів: судове засідання № 6. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/4/64215/>.
24. **Худицький В.** Івана Франко не можуть поділити правые и левые. *Зеркало недели*. URL: https://zn.ua/ART/ivana_franko_ne_mogut_podelit_pravye_i_levye.html.
25. **Худицький В.** Украдене слово. URL: Дзеркало тижня/ https://zn.ua/ukr/ART/ukradene_slovo.html.

ВІОЛЕТА ДЕМЕЩЕНКО

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА XX СТОЛІТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ ЛЕСЯ КУРБАСА

Радянська історіографія розподіляла українську культурну спадщину бурхливого ХХ століття на два періоди: «дожовтневий» та «радянський». За цим принципом були побудовані практично всі синтетичні курси з історії СРСР та УРСР, і під цим кутом зору розглядалися культурно-мистецькі надбання епохи.

У своїй монографії «Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування» [5] Олександр Гриценко слушно акцентує увагу на тому, що політика, яку проводив радянський режим стосовно української мови й культури від початку 1930-х років, і яка дотривала, з періодичними послабленнями, аж до часів горбачовської «перебудови», завдяки відомій праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» отримала назву русифікації.

Сам Дзюба, як вважає науковець, вдався до такого терміну через те, що процеси, критиковані ним у згаданій праці, мали два ключові складники: витіснення української мови з багатьох сфер діяльності із заміною її на російську, та культивування фактично російського імперського патріотизму під вивіскою інтернаціоналізму, або ж радянського патріотизму [5, 132].

Процеси трансформації культури пам'яті та переходу від радянського тоталітарного режиму, що активно тиснув на українське мистецтво і диктував канони соцреалізму, а також активні процеси демократизації та декомунізації, що тривають упродовж останніх тридцяти років, дозволяють по іншому розглядати й усвідомлювати творчість українських митців радянського періоду. Без сумніву, ці процеси впливають на наше сприйняття мистецтва, осмислення естетичних настанов митців минулої епохи та сприяють змінам у культурному просторі.

За визначенням, прийнятим в українському законодавстві, культурний простір України — сфера відбувається різноманітна культурна діяльність і задовольняються культурні, інформаційні та дозвілєві потреби громадян, що охоплює, зокрема, радіо і телебачення, друковані періодичні видання, книговидавництво, кіне-

матографію, ринок культурних благ, культурно-мистецьке середовище [18].

Складні процеси, що розпочалися в Україні у 1990-х роках, британський політолог Тарас Кузьо визначив як «четвірний перехід» (*quadruple transition*): перехід від радянського тоталітарного ладу до демократії, від одержавленої командної економіки до ринкової, від несамостійного існування України як частини СРСР — до національної незалежності, й, нарешті, перехід українського суспільства від неомодернізованої етнічної спільноти — до модерної політичної нації [5, 8].

Саме упродовж цього четвірного переходу окремі жертви тоталітарних переслідувань та їхня творчість були реабілітовані, й поступово поверталися в український культурний простір.

Повернення до політики українізації в широкому сенсі, тобто — доступу до раніше забороненої культурної спадщини (або до знання про знищені її частини), розпочалося лише наприкінці 1980-х років. Одна із перших ознак — це прийняття «Закону про мови в Українській РСР» у 1989 році, коли тиск громадськості змусив Верховну Раду УРСР проголосити українську мову державною [5, 132].

Саме в цьому контексті трансформації уявлень про спадок української культури розглянемо трагічну долю талановитого українського режисера Леся Курбаса.

Ім'я Леся Курбаса — українського митця, театрального режисера, теоретика театру, актора, драматурга, початківця українського кіна, щільно пов'язане з модернізацією українського культурного простору першої чверті ХХ століття. Часи становлення радянської держави в Україні у 1920-х роках були досить складними для культури і мистецтва, адже це був період руйнації та одночасної побудови і нав'язування нової ідеології. Формувалася тоталітарна держава з її специфічним способом управління та способом життя, що постійно тримав митців у великій напрузі та ставив їх у ситуацію вибору. Вибір мусив бути зроблений не лише заради довговічності особистого внеску в тогочасне мистецтво, а радше безпеки власного життя.

Несподівані зради друзів, компромісні рішення та самовикривальні зізнання — це лише частковий перелік можливостей, що дозволяли порозумітися із жорсткою владою. Саме на цей період припадає творчість Леся Курбаса і тяжкі випробування, які постали перед ним.

Про Курбаса написано доволі багато. Його особистість постає перед нами в світлі протиріч як людини, так і митця. Втім, на наш

погляд, «курбасівське питання» вивчено ще недостатньо, аби осягнути масштаби творчого мислення цієї людини, та зрозуміти умови, в яких їй доводилося працювати — створювати новий український модерний театр.

Незвичайна доля режисера, його яскравий талант часто породжували суперечки та пересуди саме через нерозуміння створених ним новаторських концепцій, запропонованих ним ідей, які викликали дуже неоднозначне ставлення до нього як творчої особистості.

Окрім позитивних спогадів сучасників, ми також стикаємося із відгуками його недоброзичливців, зі своєрідними легендами, різними свідченнями і оцінками тогочасних подій, котрі створюють певний міфологічний простір навколо митця. Через те сьогодні потрібно уважно аналізувати велику кількість документів, фактів, мемуарів, літературних і театральних джерел, а також намагатись бути об'єктивними, реконструюючи події та розмірковуючи про долю і творчість режисера.

Оскільки мистецька творчість нерідко є відображенням соціальних подій кожної епохи, то в певні складні часи з'являються творчі особистості, які опиняються в перших лавах культурного життя, втілюючи у своїй творчості найістотніші тенденції мистецтва та суспільного розвитку.

За цих обставин вони неминуче потрапляють у вир боротьби: ідеологічної, творчої, стилістичної, емоційної. Доволі часто лейтмотивом їхньої творчості є духовна історія народу.

До таких митців належить і Лесь Курбас, який прийшов на українську сцену напередодні кардинального зламу в історії України — в період глобальних соціально-політичних зрушень першої чверті ХХ століття. Карколомні події знайшли відгук у роботах талановитого режисера, який створив новий український театр, акторську школу, виховав плеяду молодих здібних режисерів, а також був одним із початківців українського кіна.

Дослідженню особистості Леся Курбаса та його творчості присвятили свої наукові праці театрознавці та історики: Ю. Бобошко «Режисер Лесь Курбас»; А. Біла «Експресіонізм як світогляд і методологія»; С. Білокінь «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження»; О. Бертелсен «Архів Розстріляного Відродження. Лесь Курбас і театр “Березіль”: Архівні документи (1927–1988)»; М. Верхацький «Скарби великого майстра»; Г. Веселовська «Дванадцять вистав Леся Курбаса»; І. Волицька «Театральна юність Леся Курбаса: проблема формування творчої особистості»; В. В'ятрович

«Лесь Курбас у сталінському театрі абсурду»; Я. Голобородько «Національний геніалітет (Курбас, Куліш, Крушельницький)»; В. Демещенко «Формування акторської кіношколи в Україні», «Від театру до кіно: творчі пошуки Леся Курбаса»; О. Запорожець «Майстер: спомин про Леся Курбаса»; О. Клековкін «Лесь Курбас: Система і метод. Протоколи», «Парадокс Курбаса: Історико-етимологічний конспект»; Р. Коломієць «Лесь Курбас»; Н. Корнієнко «Репетиція майбутнього», «Театральна естетика Леся Курбаса» «Режисерское искусство Леся Курбаса»; Н. Кузякіна «Олександр Довженко та Лесь Курбас», «Траєкторія долі»; А. Сердюк «Лесь Курбас і традиції театру корифеїв»; Б. Сіманцев «Диктатура в "Березолі"»; Р. Скалій «Два генії: Франко та Курбас»; В. Слободян «Актори театру Леся Курбаса»; Ю. Смолич «Про театр», «Лесь Курбас»; Л. Танюк «Талан і талант Леся Курбаса», «Монологи: театр, культура, політика»; Ф. Якубовський «На терезах двох культур», а також автори збірки «Статті и воспоминания о Л. Курбасе».

Вчені й діячі культури з української діаспори теж докладають чимало зусиль для збереження відомостей з української історії, особливо тих, що довгий час були заборонені чи недоступні в УРСР. Прикладом можуть бути відеопередачі канадського письменника і літературознавця українського походження Марка Роберта Стеха (Marko Robert Stech), менеджера проекту «Інтернетової Енциклопедії України» (ІЕУ) при Канадському інституті українських студій (КІУС). Він також створив цікавий цикл передач «Очима культури», де йдеться про видатних українських творчих осіб, присвятивши мистецькому спадку Леся Курбаса та його оточення не одну передачу [16; 17].

У 1998 році київське видавництво «Смолоскип» оприлюднило велику працю канадського науковця Валеріана Ревуцького, до якої увійшла його передмова, а також статті, листи, постанови партії і уряду, спогади про Леся Курбаса і театр «Березіль», та інші документи. Західні науковці та митці Романа Багрій, Мирослав Шкандрій, Ірина Макарик, Вірляна Ткач, Мирослава Мудрак та інші у своїх наукових працях і артистичних рефлексіях відобразили розвиток самого Курбаса, як митця, а також домінуючі напрями його експериментаторського театру [2, 15].

Насамперед зауважимо, що багато хто із режисерів ХХ століття розпочинали свою сценічну діяльність як актори. Лесь Курбас не був винятком. Покинувши гімназію у сьомому класі, що на той час було легковажністю, Курбас обирає професію актора. Активно виступаючи на сцені (як Янович), він перебуває в театрі товариства «Руська бесіда», а його основним акторським амплуа стає

роль героя-коханця. Згодом, залишивши роботу в театрі, що було пов'язано із перенапруженням та браком коштів, він разом із родиною переїздить до Тернополя, де успішно закінчує навчання в гімназії, після чого вступає на філософський факультет до Віденського університету.

Найближчий друг і однокласник по тернопільській гімназії Хома Водяний у своїх спогадах з теплотою згадував свого приятеля — Леся, змальовуючи його портрет. Водяний зазначав, що Курбас був дуже обдарованим юнаком, щирим і лагідним, вражав своєю інтуїцією, читав багато класики, був обізнаний з новим письмом і музикою, добре грав на фортепіано. Друзі називали його комедіантом, арлекіном, гансвурстом (блазень у німецькому народному театрі). Вчився він добре, з гуманітарних предметів мав високі оцінки, брав участь у шкільних концертах як соліст і декламатор, але до театрального мистецтва тоді інтересу ще не проявляв. Під час навчання у восьмому класі він брав участь в літературному конкурсі та написав етюд «У гарячці», що був опублікований в журналі «Літературно-науковий вісник» (1906 р.), редактором якого у «львівський» період був Іван Франко, але літературна діяльність його не захопила [4, 51–68].

Вступивши у 1907 році на філософський факультет Віденського університету, Курбас поринув у вир театрального життя австрійської столиці. На той час у Відні існувало три українські галицькі товариства: «Січ», «Родина», «Поступ», членами яких було студентство, інтелігенція, навіть деякі робітники. Іноді ці товариства влаштовували театральні вечори і концерти. Поза сумнівом, Курбас був їхнім активним учасником, але головним університетом для нього в цей період стала віденська драматична школа.

В анкеті, на яку він відповідав у 1925 році, на запитання «де навчився професії?», Курбас відповів — «у Відні в драматичній школі» [13, 6].

Леся Курбас доволі часто відвідував відомі віденські театри: старовинний німецький — класичний; драматичний народний театр з його усталеними традиціями і виконавством — «Бургтеатр»; новий на той час «Раймундтеатр», що переважно виконував фарси і водевілі, задовольняючи невибагливі потреби й смаки простолюду; театр оперети — «Карлстеатр»; а також — віденську «Королівську оперу».

Тоді у віденських театрах у режисурі та сценографії переважали форми скрупульозного копіювання життя. Це було відлунням ідей натуралізму, що в останній чверті XIX століття поширилися по всій Європі. Нові віяння і модні мистецькі тенденції в театрі з

певним запізненням надходили до Відня, хоча в літературі вони проявлялися у творчості Гуго фон Гофманстала, Райнера Рільке, Петера Альтенберга, Германа Бара та інших письменників, прокладаючи шлях мистецьким течіям імпресіонізму та експресіонізму.

Майбутньому режисеру не судилося закінчити віденський університет у зв'язку із сімейною трагедією — смертю батька. Змушений повернутися додому, він продовжив навчання у Львівському університеті. Втім, у Львові тоді теж вирувало активне творче і соціальне життя. Курбас не тримався осторонь — він став студентським активістом та вступив до аматорського театру «Сокіл», де його перші акторські кроки були прихильно сприйняті і публікою, і пресою. Юнак брав ентузіастичну участь в громадському студентському русі за демократизацію, а саме — виступав на користь використання української мови як в адміністративних установах, так і у вищих навчальних закладах, першим із яких мав стати Львівський університет.

Трагічні події (убивство лідера цього руху під час мирної демонстрації) спричинили той факт, що Курбаса, разом із іншими активістами, виключили з університету без права поновлення. Натомість доля подарувала митцеві щасливу зустріч, з якої, по суті, розпочалася його творча кар'єра.

У 1911 році до Львова на гастролі завітав знаменитий самобутній «Гуцульський театр» створений Гнатом Хоткевичем. Імовірно, саме під час гастролей «Гуцульського театру» у Львові, Курбас отримав запрошення долучитися до театру в якості режисера, на яке він погодився. Невдовзі, за його участю, були поставлені вистави: «Гуцульський рік», «Непросте», «Практикований жовнір», «Довбуш». За відгуками сучасників, постановки Курбаса вражали глядачів своєю оригінальністю, достовірністю, правдивістю. Хоча сам режисер практично не згадував цей період свого життя, але, цілком імовірно, що саме тоді у нього виникло бажання присвятити себе режисурі.

Відтоді, та упродовж усієї режисерської діяльності, Лесь Курбас постійно перебував у творчих пошуках, змінюючи свої уподобання і бачення; віддаючи данину експресіонізму, постсимволізму, конструктивізму, але з часом знову повернувся до реалізму. Разом із тим, можна констатувати, що він ніколи не зраджував своєму принципу мистецького перетворення життя в театрі. На його думку, вибудований за такою методикою театр мав перетворювати матеріал дійсності на образне інакомовлення. Курбас стверджував, що драматург, режисер перетворює життя за своїм планом — тобто відбувається послідовна переробка життєвого

матеріалу на образну філософськи-осмислену іншу мистецьку реальність [1, 149].

У 1915 році Курбас заснував перший професійний український театр у Тернополі під назвою «Тернопільські театральні вечори». Одну із вистав цього театру дивився знаменитий режисер і театральний діяч Микола Садовський, котрий, перебуваючи під сильним враженням, запросив Курбаса у Київ — до свого театру. Тож молодий митець переїхав до Києва, де упродовж 1916 року працював у театрі Садовського. А вже наступного — 1917 року — Лесь Курбас спрямував всю свою творчу енергію на створення театральної студії молодих акторів, яка невдовзі стала «Молодим театром», де Курбас був і актором, і режисером. Власне, цей театр невдовзі перетворився на своєрідну «арену» творчих пошуків і нових форм втілення тодішньої найсучаснішої, а також класичної драматургії.

Режисер вибудовував репертуар театру таким чином, щоб провести актора по різних епохах і сценічних стилях. Вистави у театрі будувалися на найрізноманітнішому літературному матеріалі: від Софокла і Шевченка до модних тоді творів Володимира Винниченка. Режисер намагався розбудити у глядача не лише емоцію співчуття, а й певні інтелектуальні асоціації, що активізували б його свідомість. Акторам свого театру він запропонував широкий діапазон можливостей — від натуралістичної драми до лялькового вертепу.

У театральній критиці 1920–1930-х років була доволі поширеною думка, що вистава Курбаса «Різдвяний вертеп» була своєрідним екскурсом режисера у бік театру маріонеток, який саме тоді пропагував Гордон Крег. Варто зауважити, що Лесь Курбас, звертаючись до старих форм лялькового театру та його стилістики, бачив у ньому можливість вдосконалювати технологію акторського мистецтва.

Юрій Бобошко в своїй книзі «Режисер Лесь Курбас» [1] зазначає, що він так і не прийняв стилістики побутового театру, з його цілковитою відповідністю життєвим формам, неквапливою течією подій, буденністю правди. Курбас натомість віддавав перевагу двом стильовим сферам: урочистій монументальності, відображеній у життєствердній тематиці, та гротеску — у тематиці викривальній. Урочисту монументальність він застосовував у виставах на кшталт «Пролог», «Жовтневий огляд», «Диктатура», «Народження велетня». А гротеск — у виставах як-от «Народний Малахій», «Миза Мазайло». На думку Бобошка, лише одна постановка режисера виходить поза межі цієї стилістики — «Маклена Граса». В ній Курбас зробив рішучий крок назустріч психологіч-

ному театру, елементи якого (більші чи менші) вже були наявні в його творчості набагато раніше [1, 153].

Курбас постійно ставив перед собою складні завдання, а його погляди на творчий процес були достатньо прогресивними як на той час, і не надто поширеними у тодішньому театральному мистецтві.

Український театрознавець Олександр Клековкін звертає увагу на той факт, що на початку 1920-х років термін «система» (йдеться про театральну систему) з'являється у практиці Леся Курбаса, який застосовував її, принаймні, у чотирьох значеннях:

- театральна система як загальна впорядкованість;
- театральна система як метод роботи режисера над виставою;
- театральна система як технологія акторської творчості;
- театральна система як спосіб виховання актора [9].

Аналізуючи ситуацію із оприявненням поглядів та ідей Курбаса в сучасному театрознавстві, Клековкін констатував: «Сьогодні "система" Курбаса свого часу неавторизована самим режисером, розпорошена у кількох паралельних сюжетах — напівапокрафічних записах лекцій, протоколах засідань режштабу і станцій фіксації досвіду МОБу 1924–1925 років, а також у спогадах і тлумаченнях інтерпретаторів. Найважливіші серед цих документів, звичайно, протоколи, більшість яких ще й досі не надрукована [9, 27].

Як режисер, Курбас мріяв про актора — інтелектуала нового типу, через те він відмовлявся від узвичаєних підходів і штампів, адже хотів, щоб актор став розумним арлекіном. Продуктивна ідея митця втілилась у його системі виховання актора — новій естетичній, де актор виступає не просто лицедієм, він панує на сцені, а драматург і режисер лишень його співавтори.

Курбас вважав, що «...це буде розумний арлекін. Настільки ж освічений, як і представники інших мистецтв, він буде вільно почувати себе у сфері тих виняткових відчуттів з яких народиться мистецтво ХХ століття» [12, 273].

Ідея про появу розумного арлекіна — не просто захоплення Курбаса, адже такими розумними арлекінами він вважав Амвросія Бучму і Йосипа Гірняка, Мар'яна Крушельницького і Фавста Лопатинського. У 1930-ті роки в театральному лексиконі Курбаса навіть з'являється термін «психологічна арлекінада» [12, 275]. Курбасівська система виховання актора — це насамперед відвертість і глибина студійної творчості, коли ціллю є не народження актора, а народження театру. Актор не повинен відчувати, що його виховують, він має займатися своєю справою, тобто творити

образи, характери, грати ролі. Все що він створює на сцені, врешті-решт, перетворює і його самого, формує актора як особистість.

Збереглися спогади про наполегливу роботу режисера з молодим творчим поколінням того часу, що їх залишили люди, котрі, мов птахи, вилетіли із «курбасівського гнізда», пішли у світ, опанували іншу професію не пов'язану з театром, але на все життя залишили в своїй душі тепле ставлення до майстра, до його таланту і професійності.

Один із відомих українських психологів, академік Олександр Запорожець, який був студійцем у створеному Курбасом у 1922 році театрі «Березіль», вмістив на початку свого двотомника вибраних праць із психології статтю «Майстер. Спогад про Леся Курбаса», яку він написав на прохання українського режисера і дослідника творчості Курбаса Леся Танюка. З висоти прожитих років та здобутого життєвого і професійного психологічного досвіду, науковець оповідає про правомірність методики та доцільність занять режисера із молоддю:

«...Курбас вважав людське тіло найбагатшим і недостатньо використаним матеріалом театру — тренування повинне сприяти розкриттю нових акторських можливостей [...] Існує створена заднім числом легенда про Курбаса як про людину, котра нібито займалась винятково біомеханікою, захоплювалася суто ефектами, і нібито ненавиділа на сцені людську психологію, як таку, старанно виганяла її з театру. Більшого невігластва не можна вигадати. Так, звичайно, ми посилено займалися акробатикою, ритмікою, постановкою голосу, пропадаючи в театрі цілими днями, але нікому з нас і в голову не могло тоді прийти, що вся ота наша підготовка, тренувальна робота може бути затаврована словом “формалізм”, і що віртуозну інструментовку тіла, проповідовану Курбасом, хтось буде схильний протиставляти природності сценічного переживання і акторського перевтілення. Йшлося про удосконалення акторської техніки, але техніка ніколи не була для Курбаса самоціллю» [8, 29].

Аналізуючи тенденції в українській культурі періоду визвольних змагань та специфіку формування українського культурного простору у першій чверті ХХ століття, Олександр Гриценко, описуючи роль і місце у цих процесах Леся Курбаса, акцентує увагу на наступному:

«У перші місяці Української революції він створює “Молодий театр” із “європейською”, тобто модерною мистецькою програмою. Однак цей театр існував менше двох років: у квітні 1919 року більшовицька влада приєднала його до “Першого театру УСРР іме-

ні Шевченка". Через кілька місяців Курбас створює новий модерний театр — "Кийдрамте", але й він припинив існування менш ніж через два роки — не за рішенням влади, а через брак заробітку. У 1922 році, вже за умов стабілізації радянського режиму в Україні, Курбас створив Мистецьке об'єднання "Березіль", естетично "ліве" й політично прорадянське (першою його прем'єрою стала вистава "Жовтень", показана 7 листопада 1922 року). Над театром "Березіль" встановлює своє "шефство" 45 Червонопрапорна стрілецька дивізія Червоної армії, що дає акторам цінну можливість користуватися червоноармійським пайком, бо касових зборів і на харчі не вистачало. У 1923–1926 роках театр "Березіль" працює в Києві, лише тричі виїздить на короткі гастролі (до Харкова, Полтави, Одеси). Водночас ведеться, сказати б, лихоманкова інституційна творчість: засновано музейну та видавничу комісії, кілька окремих театральних майстерень "Березоля" (у Білій Церкві, Одесі, навіть у селі Мокра Калигірка на Київщині), власну газету "Барикади театру" (вийшло три номери). З цього бачимо, що "Березіль" і його лідер докладали чималих зусиль як для промоції своїх мистецьких ідей, так і для розбудови глядацької аудиторії. Ці зусилля попервах знаходили визнання як офіційне, так і серед української культурної еліти. Знаками офіційного визнання стали "обрання" Леся Курбаса до Київської міської ради «робітничо-селянських депутатів» (1924), нагородження його званням народного артиста республіки (1925). Було й визнання з боку культурної еліти російської. Зокрема, Осип Мандельштам улітку 1926 року оцінював діяльність "Березоля" метафорично й проникливо, демонструючи чималу обізнаність із його ранішим доробком: «"Березіль" за четыре года своей работы застроил многообразными и временными постройками дикое поле старого украинского театра» [5, 122].

Після встановлення радянської влади чимало представників української інтелігенції, які не змогли сприйняти її як через політичні, так і через естетичні чи світоглядні переконання, емігрували за кордон. А Курбас вирішив залишитися і спробувати будувати свій — новаторський театр. Проте залишившись на батьківщині, Курбас мусив укласти своєрідний альянс із радянською владою.

У радянській Україні, впродовж 1922–1926 років Курбас творить новий український театр на території політичної, або, як її тоді називали, — агітаційної сцени. Ясна річ, що сучасний український театр мав відображати актуальні й болючі проблеми сучасності. Отруйна романтика жовтневої революції, що керувалась гаслом «мы наш, мы новый мир построим, кто был никем, тот ста-

нет всем» — схоже, захопила і засліпила Курбаса. Але ж хіба тільки його... Тим більше, що будувати новий світ означало для нього будувати новий український театр [11, 63].

Політичний театр Курбаса перебував під потужним впливом німецького експресіонізму, був різнобарвним та еkleктичним. Але політичні питання не були тим, що цікавило його найбільше. Йому радше йшлося про проблеми сучасності, він був охоплений бажанням говорити про актуальну проблематику й намагався рухатись пліч о пліч із часом, але також виступати його будівничим.

У 1925 році Курбас сформулював статут «Березоля», в якому було недвозначно сказано, що «Березіль» є громадською організацією, просякнутою класовою ідеологією пролетаріату; що у своїй тактиці він координується з компартією, працює в царині радянського будівництва засобами мистецтва й споріднених з ним ділянок, базуючись у своїй роботі на підвалинах марксизму-ленінізму, й бореться за здійснення ідей соціальної революції, зокрема — за комуністичну культуру [11, 63].

Революційний «Березіль», духовний родич народного театру політичної агітації, усього духу буремного часу мітингів, зборів, маніфестацій, ставши на позиції громадянської активності, утвердження ідеї революції, закономірно обрав для своєї творчості полемічні, наступальні форми театрального впливу, відкритого звернення до глядача. Засобом, який відкривав нові, ширші порівняно з театральними, можливості був кінематограф. Курбаса захопила можливість відкритого звернення з екрану до якомога більшої аудиторії глядачів. Як людина з новаторським мисленням, Курбас це розумів і використовував нові шанси у своїй творчості [11, 118–124].

У червні 1924 року Всеукраїнське кіно-фото управління запрошує Курбаса попрацювати режисером Першої державної одеської кінофабрики. Саме його іменем пов'язано створення кількох українських художніх фільмів: «Шведський сірник» (1922, за оповіданням А. Чехова), «Вендета» (1924), «Макдональд» (1924) та «Арсенальці» (1925).

Разом із ним працювали актори театру «Березіль», які збагачили не лише театральне мистецтво, але й українське кіномистецтво: Д. Антонович, Є. Бондаренко, А. Бучма, В. Василько, О. Сердюк, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, Д. Мілютенко, В. Чистякова, Н. Ужвій, О. Хвиля та багато інших. Маючи різноманітний досвід, набутий у театрі під керівництвом Курбаса, вони демонстрували високий рівень професіоналізму, започаткувавши формування української кіноакторської школи.

Для історії і теорії українського кіна важливо не тільки те, що було зроблено Курбасом безпосередньо на знімальному майданчику, але також його істотний внесок у справу виховання акторських кадрів.

Бажання Курбаса, як кінорежисера, випробувати себе у жанрі політичного агітаційного фільму, що його він реалізував у картині «Макдональд», де засуджувався лідер англійських лейбористів 1920-х років, втілений у жанрі детектива, із карколомними трюками, втечами й переслідуваннями, говорить про нього, як про режисера, котрий намагався (і значною мірою йому це вдалося) поєднати ідеологію та кіномистецтво, інтригу й неперевершену акторську роботу. Асистент Курбаса, ветеран кіномистецтва О. Перегуда згадував: «Макдональд літав на аероплані. Зачепившись за колеса, стрибав з триповерхового будинку на вулицю, плигав з високого паркана, вилазив на дахи і бігав по них.... Усі ці трюки виконував наш друг і товариш Бронек Бучма, якого ми прозвали Гаррі Пілем» [11, 118–120].

Знімаючи фільм пропагандистський фільм «Арсенальці», режисер вже мав певний досвід, тому він майже не вдавався до образів перетворень, але ліпив досить виразні композиції масових сцен. Особливо ретельно він працював над монтажем: «Курбас застосував ряд технічних новинок в радянському кінематографі, — наприклад, з'єднавши в кадрі одночасно дві дії: рух на зустріч одне одному білогвардійської кінноти і загону робітників арсенальців. Одразу виникало драматичне напруження — дві озброєні лави ось-ось зйдуться у смертельній битві. Саму битву не було показано, але з того, як уповільнювалась хода робітників, можна було передбачити наслідки бою» [1, 109].

Власне, на цьому фільмі й закінчилися спроби Курбаса працювати в кінематографі. Його вихованець О. Перегуда, який був асистентом кінорежисера, а згодом — з легкої руки майстра, — знайшов свій шлях у кінематографі, шкодував, що учитель не продовжив свою працю у кіномистецтві, адже, на його думку, мав у цій сфері виняткові здібності.

Варто також зауважити, що Курбасу було складно працювати над суто пропагандистським матеріалом. Цілком імовірно, що він розглядав такий матеріал як більшою мірою технічний та інтелектуально нецікавий. Адже, надаючи нові можливості й широкую аудиторію, кінематограф водночас поступово, але неухильно перетворювався на вид мистецтва, де частка пропаганди ставала дедалі більшою. Можливо, саме тому режисер зосередився на театральній творчості, яка у середині 1920-х років ще залишалась

істотно вільнішою у самовираженні (бо охоплювала менші маси, аніж кіно), а не на кінематографі.

Дослідниця української культури першої половини ХХ ст., зокрема — творчості Леся Курбаса, Ольга Бертелсен, у своїй надзвичайно цікавій роботі «Архів Розстріляного Відродження. Леся Курбас і театр “Березіль”: Архівні документи (1927–1988)», слушно окреслює драматичну, якщо не трагічну ситуацію, в якій опинилася тоді українська культура:

«Курбас уособлював собою модерну Україну і модерну українську культуру, існування якої ставило під загрозу радянській колоніальний проект, який здійснювався під прикриттям риторики інтернаціоналізму. Курбасівську “спробу національної самореалізації” неможливо підпорядкувати дихотомії “борці-колабораціоністи” чи змалювати її в чорно-білому варіанті. Насправді це була дуалістична боротьба за індивідуальне курбасівське виживання як митця і за культурне виживання України. Це була драма креативної індивідуальності і трагедія цілої нації» [2, 17].

Описуючи вплив Курбаса на тодішнє мистецьке життя в Україні О. Гриценко зауважив: «Курбасова театральна революція відбувалася спершу в Києві, і Харків познайомився з нею пізніше, ніж з бунтом Мейерхольда і Таїрова. Це не перешкодило силі враження від вистав, привезених Курбасом. У термінах полісферичної моделі культурного простору цей перебіг подій можна інтерпретувати так: харківська театральна публіка 1920-х років практично цілком належала до публічної сфери російського театру, здавна споживала пропонований ним контент і загалом поділяла його дискурсивну ідентичність. Принаймні істотна частина цієї публіки могла сприймати також український театральний контент, навіть не поділяючи його ідентичності, але культурна сумісність цієї публіки з модерним контентом “Березоля” виявилася доволі обмеженою. У своїх спогадах Юрій Шевельов наголошує на ще одній характерній ідентифікаційній рисі харківського російського театру та його публіки — сформованій багатолітньою традицією настанові провінційності, причому провінційності власне щодо російського культурного простору, що його культурні смисли генерувалися в Москві: “...провиною харківської російської драми перед культурою тієї країни, на території якої театр виріс, було те, що він був за своїм вихованням і хотів бути тільки відгомонам Москви, актори його тільки й мріяли про перехід до Москви”. За гіркою іронією долі, виїздити до Москви й поневірятися там кілька місяців перед арештом довелося самому Курбасу після розгрому владою театру “Березіль” у 1933 році. Але й початок діяльності

“Березоля” у формально столичному Харкові був невдалим з погляду ставлення до нього публіки: “...це було тим тлом, на якому творилася дальша доля “Березоля”, коли його 1925 року перевели до Харкова. Не тільки пояснюється цим поразка в глядача перших вистав “Березоля”, ...цілковито збойкотованих глядачем, а до певної міри й сама ліквідація цього театру і його творця. Продиктована насамперед, звичайно, політичними маневрами влади, вона [ліквідація], мабуть, не пройшла б так легко, або набрала б м’якших форм, якби не коренилася в настанові глядача, вихованого довгими десятиріччями синельниковської традиції» [5, 123].

Курбас був носієм революційних тенденцій театру ХХ століття, як соціально-історичних, так і художніх. Його головну режисерську ідею можна висловити так: театр не повинен дзеркально відображати дійсність, але повинен її активно перетворювати. Отже, він доходить думки, що театр виконує активну громадську і суспільну місію. Утопічне і реальне в його програмі об’єднуються, починають активно жити один одного. Тож немає нічого дивного в тому, що завдання, які постали перед театром до революційних перетворень, знайшли після неї новий і цілком конкретний вияв, наповнюючись новим соціальним змістом.

Перетворення як естетична категорія і перетворення як вимога й потреба історичної реальності були в даному випадку взаємообумовлені. Режисерську методологію Курбаса вирізняв пошук художніх «знаків», за допомогою яких режисер, актор, митець прагнув виявити якомога глибше соціально-психологічну сутність явища. Подія, конфлікт, проблема, характер повинні сценічно «перебудуватися», «перетворитися», в таку інакомовність, таку нову комбінацію, яка б неминуче вела до напружених асоціативних процесів [12, 277–278].

Саме на революційних перетвореннях у театральних підходах наголошує Юрій Смолич у своїй рецензії 1927 року на виставу Курбаса «Джиммі Хіггінс», зазначаючи: «Постановка “Джиммі Хіггінс” дотепер залишається найяскравішим зразком “конструктивного” методу ставлення. Саме — методу, а не тільки матеріального оформлення, бо конструктивність вистави не в її зовнішності, не в “конструкціях”, а в принципах побудови й перетворення змісту, де “конструкція” є лише допоміжним засобом. Основа вистави — маса, що діє колективно, але не “скопом”. Оце ламання старого театального “гурту” і перетворення його на організовану масу, де в загальному колективному (не зовні, а істино) ритмі індивідуалізовано кожну сценічну постать, — це чи не одне з найбільших творчих досягнень вистави» [20, 105].

Режисер постійно намагався відкинути театральні штампи, вульгаризацію і спрощення, прагнучи здобути розуміння і схвалення у інтелектуального глядача. Український театрознавець Неллі Корнієнко, розмірковуючи про театральну естетику режисера, пропонує свої оцінки політичного театру Курбаса. Науковець акцентує увагу на тому, що, на відміну від політичних театрів Йеснера і Піскатора, які демонстративно наголошували передовсім агітаційно-публіцистичні аспекти, театр Курбаса був уважним до них лише на початку своєї діяльності. Перебуваючи у межах політичної спрямованості театру, Курбас звертається до багатожанровості, але йеснерівський аскетизм і умисна схематизація проблеми Курбасу не властиві, сказати б «протипоказані». В його політичному театрі можна побачити ораторію («Гайдамаки»), агітаційний огляд («Жовтень», або «Три картини боротьби і перемог», «Рур»), експресіоністичні вистави за Ернстом Толлером, Льюїсом Сінклером, Георгом Кайзером. У його планах були постановки п'єс за Еріхом Мюзамом та Роменом Ролланом. З подібними підходами знімалися і фільми: політичний памфлет «Макдональд» і картина історичної тематики «Арсенальці».

Курбасівські учні переробили на політичний лад українські комедії «За двома зайцями», «Залишились у дурнях»; поставили політичний фарс «Петрушкіни картини дяді Кондрата»; просто неба відбулась вистава «Свобода» французького драматурга Моріса Потешера, із вкрапленнями віршів Івана Франка; постановка «Протигази» за С. Третяковим, здійснена у стилі «побутової агітки»; сатирична вистава за В. Ярошенком «Шпана», що її тодішні критики визначали як першу виставу, котра започаткувала радянську сатиру [12, 301].

Але чи заслуговує Курбас на тавро «попихача» радянського режиму? На це дав відповідь сам режим в 1933 році, затаврувавши головного режисера «Березоля» як людину, яка збивала театр на позиції українського націоналізму, і врешті знищила його в 1937 році як неблагонадійного націоналіста, не вартого шансу реабілітації. Валеріан Ревуцький слушно зауважив, що «національна проблема характеризує всю творчість Курбаса, а зокрема вона стає в центрі його уваги в харківському періоді "Березоля"» [2, 16].

Окрім експериментальних пошуків, Курбас творив водночас національне обличчя театру, використовуючи драматургічний матеріал українських авторів, а також українські народні пісні. Але п'єси українського драматурга Миколи Куліша «Мина Мазайло» та «Народний Малахій», за якими робив вистави Лесь Курбас, були не надто зрозумілими як тодішнім глядачам, так і теат-

ральним критикам. Режисера почали звинувачувати в тому, що він викривляє, зображаючи навмисне похмурою гарну радянську дійсність, а філософська вистава «Маклена Граса» взагалі не була оцінена по достоїнству.

Одна із причин такого сприйняття, зміни у світоглядних настановах, що відбувалися під впливом політичної трансформації та ідеологічного тиску, відтак — звуження естетичних горизонтів і культурних очікувань тодішньої творчої інтелігенції та публіки.

У червні 1929 року, в харківському Будинку літератури імені Василя Блакитного, відбувся театральний диспут, який, за визначенням сучасного театрознавця Галини Ботунової, був найбільш тенденційним і агресивним. Вістря його було спрямоване, насамперед, проти театру «Березіль» та його мистецького керівника Леся Курбаса. Причина очевидна — піднесення національно-культурного руху, що тривало упродовж періоду культурного відродження, пов'язаного насамперед із українізацією, а також те, що Курбас ставав одним із найпотужніших його представників, не могло не налякати владу. Тенденційний тон диспуту започаткував головний доповідач, тодішній нарком освіти Микола Скрипник. Активний пропагандист українізації, фактично, її політичний поводитир, він виступив напрочуд різко. Спочатку говорив, що «Березіль» запропонував значущі театральні вартості, а своїми експериментами істотно просунув віз нашого українського театрального мистецтва вперед. «Але чи в театрі “Березіль” за останні два-три роки був експериментальний дух, — продовжував нарком? Коли взяти соціальний бік, то, може, навіть за останні два роки можна знайти не крок уперед, а деякі кроки назад» [11, 94].

Отже, згортання наприкінці 1920-х років політики «коренізації» (що в Україні відбувалася під назвою «українізації»), спричинило також нагнітання ворожої атмосфери навколо театру «Березіль», і було підкріплено атакою радянської преси, низками статей, які бездоказово «викривали» націоналістичний ухил, що нібито запанував серед художнього складу театру.

Спроба влади «копати» під Курбаса виглядає достатньо очевидно сьогодні, особливо коли дослідники отримали можливість вивчати його кримінальну справу. Задовго до арешту, органи ДПУ завели на Курбаса так звану «справу-формуляр», до якої ретельно підшивали доноси його колег, курбасівських знайомих і приятелів. У вересні 1928 року, була опублікована стаття, де Курбаса фактично звинувачували в культивуванні атмосфери гризні та цехових війн у театрі, у нав'язуванні художнього й фінансового диктату з боку головного керівника [21]. Це мало і для театру, і

для самого Курбаса серйозні наслідки: в обставинах нагнітання істерії та запеклої боротьби з «українським націоналізмом» театр перестав отримувати фінансування.

А публічне «розп'яття» майстра відбулося в 1933 році. Спершу, в жовтні 1933 року його усунули від керівництва театром, звинувачуючи у націоналізмі, формалізмі, відриві від радянської дійсності та російського театру. Вже 17 грудня 1933 року вийшла Постанова Кабміну УРСР «Про позбавлення Л. С. Курбаса почесного звання Народний артист УРСР». Курбас поїхав до Москви, де й був заарештований 25 грудня 1933 року — без ордеру на арешт, і без санкції прокурора (ордер виписали через день).

У «Справі» Курбаса зазначено, що він заарештований як учасник контрреволюційної організації «Українська військова організація» [11, 107], себто за звинуваченням, сфабрикованим Державним політичним управлінням УСРР, яке стосувалося понад сотні видатних діячів української науки і культури, що вони нібито планували повстання задля повалення комуністичної влади в Україні. Під впливом тортур на допитах, Курбас визнав себе винним. Більшість обвинувачених у цій справі загинула в ході репресій, багато українських митців, як і Лесь Курбас — були розстріляні в Карелії — урочищі Сандармох у 1937 році.

Як наслідок «... практично всі створені в роки Української революції культурні та освітні інституції після утвердження в Україні радянського режиму були почасти знищені, почасти советизовані. Їм змінено і номінальну, й дискурсивну ідентичність, а створюваний ними контент піддавався постійному ідеологічному та естетичному контролю й цензурі» [5, 124].

Хоча режисер був реабілітований ще у 1957 році за відсутністю складу злочину, але справжнє повернення до його творчої спадщини стало можливим лише після здобуття Україною незалежності.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 12 грудня 1994 року у Києві було створено Державний Центр театрального мистецтва імені Леся Курбаса, що розпочав свою роботу з 1995 року. Створення Центру Курбаса як державної установи було ініціативою громадськості, що її підтримала влада, демонструючи свою пошану до мистецького надбання. Статус Національного центру отримав у 2007 році, з нагоди відзначення 120-річчя з дня народження Курбаса. Центр підтримує творчі ініціативи та проекти, досліджує нові театральні тенденції, в ньому діє три підрозділи: науково-дослідний, художньо-театральні пошукові лабораторії та культурологічний відділ. Він ставить за мету проведення театральних експериментів, створення креативних та інтелекту-

альних моделей театру нової мови, який би став конструктором сучасного національного духовного середовища основна ціль якого, реінтеграція у європейський та світовий контекст.

Іл. 1. Пам'ятник Лесю Курбасу в Києві (фото <https://uk.wikipedia.org/wiki/>)

Бронзовий монумент Лесю Курбасу було встановлено в Києві у сквері по вулиці Прорізній 1 квітня 2002 року, авторами якого стали, відомий український скульптор Микола Рапай та архітектор — В'ячеслав Дормідонтов, підтверджуючи, що українська культурно-історична спадщина вшановується державою, митцями та діячами культури (іл. 1).

Внесок Леся Курбаса в українське театральне та кінематографічне мистецтво є доволі значущим. Сьогодні ми оцінюємо його як видатного українського митця, режисера, який істотно вплинув на формування національного театрального мистецтва; особистість із виразними естетичними настановами, котра невпинно шукала нові ідеї та мистецькі підходи.

Пам'ять про митця в українському культурному просторі є доволі різноманітною та багатопланою: цикли передач на українському телебаченні й радіо, творчі проекти, міжнародні виставки [14], наукові дослідження, театральні фестивалі його імені, документальні фільми. Тож творча спадщина митця, повертається в культурний простір України, заохочуючи переосмислення явищ і персоналій української культури першої половини ХХ століття, зокрема — радянського періоду (іл. 2).

Іл 2. Мистецький проект «Курбас: Нові світи» у Мистецькому Арсеналі (жовтень — грудень 2018 року) (фото Євгена Нікіфорова.

Джерело: <https://artarsenal.in.ua/uk/vystavky/fotogalereyi/kurbas-novi-svity/#gallery-1>)

Література:

1. **Бобошко Ю.** Режисер Лесь Курбас. К.: «Мистецтво». 1987. 197 с.
2. **Бертелсен О.** Архів Розстріляного Відродження. Лесь Курбас і театр «Березиль»: Архівні документи (1927–1988). Т.2. К.: «Смолоскип». 2016. 504 с.
3. **Веселовська Г.** Дванадцять вистав Леся Курбаса. Вінниця. 2005. 312 с.
4. **Водяний Х.** Спомини про Леся Курбаса. Зб. спогадів. К.: 1969. С. 51–68.
5. **Гриценко О.** Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування. К.: Інститут культурології НАМ України 2019. 256 с.
10. **Демещенко В.** Формування акторської кіношколи в Україні. Мистецтвознавчі записки: Зб. наук. праць. Вип.18. К.: «Міленіум». 2010. С. 118–125.
14. Журнал — Кіно. 1927. №3. ВУФКУ. С. 4–5.
11. **Запорожець А.** Мастер: Воспоминания о Лесе Курбасе. Избр. психолог. труды в 2 т. М.: 1986. Т 1. 320 с.
6. **Клековкін О.** Лесь Курбас: Система і метод. Протоколи. Український театр. К.: 1998. № 1. С 27–30.
7. **Клековкін О.** Парадокс Курбаса: Історико-етимологічний конспект. ІПСМ України НАМ України. К.: «Арт Економі». 2014. 176 с.
9. **Коломієць Р.** Лесь Курбас. Харків: «Фоліо». 2016. 120 с.
12. **Корниєнко Н.** Театральная эстетика Леся Курбаса. Статьи и воспоминания о Л. Курбасе. Литературное наследие. М.: «Искусство». 1988.
13. **Кузякина Н.** Лесь Курбас. Статьи воспоминания о Л. Курбасе. Литературное наследие. М.: «Искусство». 1988.
21. **Курбас.** Нові світи. Мистецький проект. URL: <https://artarsenal.in.ua/uk/vystavka/kurbas-novi-svity/>.
8. **Лесь Курбас.** Спогади сучасників: збірка. За ред. В. С. Василько; Упор.; авт. іст.-біогр. нарисів і приміт. М. Г. Лабінський. К.: «Мистецтво». 1969. 359 с.
16. **Марко Роберт Стех.** «Очима культури». Випуск 12. Лесь Курбас. URL: https://www.youtube.com/watch?v=nCfC6j2V5Cw&list=PLI_fVHw7K9aaYNZPOLmDtKSUIP3csD-Du&index=13&t=0s.
17. **Марко Роберт Стех.** «Очима культури». Випуск 69. Лесь Курбас, Анатоль Петрицький і Вадим Меллер URL:https://www.youtube.com/watch?v=snA7Tw3BW6A&list=PLI_fVHw7K9aaYNZPOLmDtKSUIP3csD-Du&index=70&t=0s.
15. «Про культуру». Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 24. Ст. 168.
18. **Смолич Ю.** Лесь Курбас. Статьи и воспоминания о Л. Курбасе. Литературное наследие. М.: «Искусство». 1988.
19. **Смолич Ю.** Про театр. Збірник статей, рецензій, нарисів. К.: «Мистецтво». 1977. 216 с.
20. **Черкашин Р., Фоміна Ю.** Ми березильці: Театральні спогади–роздуми. Харків: «Акта». 2008. С. 91–102.

ОЛЕНА БЕРЕГОВА

ФЕНОМЕН ШІСТДЕСЯТНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЧНІЙ МУЗИЦІ: ВИТОКИ, ПЕРСОНАЛІЇ, СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЯВИЩА

Епоха шістдесятництва — один із найскравіших феноменів в українській культурі ХХ століття, період національно-культурного пробудження, духовної боротьби творчої інтелігенції проти тоталітаризму. Визначальною ознакою культури цього періоду була поява нового покоління митців, представники якого не лише шукали нових форм художнього самовираження, а й спрямовували свою діяльність на відродження національної свідомості народу, навернення його до рідних першоджерел і вивчення власної історії, від якої українців відлучали упродовж багатьох століть. Творчість письменників, поетів, художників, музикантів, кінематографістів, що не вписувалася в «прокрустове ложе» соцреалізму, справляла враження інтелектуального вибуху, демонстративного розриву зі стандартизованими мистецькими кліше, була своєрідним рухом опору офіційній радянській ідеології. Це покоління, яке в науковій літературі отримало назву «шістдесятники» або «рух шістдесятництва», в Україні представлене сузір'ям видатних імен поетів і письменників Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Симоненка, Ліни Костенко, Бориса Олійника, Євгена Гуцала, Володимира Дрозда, Валерія Шевчука, пізніше — Василя Стуса; літературознавців і публіцистів Івана Дзюби, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської; режисерів Сергія Параджанова, Юрія Іллєнка, Леоніда Осики, Леся Танюка; актора Івана Миколайчука; художників і графіків Опанаса Заливахи, Алли Горської, Віктора Зарецького, Галини Севрук, Людмили Семикіної, Веніаміна Кушніра, Георгія Якутовича, Івана Остафійчука, Івана Марчука, композиторів Валентина Сильвестрова, Віталія Годзяцького, Володимира Губи, Володимира Загорцева, Святослава Крутикова, Івана Карабиця, Євгена Станковича, Олега Ківи та ін.

Проблематика українського шістдесятництва і творчість окремих його представників привертає увагу дослідників уже з 1970–1980-х років. Першими відкрито заговорили про феномен шістдесятництва та його роль у національно-культурному відро-

дженні зарубіжні вчені переважно українського походження Я. Білоцеркович [1], І. Кошелівець [45], Б. Кравченко [3, 34], К. Фармер [2] та ін. Найбільш ґрунтовними і численними є дослідження з теми шістдесятництва у працях вітчизняних істориків та літературознавців, зокрема, як-от: Н. Анісімова [5], О. Бажан [6], В. Баран [7, 8], В. Брюховецький [9], В. Даниленко [7], Ю. Данилюк [6], Н. Дзьомба [15], М. Жулинський [16], О. Заплотинська [17, 18], О. Зарецький [19], Б. Захаров [20], Н. Зборовська [21], М. Ільницький [24], О. Каленченко [25], Г. Касьянов [26], Р. Корогодський [32], Н. Краснянська [35], М. Кріль [36], Ж. Кукуруза [38], Ю. Курносів [39], В. Литвин [40], О. Муратова [43], О. Пахльовська [46], О. Рарицький [49], І. Рибалка [50], А. Русначенко [52], Т. Салига [53], О. Слободянюк [35], Л. Тарнашинська [57, 58], В. Хархун [59], О. Шевчук [62] та ін.

Значно менш численним є доробок українських учених з означеної проблематики у різних галузях мистецтвознавчої науки. В українському образотворчому мистецтві дослідженнями феномену шістдесятництва займалися О. Авраменко [4], Л. Костюк [33], Л. Медведєва [42], О. Петрова [47, 48], О. Роготченко [51], Л. Смирна [55], М. Юр [64] та ін., у кінознавстві — В. Демещенко [13], Л. Касян [27], Г. Чміль [61] та ін., у театрознавстві — О. Клековкін [28], О. Коваленко [29] та ін.

За останні роки з'явилися публікації, в яких пропонуються нові методологічні моделі і наукові підходи до дослідження проблеми шістдесятництва, що дозволяють переосмислити це явище, побачити його в новому світлі, розкрити нові соціокультурні та художньо-естетичні контексти.

Авторка етноментального підходу Л. Костюк звертає увагу на парадоксальність ситуації в українській культурі 1960-х: «мистецтво, що не вписувалось у рамки соцреалізму, стало нонконформістським», а особливістю українського нонконформізму, риси якого пронизують всі сфери культури — музику, літературу, кінематограф, науку, філософію, образотворче мистецтво, театр — стало, на думку дослідниці, «довірливе, інтимне звернення до людини» [33].

Н. Анісімова застосовує компаративний підхід, йдучи шляхом порівняння культурно-історичних та суспільних умов, стильових манер поетів представників поколінь 1960-х, 1970-х і 1980-х років, що дає можливість виокремити риси творчості шістдесятників і знайти суголосні мотиви, образи, стильові особливості поетичного руху другої половини ХХ століття [5].

Н. Дзьомба на основі публіцистичного доробку покоління

пропонує соціо-комунікаційну інтерпретацію шістдесятництва, обґрунтовує комунікаційну природу явища як філософської платформи для сучасної української медіа-сфери, процесів державо- і націєтворення [15].

М. Кріль — прибічниця футурологічного підходу — вважає, що шістдесятництво як явище відбулося, залишивши в історії помітний слід і, певною мірою, вплинувши на її хід, але це явище не можна вважати завершеним, оскільки шістдесятники не встигли за короткий час офіційно дозволеної діяльності донести свої ідеї до широких верств українського суспільства, яке, втім, у той час ще не було готовим до їх сприйняття. На думку М. Криля, шістдесятництво триває й сьогодні, адже відкриваються нові документи і маловідомі раніше імена, переосмислюються події, а серед нас ще є чимало живих шістдесятників — ключових постатей руху шістдесятництва, які продовжують свою культуротворчу й державницьку місію [36].

Найменш релевантним є, на нашу думку, соціолого-демографічний підхід, застосований у роботі О. Муратової, котра визначає кількісний склад, віковий ценз і регіональну приналежність письменників-шістдесятників, які склали ядро цього покоління. За висновками О. Муратової, літературне шістдесятництво локалізувалося в основному у столиці України, не було масовим явищем і «не могло здійснити значний вплив на хід суспільно-політичних процесів у всій республіці, ...не могло бути політичним суперником влади» [43, 49]. На нашу думку, цей висновок видається дивним, віддзеркалює лише зовнішній зріз проблеми, без проникнення у внутрішню суть явища, і свідчить про недостатнє розуміння авторкою статті ролі та значення покоління шістдесятників в українській історії. Виникає питання: чим же, як не боязню суперництва з яскравими, інтелектуально і духовно розкутими, національно орієнтованими посталями шістдесятників, можна пояснити утиски владою свободи слова і нову хвилю репресій, арештів і ув'язнень за інакомислення, що розпочалися вже на початку 1960-х років, особливо після публікації у 1965 році славнозвісної праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» А щодо впливу шістдесятників на хід суспільно-політичних процесів, то найкращою відповіддю О. Муратовій можуть бути слова Н. Дзьомби, яка написала, що «саме завдяки впливу на світову громадськість, передусім політичну, ...шістдесятникам — в т.ч. “діаспорним” — вдалося долучитися до розвалу “імперії зла”, попередньо опосередковано сформулювавши цю ідеологеми» [15, 17].

Як бачимо, застосування кількісних методів дослідження до аналізу суспільно-культурних феноменів може привести молодих дослідників до дещо хибних наукових висновків. У випадку шістдесятництва мова повинна йти не лише про кількість осіб, задіяних у процесі, та їхні соціально-демографічні характеристики, але також про силу духовного впливу на суспільство, який здійснювали шістдесятники, і вимірювання якого є доволі складним завданням.

Темі шістдесятництва в українській музиці присвячено роботи О. Городецької [11], О. Дерев'янченко [14], О. Зінкевич [23], М. Копиці [30, 31] та інших музикознавців.

Одна з найбільш ґрунтовних розробок теми шістдесятництва в українській музичній культурі належить О. Городецькій, яка є авторкою концепції цілісності феномену шістдесятництва в контексті суспільно-культурних процесів ХХ століття. На думку О. Городецької, 1960-ті роки в музичній культурі України визначаються не лише діяльністю наймолодшої і найрадикальнішої на той час генерації композиторів-авангардистів, яких ми сьогодні називаємо композиторами-шістдесятниками, а й здобутками численної когорти композиторів академічного спрямування старших поколінь, серед яких — відомі імена Б. Лятошинського, А. Штогаренка, І. Шамо, Ю. Мейтуса, Д. Клебанова, Г. Жуковського, В. Кирейка, В. Губаренка та ін. Дослідниця на основі аналізу низки симфонічних, оперних, камерно-вокальних та камерно-інструментальних творів цих композиторів робить висновок, що «особливістю модернізму 60-х є проникнення паростків новаторства у творчість найконсервативніших мистецьких верств, що виокремлює його в основну, наскрізну об'єднуючу тенденцію епохи» [11, 13]. Дотримуючись усталених норм композиції та національно-світоглядних архетипів, як основи мистецького генофонду національної культури, композитори академічного спрямування, на думку О. Городецької, «розхитували» ці норми зсередини. Поряд із творами композиторів-традиціоналістів, у роботі аналізується широке коло авангардних, у тому числі маловідомих творів Л. Грабовського, Л. Дичко, М. Скорика, В. Годзяцького, В. Губи, В. Загорцева, С. Крутикова та ін., які стали передвісниками постмодерністичних тенденцій у культурі 1980-х — 1990-х років.

Таким чином, у дисертації О. Городецької пропонується інтегративний підхід до вивчення музичної культури 1960-х років, з урахуванням взаємодії усіх її різноспрямованих тенденцій, «взаємопроникнення світоглядних, стильових і стилістичних інтенцій академічного, неофольклорного і авангардного напрямків, що

склало специфіку цілісності шістдесятництва і визначило своєрідність цього феномену в українській культурі» [11, 15].

О. Войтенко [10], О. Гуркова [12], О. Зінькевич [22], В. Кузик [37], Л. Олійник [44], О. Суховерська [56], О. Щетинський [63] та ін. присвятили свої праці дослідженню персоналій і творів окремих композиторів-шістдесятників. Матеріал для досліджень дають і самі композитори-шістдесятники у своїх інтерв'ю (О. Чекан — з В. Сильвестровим [60], А. Луніної — з Є. Станковичем [41], Л. Сіренко — зі С. Крутиковим [54], О. Щетинського — з Л. Грабовським [63]).

У цілому, помітною є недостатня розробка теми шістдесятництва в українському музикознавстві, тож нашу увагу зосередимо на творчості композиторів-авангардистів, які своїми творчими пошуками і активною музично-громадською діяльністю вивели українську музику другої половини ХХ століття на європейський і світовий рівень, започаткували особисті творчі контакти із зарубіжними музикантами, а також суттєво зменшили відставання української композиторської школи у плані технологічної оснащеності й використання сучасних композиторських технік.

Деякі дослідники вважають, що процеси суспільного та культурного оновлення, які сьогодні називають «епохою шістдесятництва», розпочалися задовго до хронологічного початку 1960-х років — вже після смерті Й. Сталіна (1879–1953). Суспільно-політичними передумовами виникнення феномену шістдесятництва можна вважати процеси десталінізації суспільства, що оприямили страшну правду про численні жертви сталінських репресій, повну або часткову реабілітацію репресованих сталінським режимом народів (кабардинців, калмиків, чеченців, кримських татар та ін.), а також діячів науки, культури, мистецтва, простих громадян, відновлення пам'яті про Розстріляне Відродження, часткове відкриття «залізної завіси» між колишнім Радянським Союзом та країнами Заходу тощо.

Загалом у культурі й мистецтві цього періоду спостерігалися дві протилежні тенденції — консервативна і прогресивна.

Консервативна тенденція культури 1960-х полягала у продовженні політики влади щодо офіційного регулювання сфери культури, в тому числі й через ідеологічний тиск на представників творчої інтелігенції. Питаннями культури й мистецтва опікувався особисто глава держави Микита Хрущов, котрий, однак, виявляв у цій сфері цілковите невігластво й непослідовність. Його висловлювання й вчинки часто були суперечливими, він був схильний приймати рішення під дією раптових змін настрою, вступав у від-

критий конфлікт із деякими діячами культури, покладаючись на випадкових радників. За його керівництва країною було здійснено й чимало несвідомих прорахунків. Зокрема, на початку 1960-х років, у рамках боротьби з «релігійним дурманом», було знищено багато церков та інших історико-культурних пам'яток середньовіччя, ранньомодерного і нового часу, як непотрібних, задля розчищення місця під будівництво житла (сумнозвісних «хрущовок»); не прийшлися до смаку Хрущову авангардний живопис, модерний танець, додекафонна музика, джаз, інші види сучасного мистецтва.

Наявність прогресивної тенденції в культурі 1960-х підтверджується спробами подолання догматизму, розширенням творчих можливостей митців. Влада почала виявляти ознаки певної толерантності, лібералізму, схильності до діалогу із суспільством та представниками творчої інтелігенції. Регулярно влаштовувалися зустрічі з творчою інтелігенцією, які, втім, здебільшого мали суто пропагандистський характер. Значно послабилися ідеологічні лещата соцреалістичного методу, а творчість окремих представників мистецтва символізувала протест проти нівелювання особистості, що культивувалося тоталітарним режимом. У митців з'явилася можливість прямих і опосередкованих контактів із колегами з-за кордону та зарубіжним мистецтвом у різнобарв'ї його стильових і технологічних аспектів, а це, своєю чергою, спонукало до ґрунтовного переосмислення образно-змістовних, композиційно-драматургічних і стилістико-технологічних засад художнього процесу та опанування інших способів організації художнього матеріалу. Отже, впливи Західної культури стали дедалі відчутнішими в українському культурному просторі.

Визначальним для розвитку музичного мистецтва 1960-х років було послаблення ідеологічних лещат соцреалізму і часткове відкриття «залізної завіси». Радянський Союз почали відвідувати музиканти світового рівня: диригент Леонард Бернстайн із Нью-Йоркським симфонічним оркестром, канадський піаніст Гленн Гулд, а в 1962 році до РФ, після майже 50-річної відсутності, приїхав «батько модернізму» Ігор Стравінський. Композитори радикального напрямку за найкоротший відтинок часу ознайомилися з музикою «невідомих» у Радянському Союзі композиторів-імпресіоністів, забороненими творами Дмитра Шостаковича, Сергія Прокоф'єва, Ігоря Стравінського, Бели Бартока, представників нововіденської школи (Арнольда Шенберга, Альбана Берга, Антона Веберна), творчістю «поствеберніанців» П'єра Булеза, Карлґайнца Штокгаузена, Луїджі Ноно, Лучано Беріо, Дьордя

Лігеті, Яніса Ксенакіса, П'єра Шеффера, Олів'є Мессіана, композиторів польської школи Вітольда Лютославського, Кшиштофа Пендерецького, Генрика Миколая Гурецького, Казимира Сероцького та ін.

Важливу роль у процесах розповсюдження нової художньої інформації серед українських митців відігравав міжнародний музичний фестиваль «Варшавська осінь», який уперше відбувся у столиці Польщі у 1956 р. Він мав авангардне спрямування, водночас міра радикалізму була граничною для країни соціалістичного табору. На фестивалі виконувалася винятково сучасна музика, зокрема й твори радянських композиторів авангардної спрямованості, що практично не звучали в СРСР. Художній комітет фестивалю здійснював відбір творів для виконання у концертних програмах самостійно, майже не зважаючи на побажання керівництва Спілки композиторів СРСР. З Варшави до Радянського Союзу регулярно надходила сучасна звукова продукція у вигляді записів нових творів і нот, які миттєво розповсюджувалися серед композиторів молодшої генерації. Так, згадуючи про свого вчителя, видатного українського композитора, професора Київської консерваторії Бориса Миколайовича Лятошинського, його учень Євген Станкович¹ сказав: «Лятошинський... щороку їздив на фестиваль “Варшавська осінь” до Польщі і привозив звідти безліч записів. Іноді ми, його учні, спільно з ним слухали ці записи — опуси Кшиштофа Пендерецького, Вітольда Лютославського, — висловлюючи свої враження про музику цих авторів. Саме так він збагачував наші світоглядні уявлення. Тому не випадково вихідці з його класу — Валентин Сильвестров, Леонід Грабовський, Віталій Годзяцький — були більш схильні до новацій, тобто до музики нового типу... Борис Миколайович показував нам авангардну музику з просвітницькою метою, ознайомлював із різними видами композиторської техніки, які ми могли б застосовувати у своїй роботі. У такий спосіб він відкривав перед нами різні можливості, шляхи до творчої самореалізації, пошуку, розкріпачення композиторського духу» [41, 107–108].

Талановиті учні Бориса Лятошинського — київські композитори Валентин Сильвестров, Віталій Годзяцький, Володимир Губа, Володимир Загорцев, Святослав Крутиков, Іван Карабиць, Євген Станкович, Олег Ківа та інші — склали ядро творчого угруповання «Київський авангард», про діяльність якого варто згадати у контексті теми шістдесятництва в українській музиці.

Неформальним лідером гуртка був Ігор Блажков — диригент Київського камерного оркестру, котрий не тільки зумів згуртува-

ти навколо себе талановиту композиторську молодь, а також виконував роль постачальника нової музичної інформації. Каналів для пошуку інформації в той час було небагато. Зі спогадів самого диригента довідуємося, що це було, зокрема, прослуховування та здійснення любительських записів на магнітофонні плівки радіотрансляцій концертів фестивалю «Варшавська осінь», а також, хоч як це дивно, «Радіо-Гонолулу», на якому можна було почути недоступні, а то й заборонені в Радянському Союзі твори [44]. Підпільними шляхами «діставалися» ноти, книги, підручники, якими молоді київські авангардисти щедро ділилися один з одним. Особливе значення для розвитку в українській музиці авангардних тенденцій мало несанкціоноване листування І. Блажкова з видатними композиторами ХХ століття Ігорем Стравінським, Карл-Гайнцем Штокгаузенем, Бенджаміном Бріттенем, Едгаром Варезом. А після смерті Б. М. Лятошинського (1968) Блажков став для частини його учнів, котрі ще навчалися в Київській консерваторії, другим духовним наставником, всіляко допомагав їм, підтримував, пропагував їхню творчість. Як зазначає Л. Олійник, «партитури, аудіозаписи, видання своїх українських колег Ігор Блажков передавав куди тільки міг, домагався включення української музики в програми престижних міжнародних фестивалів» [44].

Водночас оновлення в музичному мистецтві відбувалося не безболісно, адже саме в цей період помітним став конфлікт поколінь, конфронтація двох основних тенденцій: традиційної академічної, прибічниками якої були митці старшого покоління, й тієї, що несла на собі помітний відбиток радикальних новацій і цікавила творчу молодь (прогресивної). Представники старшого покоління, які надавали перевагу більш традиційним засобам музичної виразності, і близьким до української ментальності лірико-пісенним жанрам, часто не розуміли і не сприймали радикальних новацій і авангардних експериментів із новітніми композиторськими техніками, що цікавили творчу молодь. Представники нового покоління композиторів-шістдесятників, які відмежувалися від набридлої стандартизованої естетики соцреалізму і намагалися всіляко підкреслити свій розрив із нею, приділяли велику увагу засвоєнню сучасних композиторських технік, оновленню музичної мови, стилістики, образності.

Протистояння поколінь із різкою критикою творів молодих, що справляли враження виклику, іноді закінчувалося драматично. Так, через незгоду з ретроградними тенденціями офіційних музичних кіл СРСР, за творчі пошуки, використання додекафонії та інших західноєвропейських композиторських технік, члени

творчого угруповання «Київський авангард» зазнавали різного роду утисків, їхню музику не видавали і не виконували. Розуміючи неможливість отримання офіційного дозволу на виконання авангардних творів за кордоном або участь у міжнародних музичних конкурсах, композитори вдавалися до сміливих відчайдушних кроків, і самостійно пропагували свою музику на Заході. Зокрема, Валентин Сильвестров у 1967 році неофіційно надіслав свої експериментальні твори до США і незабаром став лауреатом престижної Премії імені Сергія Кусевицького. А в 1970 році він подібним чином виборов звання лауреата Міжнародного конкурсу композиторів *Gaudeamus* у Нідерландах. Того самого року Валентина Сильвестрова, разом з іншими представниками групи «Київський авангард» — Леонідом Грабовським, Віталієм Годзяцьким і Володимиром Губою, — виключили зі Спілки композиторів України. Їх поновили лише через три роки, після того, як у пошуках захисту, вони написали листа трьом видатним композиторам Радянського Союзу — лауреатам Ленінської премії Дмитру Шостаковичу, Кара Караєву та Араму Хачатуряну.

Епоха шістдесятництва принесла суттєве оновлення образно-стильової палітри у творчості представників музичного мистецтва, сприяла розширенню технологічного арсеналу митців. Однією із найважливіших образно-змістовних тенденцій мистецтва цього періоду є його гуманістична спрямованість. Основна проблематика творів цього періоду пов'язана із прагненням митців до правдивого відображення історичних подій, морального вдосконалення людини, її духовного очищення й відродження. У багатьох творах домінантними стають духовні виміри, ідеї каяття; проблема «людина — сучасність» вирішується в інтелектуальній, духовній площині. Після тривалого періоду ідеологічних гасел, соціальної заангажованості, нівелювання особистості та акцентуванні колективного, вперше зазвучав голос митця, з'явився інтерес до особистості людини, її внутрішнього світу. Митці-шістдесятники своєю діяльністю заново доводили цінність і суспільну значущість таких понять, як творча особистість, індивідуальний досвід, власна естетична позиція. Тема особистості та її внутрішнього світу стає провідною у літературі, музиці, художньому мистецтві, театральних постановках, зразках кінематографу, створених на основі сучасних сюжетів. Особливо актуальною є тема духовності людини — моральності її вчинків, психологічної свободи, особистої відповідальності перед самим собою і суспільством, місця людини в соціумі та взаємовідносин із ним, збереження історичної пам'яті тощо.

Звернення митців до проблем високого духовного порядку, апеляція до підготовленої, освіченої, інтелігентної, ерудованої аудиторії, здатної розшифрувати приховані смисли, підтексти, символи, і, відповідно, ускладнення їхньої художньої мови, свідчать про тенденцію інтелектуалізації мистецтва останньої третини ХХ ст. У музиці ця тенденція виявляється також у залученні принципів музичного цитування і стилізації музики минулих епох, зверненні композиторів до літературних паралелей в сюжетних фабулах музично-сценічних творів, явищах інструментального театру і поліфонії шарів у партитурах, використанні сучасних композиторських технік, активізації процесів музичної комунікації. Інтелектуалізація в мистецтві виявляється також як його насиченість символами. ХХ століття загалом є абсолютно винятковим в історії мистецтва своєю потужною символічністю і багатозначністю, це — епоха гіпертрофованого інтелектуалізму, зашифрованих значень, закодованих символів, стильових алюзій. Композитори-шістдесятники вперше після тривалого періоду заборон звертаються до сюжетів і власне поезії символізму початку ХХ ст. (серед поетів найбільш популярними є О. Блок, О. Мандельштам, Ф. Сологуб, М. Заболоцький та ін.). Естетика символізму особливо яскраво втілюється у камерно-вокальному та хоровому жанрах (хори на вірші Ф. Тютчева та О. Блока, «Два романси» на вірші О. Блока, «Чотири пісні» на вірші О. Мандельштама, вокальний цикл «Ступени» та інші твори Валентина Сильвестрова, Камерна кантата № 4 на вірші О. Мандельштама та М. Заболоцького Олега Ківи тощо). З іншого боку, символічність у композиторській творчості представлена більш широко — в алегоричності, неоднозначності художніх образів, проникненні в міфологію та естетику неєвропейських цивілізацій (наприклад, числа символіка у «П'яти мініатюрах» для фортепіано або Східна символіка в «П'яти піснях» на вірші Р. Тагора Івана Карабиця) [12].

Загострене сприйняття навколишнього світу і соціуму, протест проти подвійної моралі та подвійних стандартів у суспільстві, пошук оригінальних засобів сюжету, образної драматургії та художньої мови (зокрема символічних) для викривального відображення радянської дійсності, привели окремих митців до сатирико-іронічної спрямованості деяких їхніх творів. В українській музиці у цьому зв'язку пригадується сатиричний опус Івана Карабиця — вокальний цикл «Повісті» на слова О. Куліча, що продовжує традиції сатиричних жанрів у творчості таких видатних митців ХХ століття як М. Зощенко, І. Ільф та Є. Петров — у літературі, а О. Мосолов, Д. Шостакович, В. Гаврилін, Р. Щедрін — у музи-

ці. У п'ятичастинному вокальному циклі Карабиця карикатурно зображено як вади характеру «типової» радянської людини, так і радянський спосіб життя в цілому. Об'єктами викривального пафосу композитора стали шкідливі звички людини (пияцтво, тютюнопаління), схильність до азартних ігор, неробство тощо, а також загальносуспільні проблеми — кумівство, шахрайство, розкрадання державного майна, несправедливе судочинство, безглуздість окремих науково-технічних нововведень на радянських підприємствах тощо.

Однією із провідних тенденцій музичного мистецтва епохи шістдесятництва стало стильове оновлення. Серед найбільш яскравих стильових тенденцій у музиці 1960-х років вирізняються неокласична і неофольклорна (нова фольклорна хвиля).

Неокласична тенденція утворилася на основі природної взаємодії позатональної та додекафонної техніки з композиційними засобами класичної епохи, із технікою поліфонії старих майстрів. Це також і опертя на класичні жанрові структури циклічного типу (квартети, концерти, варіації, сонати). В українській музиці неокласичну тенденцію представлено в творчості Мирослава Скорика, котрий одним із перших у ХХ столітті відродив жанр партити — старовинний різновид інструментальної сюїти. Його перу належить сім партит для різних складів інструментів, у тому числі Партита № 1 для струнного оркестру (1966), партита № 4 для симфонічного оркестру (1974). Також неокласичні риси притаманні творчості Валентина Сильвестрова, Євгена Станковича, Івана Карабиця та інших композиторів.

Нова фольклорна хвиля — друга потужна тенденція музики 1960-х. Цей термін характеризує якісно нове ставлення до фольклору, розширення хронологічних рамок незвичного кола фольклорних жанрів і ладових форм, що вперше потрапили в зону інтенсивної композиторської уваги. Інтерес до архаїки, старовинних жанрів (зокрема плачів) виник не без впливу музики Ігоря Стравінського та Бели Бартока. У систему композиторського мислення включаються також більш сучасні жанри міського, молодіжного (туристського, альпіністського) фольклору, авторські пісні бардів, «низькі» жанри вуличної, дитячої пісенки, «жорсткого романсу» тощо. Хоч би як розширювалася фольклорно-жанрова основа композиторських творів, фольклор завжди зазнає глибокої особистісної інтерпретації, різножанрових трактувань, складних взаємодій і несподіваних синтезів.

«Нова фольклорна хвиля» не стала для української музичної культури новітньою тенденцією. Це був закономірний процес

піднесення демократичних, гуманістичних засад національної культури, поєднаний із гостротою новаторського осмислення фольклору. Естетика «нової фольклорної хвилі» найвиразніше виявилася у симфонічній творчості Леоніда Грабовського (нар. 1935), зокрема, в таких його творах, як «Чотири українські народні пісні» для мішаного хору і симфонічного оркестру (1959), «Вечір на Івана Купала» — симфонічна легенда за повістю М. Гоголя для великого симфонічного оркестру (1976).

Ознаки неофольклоризму спостерігаємо і в творчості Мирослава Скорика («Гуцульський триптих» для симфонічного оркестру, 1965; «Карпатський концерт» для великого симфонічного оркестру, 1972), Лесі Дичко (кантати «Червона калина», «Чотири пори року»), Івана Карабиця («Три пісні на народні тексти» для голосу і фортепіано, 1969; вокальний цикл «Пісні Явдохи Зуїхи» для голосу, флейти та альту, п'єса «Музика» для скрипки соло, 1974) та інших композиторів.

Леонід Грабовський був одним із перших композиторів у сучасній українській музиці, хто звернув увагу на специфіку звучання і ладо-ритмічні особливості карпатського фольклору. Його музика до фільму Юрія Іллєнка «Криниця для спраглих» не лише відкрила нову сторінку в сучасному переосмисленні фольклору, а й стала першим українським досвідом «конкретної музики». Звучання «Чотирьох українських пісень» для хору з оркестром (1959) Леоніда Грабовського має яскравий національний колорит, у ньому відчутне опертя на досягнення попередників композитора у вокально-симфонічному жанрі. Зокрема, в ній «проросли» традиції хорових обробок Миколи Леонтовича та Левка Ревуцького (твір присвячено вчителю Л. Грабовського — Л. М. Ревуцькому). За змістом «Чотири українські пісні» відтворюють різні аспекти національного буття: тут і спогади про славне бойове минуле, й оспівування мирного життя і вільної праці людини, і мрії про щасливе майбутнє. Особливістю твору є типовий для музики ХХ століття сплав різних жанрових ознак — кантатності, сюїтності, поемності, циклічності, концертності. За формою твір Леоніда Грабовського нагадує кантату або вокально-симфонічну поему, чотири частини якої об'єднано розгорнутим фіналом, у кульмінаційній коді фіналу відтворюється матеріал вступу до першої частини, що урочисто обрамлює весь твір. Грабовський не цитує народних пісень, проте мелодичний матеріал твору є надзвичайно подібним до української народної пісенності як інтонаційно, так і в плані жанрового наповнення: усі мелодії, близькі до українських козацьких, колискових пісень, коломийок, є оригінальним

авторським матеріалом. Скажімо, в основі I частини лежить хорова тема в характері історичних козацьких пісень, а провідна тема IV частини написана в душі українських коломийок. Головним способом створення розгорнутих музичних форм у всіх чотирьох частинах є оркестрове варіювання. За цей твір композитор отримав першу премію на Першому всесоюзному конкурсі молодих композиторів у Москві.

Кантата Лесі Дичко (нар. 1939) «Чотири пори року» (1973–1975) — це зразок оригінального прочитання старовинних фольклорних текстів. У творі майже немає музичних цитат, його інтонаційні витоки — в українському календарно-обрядовому фольклорі: у веснянках, купальських, обжинкових піснях, колядках і щедрівках. Відповідно до заявленої програми, твір поділяється на чотири частини, кожна з яких пов'язана з окремою порою року. Проте структура твору має свої особливості: усередині кожної частини відбувається розшарування на мікроцикли, що є наслідком традиції театралізованого виконання обрядових пісень. Так, в основі 1 частини — «Весна» — лежать дві теми у душі веснянок, а характер їхнього розвитку нагадує подвійні варіації. СENS музичної драматургії цієї частини — наголошення ідеї масовості свята зустрічі весни. У 2 частині — «Літо» — міститься єдина у творі цитата народної купальської пісні «Петрівочка мала нічка», що розвивається варіаційно. Тричастинну безрепризну форму насичено прийомами народного багатоголосного співу (у другому розділі), перемінною метрикою і синкопованими танцювальними ритмами (у третьому розділі), а також засобами сучасної композиторської техніки, серед яких авторка надає перевагу кластерним співзвуччям, хоровим глісандо тощо. 3 частина — «Осінь» — будується як мікроцикл із двох обжинкових пісень, що є близькими інтонаційно. Перша з них («Ой на горі жито») відтворює сцену праці, друга — лірична, про дівчину на виданні Явдошку. Остання, 4 частина — «Зима» — також мікроцикл із двох щедрівок із варіантним розвитком кожної — старовинного «Щедрика» з традиційними побажаннями добра і щастя у новому році, і сучасного варіанту цього пісенного жанру.

Загалом для періоду 1960-х років «нова фольклорна хвиля» стала яскравим явищем національного відродження, що принесло значні та цікаві художні рішення. Але, за всієї полемічності та радикалізму творчих пошуків, «нова фольклорна хвиля» не протистояла класичним традиціям вітчизняної музики й не заперечувала їх; відбувався процес глибинного оновлення. Саме тому творча практика наступних десятиліть довела зовсім не хвилю-

вий принцип розвитку цієї течії: спад інтересу до фольклору не відбувся, навпаки, період кінця 1960–1980-х років збагатився творами, у яких принципово нове ставлення до фольклору активно розвивалося й далі (твори В. Зубицького, В. Рунчака, Г. Гаврилець та ін.).

У надрах неофольклорного напрямку визріває ще одна важлива стильова тенденція сучасної музики — використання в композиторській практиці джазових структур як однієї із форм фольклору. Шляхи проникнення джазових елементів у професійну музику здебільшого торкаються інтонаційно-ритмічної природи, інструментарію і методів тематичного розвитку. Визначальними елементами стають: синкопованість і акцентність; вуалювання сильної долі такту в поєднанні з жорстким ритмом супроводу; лаконічність інтонаційних формул; принцип імпровізаційності. Ця тенденція виявляється у творах українських композиторів Мирослава Скорика (фортепіанні твори «Блюз», «Бурлеска», 1964), Івана Карабиця (фортепіанні джазові п'єси 1960-х років «День за днем», «Елегія», «Самотність», «Диско-хоровод» для кларнета і фортепіано, 1981) та інших композиторів.

Період 1960-х років був пов'язаний із відновленням пошуків у сфері композиторської техніки. Політична «відлига» і можливість контактів із західними музикантами надала композиторам можливість випробувати свої сили в сучасних західних техніках композиції. Знайомство із західноєвропейською музикою для українських композиторів відбувалося завдяки поширенню довгограючих платівок, виданню партитур заборонених раніше творів, відвідуванню концертів закордонних оркестрів і солістів. Саме в 1960-х роках Леонід Грабовський переклав з німецьких підручників Ганса Єлінека та Ернста Крженека з додекафонної техніки, що стали для групи «Київський авангард» справжнім відкриттям, шляхом до оволодіння неортодоксальною музичною мовою. Відтоді невіддільною складовою сучасного композиторського мислення стали додекафонія (або серійна техніка), серіалізм, пуантилізм, алеаторика, сонористика, стохастична та алгоритмічна техніки, а також різні види електронної музики (електроакустична, конкретна, комп'ютерна, акустична, спектральна тощо), гепенінг і перформанс, як синтетичні музично-сценічні жанри ситуативної події, мінімалізм та інші технологічні новації.

Одним із перших випробував свої сили в авангардних техніках композиції Віталій Годзяцький (нар. 1936). Його п'єса «Розриви площин» для фортепіано (1963) стала одним із перших яскравих зразків українського музичного авангарду 1960-х років. Про-

грамна назва твору свідчить про намагання автора відобразити в музиці закони фізики, показати могутність Всесвіту як на рівні макрокосмічних явищ, так і на рівні мікрочастинок, руху електронів навколо атома. П'єса атональна, написана в пуантилістичній манері, в чому відчувається вплив основоположника пуантилізму Антона Веберна. Головними конструктивними одиницями форми є фактура, ритміка і динаміка. Зважаючи на відсутність тематизму в класичному розумінні цього терміну, наскрізна музична форма твору умовно поділяється на чотири фази. Перша — експозиційна (1–76 тт.) — характеризується переважанням дискретної (уривчастої) фактури пуантилістичного типу з локальними кульмінаційними спалахами. Метроритмічна організація п'єси спирається на зміну розмірів майже в кожному такті, що вказує на неефективність традиційної тактометричної системи в умовах авангардного письма. Особливу роль у ритмічних структурах твору відіграють паузи, які композитор трактує в авангардній манері: не як перерву у звучанні, а як його продовження. Отже, фактура у першій фазі ще досить розріджена і з великою кількістю пауз, що ніби «розривають площину» звучання. У другій, розвивальній фазі (77–142 тт.) реалізується драматургічна ідея поступового нагнітання напруги. Фактура поступово ущільнюється, дискретні, розірвані структури долаються за рахунок насичення фактури енергійними арпеджованими пасажимами, які змінюють один одного без жодних пауз або з мінімальною їх кількістю. У третій, кульмінаційній фазі (142–171 тт.) здійснюється спроба подолати початкові розриви в різних площинах (звуковисотній, ритмічній, динамічній). Мінімальна кількість пауз, витіснення дискретних послідовностей безперервним звучанням, стабільність ритмічної організації, загальний напружений динамічний рівень у межах *ff-fff* — усе це свідчить про короткочасне подолання стану розриву площин. Але далі досягнута єдність знову порушується, звучання починає рухатися у бік спаду напруги й дискретизації фактури. У заключній четвертій фазі (171–211 тт.) закріплюється стан розриву площин, фактура поступово розріджується за рахунок пауз, повертається початковий виклад матеріалу поодинокими пуантилістичними тонами-крапками. О. Суховерська вважає, що програму авангардного твору «Розриви площин» В. Годзяцького втілюють характерні ущільнення та розрідження фактури, які, подібно до інших бінарних опозицій цієї п'єси (дискретність — лінеарність, стабільність — нестабільність тощо), є циклічними, а отже, втілюють також ідею нескінченності всього суцього [56].

Віталій Годзяцький був першим композитором в Україні, хто

здійснив новаторські експерименти у сфері конкретної музики. У 1964 році він створив композицію під назвою «Чотири етюди для магнітофона» (у новій редакції 1965 р. твір дістав назву «Чотири домашніх скерцо» для побутових предметів і фортепіано). Цей твір викликав неймовірну реакцію слухачів і бурхливу дискусію не тільки через оригінальні програмні назви частин: 1. «Полтергейст бавиться»; 2. «Емансипована валіза»; 3. «Реалізація квартири 29/1»; 4. «Антисвіт у "ящику"» (йдеться про резонаторний ящик фортепіано).

Публіка шаленіла від нечувано сміливих і небачених до того часу експериментів зі звуковидобуванням. Як пише В. Кузик, «автор видобував звуки з усього, що було під рукою: металева кружка з цвяхами, гребінець, олівець, старенька валіза, бак для прання тощо. Зрозуміло, що партитуру твору можна було відобразити тільки графічно й форма містила елементи імпровізаційності та випадковості, декларативно поривала з традиційними нормами композиції. Під час відомих чеських подій серпня 1968-го по Празькому радіо передавали "Чотири домашніх скерцо" Віталія Годзяцького як акт непокори тоталітаризмові» [37].

Музика українських композиторів-авангардистів 1960-х років викликала великий інтерес за кордоном, її виконували і друкували, рецензували в пресі багатьох країн. Імена Валентина Сильвестрова, Віталія Годзяцького та інших українських композиторів-авангардистів були відомими на Заході, вони були членами Європейської асоціації експериментальної музики та інших впливових європейських музичних організацій. Натомість на батьківщині їхні твори викликали критику і нарікання з боку офіційних владних кіл, а тому виконувалися вкрай рідко, і здобували схвальні відгуки лише в тієї частини музичної громадськості, яка цікавилася сучасною музичною творчістю.

Авангардні композиторські техніки були засвоєні далеко не всіма українськими композиторами; деякі скористалися ними лише частково, інші значно модифікували їх, треті взагалі обійшлися без них у власних новаторських пошуках. Та попри це, покоління композиторів-шістдесятників стало гідною зміною Бориса Лятошинського, Левка Ревуцького й інших класиків музики першої половини ХХ століття.

Не втративши ґрунту традиції, нове покоління зуміло подолати її обмеженість зверненням до здобутків і відкриттів зарубіжної музики. Очевидним також було й те, що авангардна спрямованість творчих пошуків, як і будь-який інший творчий стан, не могла тривати довго, тож після «вибуху» стильових експеримен-

тів настав період адаптації, «вбудовування» авангардних винаходів і відкриттів у вже наявний культурний досвід, тобто поєднання їх із традицією.

Отже, покоління митців, які відокремилися у своїй творчості від загальноприйнятих ідеологічних канонів, сформувалося у суперечливій атмосфері співіснування консервативних і прогресивних тенденцій у культурі 1960-х років. Помітною була певна конфронтація цих стильових тенденцій, різка критика творів молодих, що справляли на представників старшого покоління враження штучності, навмисного експериментаторства, виклику. Час виходу покоління шістдесятників на авансцену суспільно-політичного і культурного життя збігся із періодом «хрущовської відлиги», а їхнє сміливе новаторство і яскраві творчі експерименти в літературі й мистецтві вдало поєдналися із зустрічною потребою суспільства, спраглого до оновлення.

Корпус наукових текстів з питань шістдесятництва, напрацьованих в українському мистецтвознавстві за останні роки, свідчить про недостатньо широке і різнобічне висвітлення цієї важливої теми, відсутність колективних монографій, енциклопедичних довідників, навчальних посібників та інших видань, які об'єктивно і неупереджено та на основі доступних нині архівних джерел подавали б факти біографії митців-шістдесятників, дозволяли б скласти загальну картину їхньої діяльності та усвідомити місію в суспільно-культурних явищах епохи, процесах націє- і державотворення. Це — перспективні напрями для подальших досліджень шістдесятництва як феномена української культури.

Примітки:

¹ Нині Євген Федорович Станкович — Герой України, народний артист України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри композиції Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського.

Література:

1. *Bilocerkowycz Jaroslaw*. Soviet Ukrainian Dissent. A study of political Alienation. London, 1988. 242 p.
2. *Farmer Kenneth C*. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague. Boston; London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980. 223 p.

3. Ukraine after Shelest: Edited by Bohdan Krawchenko. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1983. 119 p.
4. **Авраменко О.** Терези долі Віктора Зарецького: Творчий шлях митця крізь призму процесів трансформації художнього життя в Україні 50–80-х років ХХ століття. К.: Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України. 2011. 592 с.: 516 іл.
5. **Анісімова Н.** Світоглядні й естетичні засади поетичних поколінь 60–80-х років ХХ століття. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. VIII. С. 83–90.
6. **Бажан О., Данилюк Ю.** Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті рр.). К.: «Рідний край». 2000. 232 с.
7. **Баран В., Даниленко В.** Україна крізь віки: в 15 т. Т. 13. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті роки): за заг. ред. В. Смолія. НАН України, Інститут історії України. К.: «Альтернативи». 1999. 304 с.
8. **Баран В.** Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 1996. 448 с.
9. Брюховецький В. Ліна Костенко: Нарис творчості. К.: «Дніпро». 1990. 262 с.
10. **Войтенко О.** Симфонія №1 Володимира Загорцева: історія створення, коментар до реконструкції. *Українське музикознавство*. 2018. Випуск 44. С. 67–75.
11. **Городецька О. В.** Українська музика 60-х років ХХ століття в контексті цілісності епохи: дис. ...канд. мистецтвознавства за фахом 17.00.03 — музичне мистецтво. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України. К. 2009. 207 с.
12. **Гуркова О.** Творчість Івана Карабиця у дзеркалі епохи (кінець 1960- х — 1990-ті роки). *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського*. Вип. 120. Історія музики: проблеми, процеси, персони. К.: НМАУ. 2017. С. 275–290.
13. **Демещенко В.** Творчі пошуки видатного українського режисера Сергія Параджанова. *Вісник НАКККіМ*. 2015. №2. С. 94–101.
14. **Дерев'янченко О.** Звукові світи українського музичного авангарду 1960-х років. *Музичне мистецтво. Зб. наук. статей*. Донецьк. 2008. Вип. 8. С. 29–40.
15. **Дзьомба Н.** Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль): автореф. дис. ...канд. наук із соціальних комунікацій за фахом 27.00.04 — теорія та історія журналістики. Л.: ЛНУ ім. І. Франка. 2016. 21 с.
16. **Жулинський М.** Люди, що виривалися із обмежень звичності. Українська інтелігенція періоду хрущовської «відлиги». *«Слобожанщина». Літературно-художній, суспільно-політичний та теоретико-методологічний журнал*. 1996. № 3. С. 145–185.
17. **Заполотинська О.** «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 145–157.

18. **Заплотинська О.** Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60–70-х рр. ХХ ст. (Історико-культурний аспект): дис. ...канд. історичних наук (07.00.01). К.: Інститут історії України НАН України. 2006. 229 с.
19. **Зарецький О.** Українське шістдесятництво і Хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. *Сучасність*. 1995. № 4. С. 122.
20. **Захаров Б.** Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Х.: «Фоліо». 2003. 144 с.
21. **Зборовська Н.** Стильовий портрет шістдесятництва. *Слово і час*. 2001. №12. С. 26–42.
22. **Зинькевич Е.** Неформат: о «человекоявлении» Святославе Крутикове URL: https://gnesin-academy.ru/wp-content/documents/nauka/muz_forum/ZinkevychMF12.pdf.
23. **Зинькевич О.** Український музичний авангард: загальна панорама. *Сучасність*. 2002. № 9. С. 100–105.
24. **Ільницький М.** Багатогранність єдності: проблемно-стильові тенденції сучасної української поезії. К.: «Дніпро». 1984. 240 с.
25. **Каленченко О.** Поліхронізм поетичного дискурсу шістдесятників (В. Симоненко, М. Вінграновський, В. Підпалій): дис.канд. філол. наук. К. КНУ ім. Т. Шевченка. К. 2009. 163 с.
26. **Касьянов Г.** Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960–80-х рр. К.: «Либідь». 1995. 224 с.
27. **Касян Л.** Дискурс шістдесятництва в українському документальному кіно (за документами ЦДКФФА імені Г. С. Пшеничного). *Архіви України*. 2013. № 6. С. 142–152.
28. **Клековкін О.** «Theatrica»: Лексикон. К.: «Фенікс». 2012. 800 с.
29. **Коваленко О.** Українські режисери-шістдесятники: досвід незалежної індивідуальної національно-гуманітарної та морально-етичної опозиції. *Національний центр ім. Курбаса*. URL: <http://kurbas.org.ua/projects/almanah13/05.pdf>.
30. **Копица М.** Мы из 60-х. *Музыкальная академия*. 1992. №2. С. 71–73.
31. **Копица М.** Епістологія в лабіринтах музичної історії. К.: «Автограф». 2008. 528 с.
32. **Корогодський Р.** Брама світла. Шістдесятники. / Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. Л.: Видавництво УКУ. 2009. 656 с.
33. **Костюк Л.** Етноментальний аспект української художньої культури 60-х років ХХ століття. *Молодь і ринок*. 2018. № 8 (163) С. 106–111.
34. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. К.: «Основи». 1997. 423 с.
35. **Краснянська Н., Слободянюк О.** Внесок інтелігенції у розвиток української культури у другій половині 1950-х — у 1960-х роках. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 14. Т. 1 С. 115–119.
36. **Кріль М.** Українські «шістдесятники»: незакінчений проект. *Kultury Wschodnioslowlanskie — Oblicza i Dialog*. 2012. т. II: s. 51–59.
37. **Кузик В.** Віталій Годзяцький — один із «бунтівної п'ятірки» 1960-х. *Інтернет-журнал «Музика»*, 3.10.2015. URL: <http://mus.art.co.ua/vitalij-hodzyatskyj-odyn-iz-buntivnoji-p-yatirky-1960-h/>.

38. **Кукуруза Ж.** Українська інтелігенція в умовах «відлиги». Аналіз сучасної вітчизняної історіографії. *Наукові праці. Історія*. 2010. Вип. 116. Т. 129. С. 110–114.
39. **Курносів Ю.** Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 1994. 222 с.
40. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 — 1965). К.: Вид. дім «Лі-Терра». 2004. 324 с.
41. **Луніна А.** Євген Станкович: «Борис Лятошинський — унікальний український композитор». *Часопис НМАУ*. 2014. № 3. С. 102–111.
42. **Медведєва Л.** Сильова еволюція творчості В. І. Зарецького в контексті мистецького нонконформізму 60–80-х років ХХ століття: дис. ... канд. мистецтвознав.: 17.00.01; Київ. нац. ун-т культури і мист. К. 2003.
43. **Муратова О.** Літературне шістдесятництво в Україні: соціально-демографічний аналіз. *Історичні і політологічні дослідження*. К.: Інститут історії України НАН України. 2014. № 1-2. С. 43–52.
44. **Олійник Л.** Ігор Стравінський, Ігор Блажков і нова українська музика. *День*. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/igor-stravynskyy-igor-blazhkov-i-nova-muzyka>.
45. Панорама найновішої літератури в УРСР: поезія — проза — критика. / Упоряд., вступ. стаття, біогр. довідки І. Кошелівця. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Мюнхен: «Сучасність». 1974. 701 с.
46. **Пахльовська О.** Українські шістдесятники: філософія бунту. Сучасність. 2000. № 4. С. 64–84.
47. **Петрова О.** Від нормативності до творчого плюралізму. Живопис 60–80-х ХХ століття. Третє око. *Мистецькі студії. Монографічна збірка статей*. К. 2015. С. 17–32.
48. **Петрова О.** Живопис. 60-ті роки. Творчість в аурі «відлиги». *Історія українського мистецтва у 5 т.* К.: Національна академія наук України. 2007. Т. 5. С. 450–509.
49. **Рарицький О.** Шістдесятники і шістдесятництво в мемуарній рецепції та інтерпретації Г. Костюка. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. Вип. 1. С. 22–27.
50. **Рибалка І.** Така наша доля: сторінки життя мого покоління. Харків. «Основа». 1999. 248 с.
51. **Роготченко О.** Соціалістичний реалізм і тоталітаризм. ІПСМ НАМ України. К.: «Фенікс». 2007. 608 с.: іл.
52. **Русначенко А.** Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х — початок 1990-х років. К. 1998. 720 с.
53. **Салига Т.** Імператив: літературознавчі статті, критика, публіцистика. Львів. «Світ». 1997.
54. **Сіренко Л.** Дефрагментація свідомості Святослава Крутикова. Частина перша — URL: <https://theclaquers.com/posts/3488>. Частина друга — URL: <https://theclaquers.com/posts/3554>.
55. **Смирна Л.** Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві. ІПСМ НАМ України. К.: «Фенікс». 2017. 480 с.: іл.
56. **Суховерська О.** «Розриви площин» В. Годзяцького як яскравий зра-

- зок українського музичного авангарду 1960-х років. *Науковий вісник НМАУ ім. П. І. Чайковського*. Вип. 111. К.: НМАУ. 2014. С. 106–112.
57. **Тарнашинська Л.** Українське шістдесятництво: аберация явища у постмодерному прочитанні. *Слово і час*, 2006. № 3. С. 59–71.
58. **Тарнашинська Л.** Українське шістдесятництво. Профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти). К.: «Смоло-скип». 2010. 632 с.
59. **Хархун В.** Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. Ніжин. ТОВ «Гідромакс». 2009. 508 с.
60. **Чекан О.** Приструнивши авангард. Валентин Сильвестров про недосліджений материк української музики, братство шістдесятників та літургійність нашого гімну. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/Publication/7465?attempt=1>].
61. **Чміль Г.** Екранна культура. Плюральність проявів. Харків. «КРУК». 2003. 336 с.
62. **Шевчук О.** Український національно-культурний рух (друга половина 50-х — початок 90-х рр. XX ст.): дис. ...канд. історичних наук. Запоріжжя. 1998. 226 с.
63. **Щетинський О.** Лінії. Перехрестя. Акценти. Композитор Леонід Грабовський». Харків: «Акта». 2017. 780 с.
64. **Юр М.** Шістдесятництво як ідейна основа реалізації національних цінностей у живопису. *Мистецтвознавство України*. 2019. № 19. С. 288–296.

НАДІЯ ГОНЧАРЕНКО

БІОГРАФІЇ ДІЯЧІВ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ: СПАДЩИНА, ЗМІНИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Упродовж кожної історичної епохи людська спільнота ставить перед собою певні запитання, на які шукає власні відповіді, та завдання, які розв'язує прийнятними способами, притаманними саме цьому періоду. Розуміння цих завдань і спроможність їх вирішувати вимагають від індивідуума набуття певних знань, особистісних якостей, навичок. Одним із важливих елементів формування особистості є історична освіта, а підручник з історії — необхідним для цього дидактичним засобом. Сучасний підручник — це не просто джерело знання, а й істотний чинник формування світоглядних настанов і цінностей молоді людини. Від знання про минуле, засвоєного школярами на уроках історії за допомогою підручника, великою мірою залежить колективна пам'ять й національна ідентичність спільноти. Транслюючи історичне знання, підручник впливає на світоглядні настанови й цінності, почуття причетності до культурних традицій, розуміння і минулого, і сучасності, й майбуття.

Нині українські історики вважають, що одним із основних завдань історичної освіти є формування критично мислячої, відповідальної особистості, яка тверезо оцінює минуле і сучасне, готова до діалогу, здатна робити свідомий вибір і протистояти маніпуляціям свідомості [9, 5–6]. А одним із головних компонентів сучасних українських підручників стало набуття навичок, пов'язаних із формуванням, висловленням і доведенням власної точки зору [18].

Водночас, наголошуючи на необхідності поєднувати зміст підручника з історії та вимоги сучасності, відомий історик Наталя Яковенко зазначила: «Від підручника, на відміну від дослідницької історії, ми не чекаємо ні відкриттів, ні скептичних ревізій. Його функція — надати «від імені науки» певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині для рефлексивного отождолення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою до якої вона належить» [21, 9].

Історія України ХХ століття, зокрема — радянського періо-

ду, залишається предметом ретельного наукового дослідження та переосмислення. Вільна наукова праця та відкриті дискусії, що стали звичними під час політичної лібералізації радянського режиму наприкінці 1980-х — початку 1990-х років, дозволили не лише запровадити в науковий обіг значні масиви раніше забороненої чи замовчуваної інформації, а й розпочати зміни у шкільній історичній освіті.

До 1989 року історія України як окремий предмет не викладалась, а невеликі й спотворені фрагменти, що стосувалися минулого України, були включені до загального курсу історії СРСР, який мав строго регламентований зміст, затверджений у Москві. Лише політичні зміни під час «гласності» й перебудови та великий запит суспільства на доступ до забороненого чи спотвореного знання, уможливили появу у 1989 році курсу історії УРСР, а з 1991 навчального року перетворення його на самостійний предмет — історію України.

Після розпаду СРСР нарешті з'явилася можливість поставити під сумнів і, зрештою, відкинути панівну методіку викладання історії за марксистсько-ленінськими канонами, що була обов'язковою до виконання і мала на меті виховання школярів у дусі відданості комунізму, радянському патріотизму та пролетарському інтернаціоналізму.

Порівнюючи підручники з історії, затверджені до використання в різних республіках СРСР, Світлана Батуріна дійшла висновку: «...„генеральна лінія” радянського історичного дискурсу — доказ споконвічної єдності радянського народу, спільної боротьби проти ворога, домінуючій ролі російського народу. Відтак усі підручники були написані за одним лекалом, схемою, згідно з якою “підганялися” усі події, явища, процеси національних історій від найдавніших часів до сьогодення» [1, 108].

Слід зауважити, що проголошувані в СРСР інтернаціоналізм і дружба народів виконували в українському випадку ще одну важливу функцію — маскували російську імперську міфологію, що приписала російському народові спадкоємність від Київської Русі та історичну місію «рятівника людства», а українському — «неісторичність» й неминуче возз'єднання із «старшим братом».

Усі дидактичні компоненти радянських підручників — авторські тексти, запитання, завдання, джерела — добиралися з метою підтвердження боротьби класів як рушійної сили історії, і мусили перебувати у рамках панівної марксистсько-ленінської ідеології. Відбір навчального матеріалу і змістовного наповнення підручників здійснювався згідно партійно-класового підходу (ін-

тереси робітничого класу були визначальними); висновки і оцінки подій минулого, пропоновані підручниками, передбачали насамперед засвоєння і відтворення фактів, а не їх осмислення [2].

Окрім того, основна увага в радянських підручниках надавалася військовій та економічній історії; перебільшувалась роль соціальних рухів та боротьба пригноблених класів; применшувалася роль національних рухів; виправдовувалось тотальне насильство заради щасливого майбутнього; культура інтерпретувалася як відображення соціальних конфліктів і знаряддя політичної боротьби. Позаяк основну роль в розвитку суспільства панівна марксистсько-ленінська ідеологія відводила соціальним низам, то індивідууму залишалось пізнавати наперед задані закономірності й діяти у чіткій відповідності до них. Через те, висвітлюючи біографії історичних персонажів, автори радянських підручників навмисне підкреслювали й увиразнювали негативні (або позитивні) аспекти діяльності чи особистісні риси діячів минулого, натомість замовчували інші (негативні чи позитивні) їхні риси, залежно від того, який статус отримали ці діячі в ієрархії борців за світле комуністичне майбутнє.

Тож не дивно, що «обов'язковим елементом власне ранньорадянської й радянської доби стало створення пантеону героїв — місцевих більшовиків, активних учасників і керівників революційних подій. Все це мало засвідчити універсальний, загальнонаціональний характер пролетарської революції, аби в користувачів підручників не виникло думок щодо її експортної форми, яка мала російське походження й була штучно впроваджена в національних країнах» [1, 118].

Основна увага приділялася їхньому просуванню кар'єрними щаблями, їхнім посадам і державним нагородам. Власне особистісний вимір — формування світогляду, вплив освіти й культурного середовища, моральний вибір у складних обставинах — оминався увагою, бо міг зруйнувати панівну модель викладання історії, де роль індивідуума в подіях минулого є другорядною, а провідною вважається класова боротьба як рушійна сила історії.

Як слушно зауважив польський дослідник історичної дидактики Юзеф Бринкус: «використання біографій у навчальному процесі, може бути різноманітним — від поверхового описування подій і фрагментів з життя, до глибокого біографічного контексту, що значно підсилює сенс популяризації певних історичних фактів» [4, 327].

Аналізуючи польські підручники, поширені після Другої світової війни, і вказуючи на їхню суголосність із методиками ви-

кладання, запровадженими в СРСР, він констатує: «їм була притаманна більша однозначність у трактуванні історичних постатей, що мало полегшувати насадження певної моделі світогляду. [...] прагнення ідеологічної правильності навчальних програм, характерне для повоєнного періоду, спричинило те, що в програмах з'явилося багато випадкових прізвищ» [4, 332].

Проголошення незалежності України стало шансом дистанціюватися від російсько-радянської міфології та її кліше «спільної історії», «братніх народів», вибудовуючи натомість власну версію історичного минулого. Аналізуючи зміни в історичній пам'яті, що відбувалися упродовж 1990-х років, Валерій Бондар констатував значну роль історичної освіти:

«Новий національний наратив був впроваджений в офіційний дискурс і в підручники з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних і суспільних наук. Фактично середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й введення предмету "Історія України" в 5, 7–11 класах. Важливу роль відіграли сааме шкільні підручники і посібники» [3, 381].

Же перший проект Програми з історії України, укладений 1992 року, проголосив відхід від штампів і обмежень класового підходу, акцентуючи увагу на висвітленні минулого України як складного і повільного процесу творення держави і нації. Одначе на практиці вихід із радянської освітньої парадигми, як і наповнення шкільної історичної освіти новим змістом, виявився тривалим процесом.

Подібно до радянських підручників, де зрідка у канву тексту впліталися біографічні відомості, описуючи подвиги будівничих соціалізму на економічному, політичному й культурному «фронтах», перші українські підручники (1991 та 1992 рр.) містили переважно авторський текст, іноді — цитати з історичних документів офіційного характеру: партійні, урядові постанови, накази воєначальників, а також — запитання, спрямовані на запам'ятовування і переповідання. Біографічні відомості про діячів минулого не виокремлювалися із загального тексту, а особами, що заслужили такої згадки залишалися здебільшого керівники у політичній та військовій сферах.

Водночас автори намагались урізноманітнити зміст підручників, інформуючи про теми, і подаючи біографічні відомості, які ще неможливо було уявити в навчальній літературі кількома ро-

ками раніше. Наприклад, у підручнику 1992 року авторства Михайла Ковалю, Станіслава Кульчицького та Юрія Курносова [10], в Розділі VII «Соціально-економічні та політичні перетворення 1929–1938 рр.», у невеликому параграфі 28 «Становище в сфері культури» [10, 285–301] матеріал згруповано у кількох підпунктах, де навіть назви є доволі прикметними:

- *«Від неприязні до фізичного знищення інтелігенції»*: йдеться про фальшування у 1930 році справ щодо СВУ (Спілки визволення України), та УВО (Української військової організації), про звинувачення українських учених у тероризмі й націоналізмі; подаються стислі біографічні відомості про академіків Сергія Єфремова і Михайла Грушевського, наукова і творча спадщина яких десятиліття перебувала під забороною, а також процитовано слідчого у справі СВУ, який заявив: «нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконано. Кого не поставимо — перестріляємо!» [10, 288];

- *«Умови наукової діяльності»*: описані звинувачення науковців у контрреволюції і націоналізмі, ув'язнення чи розстріл багатьох із них, як-от репресії проти всесвітньо відомих учених Юрія Кондратюка, Олександра Богомольця, Льва Ландау; подано яскраві біографічні деталі, як-от виступи робітників заводів «Більшовик» і «Арсенал», які оцінювали наукову працю академіка Грушевського і дійшли висновку про низьку якість роботи усієї Всеукраїнської академії наук, рекомендувавши співробітників звільнити, а частину їх — розстріляти [10, 292];

- *«Здобутки і трагічні сторінки літератури»*: описано «колективізацію» письменників, себто ліквідацію кількох десятків літературно-творчих об'єднань, натомість формування однієї, контрольованої владою, Спілки письменників та проголошення єдиного дозволеного «творчого» методу — соціалістичного реалізму; у тексті нема детальних біографічних відомостей про літераторів, лише згадки про ув'язнення Остапа Вишні й Максима Рильського, про знищення Миколи Зерова, Валеріана Підмогильного, Євгена Плужника, Михайля Семенка та інших письменників, що увійшло в історію культури під назвою «Розстріляне Відродження», але, прикметно, що автори підручника не використовують це означення, запроваджене Юрієм Лавріненком ще 1959 року, адже коли готувався підручник воно ще підлягало замовчуванню як виразно «антирадянське» [10, 296];

- *«Суперечності в розвитку мистецтва»*: подаються відомості про Леся Курбаса — творця експериментального театру «Березіль», звинуваченого в націоналізмі й розстріляного, а водно-

час зауважено, що деякі митці — Зоя Гайдай, Михайло Донець — у 1937 році публічно вимагали розстрілювати тих, кого влада призначила шпигунами і зрадниками; лаконічно згадано про Михайла Бойчука, Василя Седляра та Івана Падалку — творців українського монументалізму, яких не лише позбавили життя, а й заборонили або знищили істотну частину їхнього творчого спадку; прикметними є відомості про Олександра Довженка та його фільми «Арсенал», «Земля» і «Щорс», характеристика якого ще суголосна радянській пропаганді: «... в якому показав боротьбу проти петлюрівських та німецько-кайзерівських військ» [10, 301].

У другій половині 1990-х років зміни в історичній освіті були тісно пов'язані з розвитком історичної науки в цілому, активним творенням нових підручників, а також входженням України до європейського освітнього простору. 1996 року було розроблено й затверджено Програму з історії України (1998 року — її нову редакцію) і Державні стандарти в галузі «Суспільствознавство». Від 1996 року також проводилися регулярні семінари Ради Європи з реформування історичної освіти; відбувалося запровадження цивілізаційного (замість формаційного) підходу у викладанні; тривали постійні дискусії науковців і педагогів щодо змісту підручників та методик викладання. Критика тодішніх українських підручників була і професійною, вказуючи на переваги і недоліки нових підручників, і політично вмотивованою, демонструючи зневагу до політичної самостійності української держави та її національної історії.

На 2000 рік у широкому використанні вже налічувалося понад 40 альтернативних підручників і посібників, автори яких подавали різні інтерпретації подій, пропонували учням робити самостійні узагальнення і висновки.

Підводячи підсумки і оцінюючи українські шкільні підручники, видані упродовж 1990-х років, Юрій Шаповал підкреслив: «в них відбувається деконструкція ключових набудованих у роки комуністичної диктатури прийомів і методів самозабезпечення режиму та поступова інституалізація нового, україноцентричного погляду на історію України доби тоталітаризму» [20, 43].

Одні науковці критикували підручники, написані згідно цієї програми за надмірну «націоналізацію» історії, що нібито віддаляє наш освітній простір від європейських стандартів [21, 87]; натомість інші зауважували, що національно орієнтована історія має широку підтримку в усіх європейських країнах [6, 38–47].

Відомий історик, автор українських підручників та Директор центру вивчення Голокосту «Ткума» Ігор Щупак констатував: «українські реалії є такими, що через тривалий період бездержав-

ності, вивчаючи історію, право, громадянську освіту, необхідно одночасно формувати в учнів і студентів повагу і до європейської, і до власне української ідентичності. Виховання європейської й національної самоповаги не тільки не суперечить одне одному, а навпаки — це взаємопов'язані процеси» [22, 31-32].

Дискусії щодо змісту підручників та методик викладання не торкалися питання відсутності у текстах підручників виокремлених фрагментів, що представляють біографічні відомості, або ж, у випадку їх наявності, запропонованої у них інформації. Це опосередковано свідчить, що подібні фрагменти з біографічною інформацією ще не розглядалися авторами як впливові дидактичні засоби, що можуть поглиблювати розуміння минулого та слугувати взірцями для наслідування.

Одначе упродовж 2000-х років ситуація змінилася. Саме в цей період автори підручників починають активно використовувати у якості дидактичного засобу біографічні відомості про видатних осіб минулого, вміщуючи фрагменти текстів, що їх виокремлено під назвами «історичний портрет», «до політичного портрета», «особа в історії», та зазначаючи, що біографія видатної людини минулого може формувати повніше й адекватніше уявлення про минуле, слугувати прикладом для поведінки.

Скажімо, підручник 2003 року Станіслава Кульчицького та Юрія Шаповала [11] містить рубрику «До політичного портрета», де автори подають доволі розлогі біографічні відомості про видатних діячів періоду. Втім, уже сама назва рубрики певною мірою звужує коло осіб, про яких розміщено інформацію, і фокусує увагу на політичних, а не наукових чи культурних аспектах їхньої діяльності. З-поміж дванадцяти відібраних і детальніше описаних діячів (Михайло Грушевський, Володимир Антонович-Овсієнко, Павло Скоропадський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Євген Петрушевич, Християн Раковський, Сергій Єфремов, Микола Хвильовий, Євген Коновалець, Дмитро Донцов, Августин Волошин), двоє були впливовими вченими, двоє — публіцистами, двоє — письменниками, але відомості про них стосуються здебільшого їхньої суспільної діяльності. Наприклад, у біографії Володимира Винниченка детально описана його політична діяльність до виїзду з України наприкінці 1920-х, але жодного слова про впливову й популярну літературну творчість цього періоду, натомість еміграційний період представлений повніше — і творами, і політичною публіцистикою [11, 95]. У біографії Михайла Грушевського [11, 32-33] йдеться переважно про його «київський» період — роль у створенні і функціонуванні Центральної Ради,

Всеукраїнської академії наук, але поза увагою авторів залишився «львівський» період — розквіт під його орудою Наукового товариства ім. Шевченка, редагування «Записок НТШ», створення Археографічної комісії та інших аспектів діяльності, що мали значний вплив на розвиток української культури.

Спеціальні параграфи цього підручника, що висвітлюють питання культури («Культура і духовне життя в Україні 1917–1920 рр.», «Суспільно-політичне і культурне життя», «Стан культури в 1930-і роки», «Культурний стан західноукраїнських земель») включають лише дві біографічні довідки — Сергія Єфремова і Миколи Хвильового, але здебільшого подають відомості про їхню громадсько-політичну діяльність. Автори наголошують, що Єфремов негативно ставився до комуністичної ідеології та радянського ладу, а Хвильовий проголосив знамените гасло «Геть від Москви!», що, власне, і стало причиною їх суспільної ізоляції та заборони їхньої творчої спадщини упродовж тривалого періоду [11, 202-203].

2005 року була прийнята нова Програма для 12-річної школи, що проголосила цінність історичних знань для соціального становлення людини, гуманізації й демократизації. Українські підручники з історії, написані згідно вимог цієї програми та видані після 2005 року, змінилися і за змістом, і за дидактичними засобами: в них істотно скорочено (до 60 %) обсяг авторського тексту, значну частку складають джерела різного походження (офіційні документи, листи, спогади, фрагменти наукових праць), подаються запитання для обговорення, візуальні джерела.

Утім, автори підручників усе ще не надто часто використовували біографії діячів культури для висвітлення радянської епохи, віддаючи перевагу політикам та воєначальникам. Скажімо, у підручнику Станіслава Кульчицького та Юрія Шаповала 2005 року не змінилася назва біографічної рубрики («До політичного портрета»), а вміщені у ній біографії (загалом шістнадцять) не висвітлюють життя і діяльності представників культурної сфери, зосереджуючись на воєначальниках, партійному та державному керівництві [12].

Інші автори, Олександр Реєнт і Ольга Малій, у вступному слові свого підручника спеціально підкреслюють, що біографічні відомості допомагають зрозуміти погляди людей та їхню поведінку в різних ситуаціях, їхню мотивацію та вплив на перебіг важливих історичних подій, а відтак — сприяють ліпшому розумінню події чи явища. Вони зазначають: «Рубрика “Персоналії” містить біографічний матеріал, призначення якого — викликати інтерес до історичних діячів, життя та діяльність яких були пов’язані з

Україною. Ми хочемо допомогти вам зрозуміти, що історію творили особи з різними характерами, почуттями, емоціями, складним шляхом пошуку істини» [17, 3]. У своєму підручнику в рубриці «Персоналії» ці автори представляють чотирнадцять біографій діячів науки і культури, серед яких академіки Володимир Вернадський та Агатангел Кримський, художники Федір та Василь Кричевські, письменник Володимир Короленко та ін.

Одначе відібрана авторами інформація — це здебільшого хронологічний перелік життєвих і творчих дат, без детальнішого опису, що не дуже надається для переосмислення ролі цих діячів у перебігу історичних подій, чи впливу історичних подій на їхню творчість та життєві обставини.

Подібним чином, у рубриці «погляд зблизька», формулюють потребу в застосуванні біографічних матеріалів Олена Пометун і Нестор Гупан: «біографічні відомості про видатних діячів, які впливали на розвиток подій, допоможуть вам зрозуміти їх погляди і поведінку в конкретній ситуації» [15, 3]. Проте в їхньому підручнику представлені «зблизька» біографії одинадцятьох політиків і воєначальників, але нема жодної біографії діячів культури (хоча є згадки про них — переліки прізвищ з ініціалами у відповідних, «культурних», розділах підручника).

У 2007-2008 роках тривали активні дискусії у науковому й педагогічному середовищі стосовно історичної освіти, викладання історії та змісту підручників. Одна із груп науковців та освітян, «Робоча нарада з моніторингу шкільних підручників історії України» під керівництвом Наталі Яковенко, розробила Проект «Концепції історичної освіти», яка, серед іншого, мала на меті зменшити обсяг політичної і військової історії, натомість збільшити представлення культури у широкому — антропологічному, а не вузькому галузевому розумінні [21].

Концепція також передбачала повніше й різнобічніше висвітлення біографій діячів минулого, наголошуючи на потенціалі розкриття історії епохи через біографії особистостей, зокрема — діячів культури радянського періоду, частина яких втілювала і талант, і функції пропагандистів.

Одначе зміна влади і гуманітарної політики спричинила частковий відступ назад у питанні вдосконалення підручників з історії. 2010 року, на вимогу очільника Міністерства освіти і науки Дмитра Табачника, який публічно проголошував запровадження антропологічного підходу, натомість неопублічно вимагав від авторів корегування змісту, в деякі підручники, що висвітлюють історію ХХ століття, було внесено низку змін ідеологічного харак-

теру: скорочено матеріал про Українську революцію 1917–1921 років, про Голодомор, про ОУН і УПА, про депортацію кримсько-татарського народу. Але ці зміни майже не відобразились на тій складовій частині підручника, де представлено біографії. Позаяк дискусії про висвітлення культури і представлення біографій у підручниках не набули світоглядної гостроти, притаманної, скажімо, дискусіям про Другу світову війну, то цей матеріал не зазнав істотних змін, становлячи, як і раніше, незначну частину тексту.

Ясна річ, дискусії про становлення і злочини тоталітарного режиму, міфологію «Великої Перемоги», провідних політиків чи воєначальників є набагато запеклішими й охоплюють набагато більшу кількість учасників — і науковців, і освітян, і ЗМІ — аніж дискусії про наукову чи мистецьку творчість діячів культури, їхнє місце в історії культури, вплив на сучасників й використання їхнього таланту з пропагандистською метою.

Наслідки нехтування цією тематикою яскраво увиразнилися під час здійснення у 2007-2008 роках телепроєкту «Великі українці», складовою частиною якого була база даних із біографіями осіб, номінованих вважатися «великими». Окрім політиків та воєначальників, ця база даних містила чимало біографій діячів культури, зокрема — радянського періоду. Проте відбір інформації продемонстрував успадкований радянський підхід: зосередженість на посадах, званнях та державних нагородах митців і відсутність будь яких спроб показати їхні індивідуальні творчі й життєві настанови. Тим більше не було жодних намагань переосмислити їхню роль у формуванні проукраїнського, прорадянського чи проросійського культурного простору. Через те у біографіях, підготовлених для цього телепроєкту: «відсутня важлива інформація про вчинки, здобутки, наукові праці чи мистецькі твори героїв — себто те, що, власне, “звеличує” їх над загалом. [...] Натомість надто часто зустрічаємо детальні переліки почесних звань, нагород, посад — це ніби занурення в офіційну риторику минулого століття, адже в період “розвинутого соціалізму” такі атрибути офіційного визнання підкреслювали значущість людини, надавали вагомості мистецьким творам чи науковим відкриттям» [8, 399-400].

Отже, питання критеріїв відбору як історичних осіб, так і відомостей про них є одним із ключових і для наукової, і популярної, і дидактичної біографістики. Міркуючи над ним, Тетяна Воропаєва запропонувала додатне у сфері біографістики визначення історичної особистості, що в ньому враховано і культурний аспект: «історичну особистість необхідно розглядати як суб'єкта власної життєдіяльності, який організує і структурує не тільки

своє життя, але й життя певної спільноти, суспільства, народу, країни, держави. Отже, історичною особистістю називають видатного державного, національного, політичного, громадського, культурно-мистецького, наукового, релігійного діяча, що справив великий вплив на перебіг суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-історичних подій» [5, 61].

Одначе і в науковій біографістиці, і в науково-популярній, а тим більше у навчальній літературі цей аспект досі залишається на маргінесі. З-поміж фрагментів, що представляють біографічні відомості у шкільних підручниках з історії, близько 80 відсотків містять інформацію про політичних та військових діячів.

Аналізуючи популярну біографістику, призначену для дітей, Наталя Марченко дійшла висновку: «Переломні для самоусвідомлення та самоідентифікації українського суспільства події 2014 р. створили принципово інший, порівняно з попереднім, вітчизняний біографічний дискурс і кардинально змінили форми та способи біографічного письма. [...] Відтак, переосмислення зазнали як пантеон та особистість персоналій, так і сам алгоритм пошуку та представлення біографічного знання» [13, 174].

Утім, якщо подивитись на тексти біографічних довідок у шкільних підручниках з історії, підготовлені згідно нової Програми з історії для 10-11 класів, затвердженої 2016 року [16], й видані упродовж останніх років, можемо констатувати, що вона має рацію лише частково.

Наприклад, у новому підручнику Олександра Гісема [7] є біографічні відомості про вісьмох історичних діячів, серед яких жодного — діяча культури. З іншого боку, підручник Мар'яна Мудрого та Олени Аркуші [14] у рубриці «Персоналія» містить 15 біографічних довідок, з яких 4 — представники культурної сфери (скульптор Теодозія Брик, композитор Платон Майборода, мовознавець Юрій Шевельов та журналіст і політик В'ячеслав Чорновіл).

Зовсім інакший підхід запропоновано у підручнику 2019 року [19], підготовленому колективом авторів (Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук, Марія Крижановська, Ігор Гирич, Ігор Бурнейко). Тут доволі розлого висвітлюються питання культури, а також використано новаторський підхід у поданні біографічних відомостей. Біографічні рубрики у тексті поділено на три види: «З Україною в серці», «Неукраїнська Україна» та «Президенти України». Загалом підручник містить вісімнадцять біографічних довідок у рубриці «З Україною в серці» (з них чотири — діячі культури), п'ять — у рубриці «Неукраїнська Україна», п'ять — «Президенти України», і одну біографію — відомої спортсменки Лариси Латиніної — вміщено поза рубриками.

Прикметно, що у всіх біографіях, внесених до рубрики «Неукраїнська Україна» (Дмитро Мануїльський, Микита Хрущов, Олексій Кириченко, Петро Шелест і Володимир Щербицький) вказано різні аспекти їхньої діяльності (зауважено, наприклад, що Шелест, з одного боку, сприяв розширенню інтересу до української історії, а з іншого, — виступав за жорсткі порахунки із дисидентами), але в кожній біографічній довідці наголошено негативне ставлення цих керівників до проявів невідконтрольних партії тенденцій у розвитку культури, до спроб письменників і художників вийти за рамки естетики соцреалізму, до їхнього спротиву русифікації та провінціалізації наукових досліджень.

Наявні в підручнику біографії діячів культури (всього сім) вміщені в рубриці «З Україною в серці». У розділі 2 «Україна в умовах десталінізації» (параграф «Культурне життя в Україні» [19, 84–97]) йдеться про відомих шістдесятників і дисидентів — Аллу Горську, Василя Симоненка, Івана Світличного та Ліну Костенко.

Аллі Горській присвячено понад сторінку тексту з інформацією про її громадську і творчу діяльність: участь у клубі «Сучасник»; щорічне покладання квітів до пам'ятника Шевченку 22 травня; віднайдення у 1962 році разом із Лесем Танюком і Василем Симоненком місць розстрілів у Биківні; участь у колективно-му створенні знаменитого вітража «Шевченко. Мати» у червоному корпусі Київського університету, виключення зі Спілки художників за цей «ідейно ворожий» вітраж; підписання відкритих листів до прокуратури і КДБ з вимогами припинити арешти діячів культури та політичні репресії, та вбивство художниці 1970 року. Важливо, що текст довідки супроводжується ілюстрацією — ескізом знищеного адміністрацією університету вітража [19, 92–93].

Біографічна довідка, присвячена Василю Симоненку розлого інформує про його громадську діяльність, публіцистику, поезію; автори подають також велику цитату з вірша «Задивляюсь у твої зіниці...» [19, 93–94]. Інформаційно насичена і цікава біографічна довідка про Івана Світличного: детальний опис його життя, громадської діяльності, ув'язнення, переклади з іноземних мов, наукові праці, його моральний авторитет і вплив на українське середовище і на свободі, і на засланні [19, 95]. Доволі повно описано життєві перипетії, громадську позицію і творчість Ліни Костенко — живого класика української літератури, а також вміщено її знаменитого вірша «Умирають майстри» [19, 96–97].

Біографії усіх чотирьох об'єднує те, що Євген Сверстюк назвав «іншим принципом культурного життя», наголошуючи на їхній моральній, етичній та естетичній опозиції тодішньому суспільно-

му устрою. Саме цей елемент чітко увиразнений у запропонованих біографіях, аби через інформацію про життєві й творчі настанови пояснити теперішнім учням складність тодішньої ситуації, проблеми особистісного морального вибору.

У розділі 3 «Україна в період системної кризи радянського ладу» автори подають детальну інформацію про трьох діячів культури — Івана Дзюбу, Миколу Руденка, Василя Стуса. Ясна річ, значною мірою висвітлюється їхня громадсько-політична діяльність, але також розлого поінформовано про їхні наукові праці, публіцистику, поезію і прозу.

На наш погляд, повне й різнобічне представлення біографій діячів культури у підручниках може бути важливим дидактичним засобом, адже ознайомлення з біографією допомагає вивчати соціум через особистість: з одного боку — допомагає індивідуалізувати історичний процес, а з іншого, — поглиблює реконструкцію минулого завдяки вивченню життя особистості. Важливим є виховний аспект біографічних відомостей, які можуть пропонувати гідні приклади для наслідування.

Однак, не менш значущим є інший аспект — представлення різнобічної інформації про видатних осіб минулого, зокрема, діячів культури, як носіїв і репрезентантів історико-культурної спадщини, може сприяти кращому розумінню історичних подій, особливо — подій і явищ радянського періоду, складне, а часом болісне переосмислення якого триває в Україні вже понад тридцять років.

Література:

1. **Батурина С.** «В сім'ї єдиній»: схема минулого в радянських підручниках з історії. *Історіографічні дослідження в Україні*. К.: Інститут історії України НАН України. 2018. Вип. 29. С. 100–124.
2. **Баханов К.** Сучасний шкільний підручник з історії. Харків: Вид. група «Основа». 2009. 128 с.
3. **Бондар В.** Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. К.: Інститут історії України НАН України. 2013. Вип. 23. С. 377–400.
4. **Бринкус Ю.** Біографічні сюжети в історичній освіті ХХ століття. *Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам.* / Ред. Барбара Кубіс. Пер. з польської. К.: «К.І.С.». 2007. С. 326–333.
5. **Воропаєва Т.** Роль особистості в українській історії крізь призму біографістики. *Українська біографістика*. 2016. Вип. 14. С. 50–70.

6. **Гирич І.** Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. К.: ВД «Стилос», 2009. 64 с.
7. **Гісем О.** Історія: Україна і світ. Інтегрований курс. Рівень стандарту. Підр. для 10 кл. загальноосв. серед. школи. Харків: «Ранок», 2018. 256 с.
8. **Гончаренко Н.** Біографічна база даних проекту «Великі українці»: репрезентативність, повнота і якість матеріалів. *Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби*. К.: «Дух і Літера», 2011. С. 387–401.
9. Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи. К.: «К.І.С.», 2010. 288 с.
10. **Коваль М., Кульчицький С., Курносів Ю.** Історія України. Матеріали для підр. для 10-11 класів середньої школи. К.: «Райдуга», 1992. 502 с.
11. **Кульчицький С., Шаповал Ю.** Новітня історія України (1914–1939): Підр. для 10 класу загальноосвіт. навч. закл. К.: «Генеза», 2003. 304 с.
12. **Кульчицький С., Шаповал Ю.** Новітня історія України (1939–2001): Підр. для 11 класу загальноосвіт. навч. закл. К.: «Генеза», 2005. 320 с.
13. **Марченко Н.** Стратегії біографічного письма та дискурс біографіки для дітей і юнацтва в Україні (2014–2019 рр.). *Українська біографістика*. 2019. Вип. 18. С. 173–194.
14. **Мудрий М., Аркуша О.** Історія: Україна і світ. Інтегрований курс. Рівень стандарту. Підр. для 10 кл. заг. серед. школи. К.: «Генеза», 2018. 288 с.
15. **Пометун О., Гупан Н.** Історія України: Підр. для 11 класу загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень. Харків: Сиція. 2012. 336 с.
16. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. 10-11 кл. URL: <http://www.memory.gov.ua/news/z-tsogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatimutsya-za-novimi-programami-z-istorii-ukraini>.
17. **Реєнт А., Малій О.** Історія України. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. К.: «Генеза», 2010. 242 с.
18. Сучасні підходи до підручника з історії в Україні. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна і Європа в 1900–1939 рр.» / [укл. І. Костюк, П. Кендзьор]. Львів: НВФ «Українські технології», 2004. 128 с.
19. **Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І.** Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. «Астон». 2019. 256 с.
20. **Шаповал Ю.** Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках України. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). Зб. наук. ст. К.: «Генеза», 2000. С. 29–44.
21. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. Н. Яковенко. Вид-во ім. Олени Теліги. 2008. 128 с.
22. **Щупак І.** Сучасні тенденції у створенні підручників з історії. *Підручник з історії: проблеми толерантності: Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва*. Чернівці: «Букрек». 2012. С. 25–41.

РОЗДІЛ 4

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ОСМИСЛЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ КАТАСТРОФ

НАДІЯ ГОНЧАРЕНКО

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Кримськотатарський народ є корінним народом Криму і складовою частиною української політичної нації. Це передбачає об'єднання культурних, релігійних, етнічних спільнот навколо загальнонаціональних суспільних інтересів, і водночас — збереження і підтримка культурного розмаїття спільнот України, реалізацію їхніх прав на самобутній культурний розвиток. Звідси випливає, що поінформованість громадян України про історію та культуру народів, що складають українську політичну націю, є критично важливим для суспільного порозуміння і розвитку [5; 75].

Особливі зусилля необхідні для збереження й популяризації наукової, літературної, культурної (матеріальної і нематеріальної) спадщини кримськотатарського народу, адже частина цієї спадщини, неймовірними зусиллями врятована під час депортації 1944 року, знову потрапила під загрозу знищення через тимчасову окупацію Криму 2014 року [21].

Завдяки зростанню інтересу до історії Криму і його корінних народів, що відбувається упродовж останніх років, а також — забезпеченню в Україні відкритого доступу до архівів каральних органів СРСР, дослідники можуть вивчати документи стосовно депортації народу, розташування його на чужині, каральних заходів, уживаних владою для упокорення незгодних [3; 4; 6; 37; 38; 54].

В сучасному культурному просторі України, в широкому обігу мають бути наукові й науково-популярні дослідження з кримськотатарської тематики, і переклади художньої літератури, і музейні виставки з мистецькими творами різних епох та виробами народних майстрів — зразками традиційної культури, і кінофільми (художні й документальні), що представляють історичне минуле, і підручники з історії України, що повно і різнобічно висвітлюють історію кримськотатарського народу від найдавніших часів до сьогодення [2; 9; 25; 35; 39; 53].

Можна констатувати, що упродовж останніх тридцяти років,

в період розвитку незалежної української держави, було зроблено чимало для збагачення української культури шляхом включення кримськотатарської історико-культурної спадщини у загальнонаціональне річище [40; 43; 52; 53], проте явно недосить, аби подолати сформовані попередніми десятиліттями (якщо точніше — століттями) світоглядні настанови і кліше, притаманні російській імперській, а згодом — радянській культурній традиції [56; 70; 72].

Усебічна поінформованість та міжкультурна взаємоповага ніколи не була пріоритетом державної політики Радянського Союзу, хоча офіційно проголошені «дружба і братство народів» і «пролетарський інтернаціоналізм» нібито мали забезпечувати взаємну пошану та вільний розвиток усіх його народів. Під гаслами дружби, формування єдиного «радянського народу» [36; 77] та боротьби з реакційними пережитками минулого зневажалася, витіснялася та нищилася не лише традиційна, але й нова — модерна культура багатьох народів СРСР, що творилася під час «коренізації» упродовж 1920-х років [7; 8; 50].

Ця політика уможливила розповсюдження засобами радянської пропаганди стереотипів і упереджень стосовно багатьох народів колишнього СРСР, та закорінення цих стереотипів у суспільній свідомості на тривалий час. Особливо тяжких наслідків це завдало кримськотатарському народу, адже радянські ідеологічні настанови стосовно інших націй значною мірою сформовані на ґрунті російської імперської міфології, котра за означенням вивищувала вагомість і роль «великої» російської культури у цивілізаційному порятунку інших народів [18; 21; 77].

У цьому контексті слід згадати першу анексію Криму — здійснену в останній чверті XVIII ст., коли Кримський ханат був державою, де відбувалася постійна боротьба між різними владними групами, заохочувана Туреччиною. Постійна зміна ханів, які конкурували між собою, перешкоджала створенню в Криму сильної влади. Внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 років Кримський ханат був проголошений державою, незалежною від Туреччини. Іншим результатом війни стала можливість Росії вирішальним чином впливати на хід подій у Криму, налаштовуючи одні народи проти інших та використовуючи розбіжності у татарському суспільстві. Залякуваннями, лестощами та обіцянками Росія заохочувала татар до прийняття свого заступництва. Першими піддалися ногайські орди — єдисанські та буджацькі, що уклали союз із Росією. За ними — єдичкульські та джамбулуцькі татари, що теж відмовились від протекторату Туреччини на користь Росії. Це справило істотний вплив на подальшу долю Криму [31; 33; 69].

Кримський півострів увійшов до складу Російської імперії 9 квітня 1783 р. Упродовж першого року управління півостровом здійснювала військова влада, створивши для цього мусульманську нараду. В лютому 1784 року указом імператриці було створено нову адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії — Таврійську область з центром у Сімферополі. За указом Павла I Таврійська область припинила існування 1796 року, а колишня територія Кримського ханату увійшла до новоствореної Новоросійської губернії, що складалася із 12 повітів.

З огляду на військово-стратегічне значення Криму, а також істотний вплив Туреччини на татарське населення Криму, імперська влада Росії намагалася прихилити до себе нових підданих. На початку 1784 р. кримськотатарська знать була прирівняна до російського дворянства, а мусульманське духовенство назавжди звільнялося від сплати податей [33; 42].

Водночас імперська економічна політика щодо татар була відверто дискримінаційною. Практично одразу після підпорядкування Кримського ханату Росії величезна кількість найкращих земель, що належали ханській родині, була конфіскована. Частина населення поспіхом залишала півострів, коли там з'явилися російські війська. Їхні землі проголошувалися «порожніми» і теж відійшли до державної скарбниці. Інтереси селян, які мешкали на кримських землях і не мали на них документів (бо це не було звичною справою) до уваги не брались. Це призводило до масової втрати житла і майна. Відібрані у татар землі розподілялись не лише між російськими поміщиками та переселенцями, а також поміж спекулянтами землею і нерухомістю. Бувало, що новим власникам їх передавали за символічну плату. Втрата землі та жорстока експлуатація, незвична для місцевого населення, спричинила збільшення еміграції кримських татар у Туреччину. За офіційними даними до 1796 р. (упродовж 12 років перебування Криму у складі Російської імперії), у селян відібрали і передали російським дворянам 288 тис. десятин землі. Водночас уряд поширював на місцевих селян кріпацтво [16; 42].

Стосовно скарг татарського населення на російське свавілля посол Російської імперії в Туреччині Обресков відповідав: «Росія завоювала татар, і маючи, згідно з воєнними правами, владу над ними, може взагалі робити з ними все по своїй волі, винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити їх на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невільників, за підданих або за васалів».

Під час чергової російсько-турецької війни, у 1787 р. імперсь-

кий уряд видав розпорядження про виселення приморських мешканців з Криму. Вони й самі почали втікати з узбережжя. Після підписання Ясського миру 1791 р. кримські мулли закликали людей залишати свої домівки й переїздити, щоб врятувати власне життя і свою віру. В історичній літературі наводяться дані, що тоді емігрувало близько 100 тисяч із півмільйона кримських татар [42; 49].

Жорстокий тиск влади та дискримінаційна економічна політика на початку XIX ст. спричинили масові переселення кримських татар у 1815–1818 рр. Утім, найбільша хвиля еміграції розгорнулася після Східної війни 1853–1856 рр.: тоді населення півострова скоротилося істотно і дуже швидко. За офіційними даними Статистичного комітету, протягом 1860–1863 рр. з батьківщини виїхали 192 360 душ обох статей [16; 29; 49].

Причинами були чутки про заплановане примусове хрещення татар, а також про вислання на Оренбурзькі терени тих, хто не встигне втекти до Туреччини. Щодо корінних мешканців, які не хотіли виселятися, російська влада застосовувала звичні дискримінаційні заходи. Російський уряд відверто проголошував мету цієї політики: «Для зміцнення російського панування у приєднаному краї слід заселити його винятково російськими людьми».

Потрапивши під російську окупацію кримські татари зазнали пресингу спрямованого на знищення історичної спадщини та етнічну нівеляцію, адже їхні писемні джерела систематично знищувалися новою імперською владою. Тоді «...спалили основну частину державного архіву та практично всі великі книгосховища, включно із Ханською бібліотекою, бібліотеками столичних і провінційних медресе, публічними та приватними бібліотеками.

Наступна руйнівна хвиля — це проведена в Криму 1883 року всеохопна операція з вилучення із бібліотек мечетей, із приватних дворянських книжкових колекцій та зі звичайних родинних збірок усіх нових і старих книжок і рукописів (у тому числі й стародавніх), що століттями передавалися у спадщину наступним поколінням» [60, 12].

Друга хвиля тиску російської, але вже «червоної» імперії накопилася на Крим упродовж революційних трансформацій 1917–1918 років, коли кримськотатарський народ намагався реалізувати своє давнє право корінного народу Криму і створити національну державу. Кримськотатарська революція, скликання Першого Курултаю кримськотатарського народу, що був обраний у листопаді 1917 року, та працював як національні установчі збори, ухвалюючи основні кримськотатарські закони. 3 грудня

1917 р. по осінь 1918 р. Курултай виконував функції національного парламенту, зокрема — сформував Кримськотатарський національний уряд [8; 22; 23].

Зрештою, усі спроби кримськотатарського і українського народів сформувати незалежні державні утворення закінчилися невдачею, все було зруйновано могутнім військовим натиском більшовицької Росії, і закінчилося встановленням радянської влади в Криму у 1920 році [35; 36].

Протягом Другої світової війни кримськотатарський народ, окрім трагедій, що охопили інші народи Європи, пережив ще одну катастрофу. Адже вигнанням нацистів з Криму навесні 1944 року трагічні події Другої світової війни для корінного народу Криму не закінчилися. Радше навпаки: спланована керівництвом СРСР й реалізована підрозділами НКВС і військовими частинами примусова депортація, що розпочалася вночі з 17 на 18 травня, а закінчилася 20 травня, спричинила не лише загибель людей, а й незворотну втрату історико-культурної спадщини народу [6, 95–111].

Тепер відомо, що наприкінці Другої світової війни механізм депортації цілих народів набув неабиякої «досконалості». Постанова «Про кримських татар» Державного комітету оборони (ДКО) СРСР, що наказувала депортувати весь народ і перемістити в Узбецьку СРСР до 1 червня 1944 р. з'явилася 11 травня 1944 р., але виконували її «стахановськими» темпами: вже 20 травня керівництво ДКО доповіло Л. Берії, що операцію успішно завершили о 16.00. Інформація про цей злочин упродовж багатьох років замовчувалася, перекручувалася, офіційні документи були засекречені, натомість розповсюджувалися наклепи про нібито повальне «зрадництво» кримських татар під час Другої світової війни й співпрацю з нацистами, яким керівництво СРСР обґрунтовувало депортацію [3; 67].

Окрім того: «замовчувалися факти опору кримськотатарського народу нацистському окупаційному режиму в 1941–1944 рр. у Криму. Залишалися невідомими приклади мужності й звитяги представників кримськотатарського народу, які боролися з ворогом у складі частин та з'єднань Червоної армії, партизанських загонів, підпільних організацій. Відомо, що з 560 тис. кримських татар, які проживали на території СРСР, 137 тис. було мобілізовано до Червоної армії, 56 тис. із них загинули до 1944 р. у боротьбі з гітлерівцями» [4, 413].

Трагічність цих подій поглиблювалась тим фактом, що у кінофільмах, наукових працях, підручниках, творах художньої літера-

тури поширювалися негативні стереотипи й кліше, пропагувала-ся ворожнеча до кримськотатарського народу. Депортовані, яким вдалося вціліти в місцях переселення — в Узбекистані та в Сибіру, потерпали від голоду, хвороб, втрати рідних, майна, неможливо-сті влаштуватися на роботу.

Незалежно від соціального статусу й віку, всі вони потрапи-ли під каток радянського «упорядкування» світу, що почалося задовго до Другої світової війни. Формування цього жорстокого механізму описав у своїх спогадах Шевкій Бекторе — кримсько-татарський письменник і педагог, який уперше був репресований ще в 1932 році та відбув у радянських таборах загалом 25 років: «Механізму, у якому, щоб “заарештувати, вислати людину й навіть винести їй смертний вирок — суд необов’язковий”, де “закон є іграшкою в руках ГПУ”, а міра покарання буде для людини такою, яка для неї “була визначена заздалегідь”. Механізму, який “друзів робив ворогами, вигадував змови, знаходив і знищував невдово-лених”, де “поняття рівності й соціальної справедливості носило вибірковий характер» [45, 220–221].

Одним із найболісніших моментів була туга за рідною зем-лею і неможливість про неї розповісти, адже ділитися спогадами про Вітчизну, про історію народу, про депортацію і втрати було заборонено. Почуття невисловленого болю добре описав класик кримськотатарської літератури ХХ ст. Дженгіз Дагджи:

«Жодний кримський татарин не зміг би жити без Криму. Ко-рені існування татар криються в цій землі. Це дуже добре розумі-ли й колишній царський, і пореволюційний радянський режими. Вони сподівалися, що “кримське питання”, котре постійно мучило їх після завоювання Криму, можна буде вирішити одним махом — відірвавши татар від їхнього коріння» [60, 25].

Тема депортації кримськотатарського народу відкрито по-чала висвітлюватися в науковій літературі та публіцистиці після розпаду СРСР, коли зникла офіційна радянська цензура [27; 28; 29; 57; 74]. Минуло багато років перш ніж кримські татари змогли по-вернутися у рідні місця, звідки їх викинули силоміць. Їхні домівки зайняли чужі люди, які вважали депортацію необхідною (адже усі вони зрадники), а ще — «комфортним переселенням», як назвала геноцид кримськотатарського народу відома й популярна газету «Кримська правда» у статті 1995 року [65, 186].

Повернення кримських татар на Батьківщину, а також полі-тичні свободи в Україні уможливили те, що «уперше за довгі роки кримськотатарські письменники й поети одержали можливість не тільки вільної творчої діяльності, але й обговорювати насущні

проблеми свого народу, брати активну участь у відродженні рідної мови» [41, 25].

Однак повернення на Батьківщину, політичне й соціальне облаштування життя, заснування культурних інституцій, організація освітнього процесу, задоволення релігійних потреб кримських татар виявилось непростим і тривалим процесом [54, 392–393], що ускладнювався ворожим ставленням багатьох місцевих мешканців, а особливо — представників владної верхівки (здебільшого колишніх комуністів), і кримських, і київських, вихованих на гаслах радянської пропаганди [64; 71; 76].

Один із ефективних способів руйнування стереотипів та упереджень — фахові дослідження питань історії та культури й поширення їх результатів у суспільстві, задля формування адекватних уявлень про минуле. Відсутність цензури уможливила наукові дослідження різної, зокрема — кримськотатарської тематики, проте, як зазначили у 2015 році організатори щорічної конференції «Наш Крим» і видавці однойменного збірника матеріалів: «...прикро, що українська історична наука звернула пильну увагу на “кримський фактор” лише після чергової російської окупації Кримського півострова, коли нависла загроза над майбутнім кримськотатарського народу, над його правом на самовизначення. І якщо завданням політиків є чітко визначити повноту культурних і політичних прав кримськотатарського народу, то завданням науковців є розроблення власної візії минулщини, позбавлений штампів, нав'язаних російськими окупантами, засвоїти позитивний досвід взаємин власне України і Криму та переосмислити трагічні сторінки відносин у минулому» [48, б].

Доволі чітко і виразно сформулювала завдання, що постали перед українськими науковцями Лариса Якубова:

«Які б сценарії повоєнного ментального відродження регіонів не відпрацьовувалися, в основі їх для Криму має перебувати демонтаж імперського міфу, який дивним чином "перетравив" усю багату історичну минулщину півострова, звівши її до певного сурогату "сакрального" простору, здобутого російською зброєю та освяченого імперською славою. Слід визнати, що із завданням опанування культурної спадщини античності та наступних епох і включення їх до імперського культурного простору у вигляді так званої «передісторії Новоросії» імперська історіографія справилася на "відмінно". [...] В інтерпретації імперських історіографів захоплення земель, відомих як територія давньогрецької колонізації, в дивний варварський спосіб слугувало на користь долучен-

ня російського імперського проекту до цивілізаційних надбань модної тоді класичної Греції. Складовими імперського дискурсу виступали штучно насажені стереотипи про одвічну непримиренність між слов'янами та кримськими татарами (землеробами/кочовиками); паразитизм Кримського ханства та його винятково негативну роль у історії українців і росіян; консолідуючу потугу та цивілізаційну вищість російської культури; споконвічність "російського Криму" тощо. Зайвим буде казати, наскільки рудиментарно та вульгарно виглядає це нині — в глобальному світі, з якісно відмінними уявленнями про гідність і доблесть» [73].

Власне, наукові дослідження вітчизняних істориків цієї тематики і публікацію їх результатів упродовж останніх років здійснює Інститут історії України [33; 37; 38; 61; 62; 75]. Частково це завдання вирішують самі автори, за допомоги недержавних видавництв, які теж долучаються до публікації та популяризації наукової літератури, як-от у випадку ґрунтовної праці «Повелителі двох материків» [13; 14] історика Олекси Гайворонського (до окупації — заступника директора з наукової роботи Бахчисарайського історико-культурного заповідника) були видані в Києві 2007 і 2009 років. А його науково-популярна книжка «Країна Крим. Нариси про пам'ятки історії Кримського ханату» [15], присвячена історико-культурній спадщині кримськотатарського народу з'явилася у 2017 році.

Наукові видання останніх років пропонують також нові концептуальні підходи до висвітлення історії Криму, як-от у праці Андрія Іванця «Перший Курултай. Від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917-1918 рр.)» [22; 23], де запроваджено і обґрунтовано поняття «кримськотатарської революції», що була складовою частиною українського революційного руху за формування національної держави у 1917–1921 рр., до встановлення радянської влади в Україні.

Одним із найяскравіших діячів і керівників кримськотатарської революції був Номан Челебіджіхан — поет, публіцист, політичний діяч, котрий також став однією із перших жертв червоного терору, коли більшовики захопили владу в Криму 1918 році. Монографію, присвячену його життю, творчості та політичній діяльності, підготовлену кримськотатарським поетом, перекладачем і науковцем Юнусом Кандимом, видано в україномовному перекладі 2017 року [30].

Втім, наукові видання, надруковані здебільшого невеликими тиражами, а через те залишаються мало знаними ширшою аудиторією, котра легко сприймає російську пропаганду щодо Криму

і поділяє стереотипи й упередження, нею сформовані й підтримувані упродовж тривалого часу.

Отже, критично важливим є поширення різнобічної інформації іншими засобами — публікацією науково-популярних видань великими накладками і доступними за ціною (або й безкоштовними); виготовленням телепередач, що представляють історико-культурну спадщину кримськотатарського народу, із залученням науковців (а не штатних балакунів — улюбленців телеканалів); виготовлення і розповсюдження художніх кінофільмів, які мають формувати не лише інтелектуальні настанови, а й емоційне сприйняття кримськотатарської проблематики; переклади українською мовою та поширення творів кримськотатарської літератури — і класичної, і сучасної — задля формування адекватного уявлення про її історію та нові тенденції [11; 12].

Слід відзначити, що в цьому сенсі останніми роками зроблено доволі багато, хоча цього явно недосить, особливо якщо порівняти із кількістю інформаційних потоків, що забезпечують домінування у цій сфері російської пропаганди.

Український інститут національної пам'яті реалізував низку видавничих, культурних, науково-популярних проєктів, що висвітлюють питання історії та культури кримськотатарського народу, його взаємодію з іншими народами Криму [19], анексію Криму 2014 року [44], та її наслідки для культурної спадщини цього регіону України [18; 21; 33].

Видавничу серію про історію України, у тому числі публікації присвячені історії та культурі кримськотатарського народу, заснувало громадське об'єднання науковців і освітян «Лікбез. Історичний фронт» [32]. На суспільному телебаченні з 2015 року випускається авторська програма Олександра Зінченка «Розсекречена історія», низка передач якої висвітлює кримськотатарську тематику у доволі широкому обсязі [58].

Іншим важливим чинником, що впливає на формування світоглядних настанов і цінностей, критичного мислення і адекватного уявлення про історико-культурного спадщину кримськотатарського народу є історична освіта, зокрема один із її інструментів — підручник з історії. Українські підручники з історії неодноразово ставали об'єктом критичного аналізу, змінювалися й удосконалювалися. У критичних оглядах відзначалася необхідність більшої уваги до висвітлення історії інших народів України, зокрема — трагічних подій ХХ ст. [26; 66].

Варто зазначити, що порівняно з першими українськими підручниками, які ще значною мірою відтворювали радянські сте-

реотипи стосовно інших народів, підручники наступних поколінь, постійно змінюючись, пропонували дедалі повнішу картину історичного минулого. Наприклад, Олена Пометун і Нестор Гупан, нагадуючи, що депортація кримських татар була десятиліттями замовчуваною трагедією, у розділі «Примусове виселення з Криму в східні регіони СРСР татар, греків, вірмен» оповідають:

«Радянська влада звинуватила у зраді весь народ, хоча близько 50 тисяч кримських татар на момент депортації перебували у лавах Червоної армії і героїчно билися на фронтах Великої Вітчизняної війни» [55, 52]. У рубриці «Зверніться до джерел» автори підручника подають цитату із постанови Державного комітету оборони «Про кримських татар» від 11 травня 1944 року: «Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне місце проживання і спецпоселення в районах Узбецької РСР...» [55, 52].

Аби допомогти учням сформувавши повніше уявлення про трагедію, побачити її «очима жертви» й «очима палача», автори подають цитати з різних джерел. Ось уривок зі спогадів Г. Ібрагімової про виселення її сім'ї: «Нас виселили [...] 18 травня 1944 року. О третій годині ранку діти ще спали, увійшли солдати, наказали, щоб ми за п'ять хвилин зібралися і вийшли з дому. Нам не дозволили взяти з собою ні речі, ні продукти [...] Стояв суцільний плач голодних дітей. Чоловік воював на фронті. Я була з трьома дітьми» [55, 53]. І поруч уривок зі спогадів А. Весніна, колишнього військовослужбовця НКВС, виконавця операції виселення кримських татар: «О 3-й годині 30 хвилин ранку підійшли до степового аулу Ойсул. Ми заходили в хати і оголошували: «За зраду Батьківщини ви виселяєтесь в інші райони Радянського Союзу». Операція була підготовлена блискуче: в аул прибуло стільки новеньких американських «фордів» і «студебекерів», що вони вивезли все населення за одну ходку до найближчої залізничної станції. Одна стара, збожеволівши від горя і несподіванки, кинулася тікати в степ і була зрізана кулеметною чергою; безногого інваліда [...] що заявляв про свої права, волоком потягли до машини і, як куль борошна, кинули в кузов [...] Між групами було змагання: хто раніше завершить свою дільницю...» [55, 53].

Детальне висвітлення депортації особливо важливе у контексті сучасної ситуації в Криму: кримські татари знову потерпають від утисків, арештів, обшуків, заборон на власний релігійний і культурний розвиток, політичну і громадську діяльність, отримання освіти рідною мовою, вшанування пам'яті жертв тоталітарних режимів.

Скажімо, Олексій Струкевич у параграфі «Примусове виселен-

ня народів з Криму» окрім самого опису депортації, вказує, що радянською владою «...проводилися заходи, спрямовані на знищення історичної пам'яті про депортовані народи. З цією метою було перейменовано 16 районів, 1115 населених пунктів [...] Виселених із Криму віднесли до категорії спецпоселенців без права повернення в рідні місця [...] За втечу засуджували на 20 років каторжних робіт» [63, 59].

Ситуація з підручниками останніх років, виданих згідно нової Програми викладання історії 2016 року, що була підготовлена за участі українських науковців, представників Меджлісу кримськотатарського народу та працівників Інституту національної пам'яті, істотно відрізняється від попередніх, оскільки вони подають значно більші обсяги інформації, а також біографічні відомості про видатних діячів кримськотатарської культури і визвольного руху.

Наприклад, автори Ганна Хлібовська, Оксана Наумчук, Марія Крижановська, Ігор Гирич, Ігор Бурнейко у підручнику 2019 року [68] пропонують розлогий параграф під назвою «Українська Гельсінська група. Боротьба кримських татар за повернення на батьківщину», де у пункті «Становище кримських татар у місцях депортації та їхня боротьба за повернення на батьківщину» детально висвітлюють умови, в яких опинились депортовані, вміщують цитату зі спогадів одного із керівників національного визвольного руху Мустафи Джемілева, а також біографічну довідку Айше Сеїтмуратової — науковиці, учасниці руху за повернення на батьківщину, яка двічі була заарештована й відбувала покарання у Мордовських таборах. Цей підручник подає також біографічні довідки про видатного правозахисника, який виступав за повернення кримськотатарського народу на батьківщину генерала Петра Григоренка, а також відомості про Мустафу Джемілева — одного із лідерів кримськотатарського народу та очільників Меджлісу. Оповідуючи про події в Криму, що відбувалися за незалежної України, автори, підручника описують обставини, що, зрештою, спричинилася до окупації Криму Росією у 2014 році:

«Спочатку Росія визнала державну територію України, а потім відразу зазіхнула на Крим, використовуючи проблему російського флоту в Севастополі. Під тиском домагань Росії Україна змушена була поступитися в питанні територіальної автономії Криму, пішовши на компроміс з російською владою, яка вимагала спеціального статусу для цієї частини української території. ...Не одержали територіально-національної автономії кримські татари, котрі налічували приблизно 10% населення. Проте як репресований народ вони сподівалися на створення національних органів влади

на територіях татарського поселення. ... Влада на півострові залишалася в руках проросійської Верховної Ради АРК» [68, 208].

Оскільки підручники спрямовані на молодь, а старшим поколінням, які залишаються у полоні упереджень і стереотипів необхідно пропонувати інші джерела, на підставі яких вони могли б формувати уявлення про історичну і культурну спадщину кримськотатарського народу. Такими джерелами для ширшої аудиторії є кіномистецтво, а також — видання художньої і мистецької літератури.

Найвідомішою та найвдалішою у зображенні автентичного життя кримських татар вважається кінострічка «Алім» українського кінорежисера та сценариста Георгія Тасіна. Цю стрічку на основі п'єси відомого кримськотатарського письменника Умера Іпчі «Алім» (1925), за сценарієм Умера Іпчі та Миколи Бажана, знімали упродовж 1925-1926 років у Ялті.

Роботі над фільмом та його успіхові сприяла політика коренізації в СРСР, що сформувала запит на сюжети з національної мінувшини різних народів. Одним із головних завдань для творців фільму було зображення автентичного способу життя кримських татар у першій половині XIX ст. саме тому до роботи над фільмом були залучені відомі науковці, як-от етнограф та історик Усеїн Боданінський [16].

Прем'єра стрічки відбулася 16 серпня 1926 р. у Сімферополі, успішний прокат відбувався в інших містах СРСР (Києві, Москві), а також за кордоном (у 1927 р. фільмокопії продали для прокату у Берліні та Парижі).

Доля стрічки у 1930-і роки була типовою: 1935 р. кінострічку випустили в прокат у новій, скороченій редакції, а двома роками пізніше — під час репресій щодо кримськотатарських діячів культури, — її прокат заборонили, а більшість копій знищили. Фільм повернувся до українського глядача аж 2015 року, завдяки оцифрованій Центром О. Довженка фільмокопії, віднайденій у його фондах.

Останніми роками кримськотатарська тематика дедалі активніше проявляється у кінематографі. 2012 року був знятий перший повноформатний художній фільм про депортацію 1944 року «Хайтарма», знятий відомим режисером Ахтемом Сеїтаблаєвим. Інший фільм Сеїтаблаєва «Чужа молитва» теж оповідає про події Другої світової війни. Фільм молодого кримськотатарського режисера Нарімана Алієва «Додому» брав участь від України у конкурсній програмі «Особливий погляд» на міжнародному Канському кінофестивалі, де здобув премію і «золоту камеру» за найкращий дебютний фільм [17].

Режисер і актор Ахтем Сеїтаблаєв є також директором створеного у 2015 році державного підприємства «Кримський дім», що став платформою для культурних і правозахисних акцій та ініціатив, навчальних програм, виставок, конкурсів та інших просвітницьких заходів. Одна із найвідоміших подій, організованих «Кримським домом», є заснований у 2018 році українсько-кримськотатарський літературний конкурс «Кримський інжир», що збирає сучасних поетів, письменників, перекладачів із їхніми оригінальними роботами кримської тематики, або перекладами українською чи кримськотатарською мовою, а за підсумками конкурсу публікує твори переможців [34].

Переклади і видання художньої літератури (класичної і модерної) є важливим чинником ознайомлення із культурною спадщиною кримськотатарського народу. Впродовж періоду незалежності в Україні реалізовано кілька видавничих проєктів, що представляли давню і сучасну кримськотатарську літературу українському читачеві. Наприклад, 2003 року український письменник Володимир Даниленко упорядкував і видав збірку «Самотній пілігрим: сучасна кримськотатарська проза» [59]. А вже 2005 року український поет і перекладач Микола Мірошніченко та кримськотатарський письменник Юнус Кандим підготували і видали двомовну збірку «Молитва ластівок. Антологія кримськотатарської прози XIV–XX століття» [46; 47].

Миколі Мірошніченку — поету, перекладачеві з тюркських мов — належить особлива роль у відродженні і розвитку українсько-кримськотатарських літературних зв'язків [11]. Окрім видань прозових творів, співпрацюючи із кримськотатарським поетом і науковцем Юнусом Кандимом, він підготував і видав антологію восьмисотлітнього періоду поезії кримських татар «Окрушина сонця» [51].

Новим етапом в ознайомленні українських читачів із кримськотатарською літературою стало заснування у 2018 році київським видавництвом «Майстер Книг» серії «Кримськотатарська проза українською». Унікальність цієї серії полягає у значному хронологічному і стилістичному охопленні кримськотатарської літератури, адже до першої книжки під назвою «І народився день» [24], увійшли переклади творів одинадцяти авторів: від класики XIX — початку XX століття до сучасних письменників: Ісмаїла Гаспринського, Номана Челебіджіхана, Османа Акчокракли, Асана Сабрі Айвазова, Дженгіза Дагджи, Юсуфа Болата, Шаміля Алядіна, Уріє Едемової, Шевкета Рамазанова, Ервіна Умерова, Таїра Халілова.

Друга книжка із серії «Кримськотатарська проза українською», що з'явилася восени 2018 року, має назву «Мердивен» [1] і представляє українському читачеві класика кримськотатарської літератури, письменника, поета і публіциста Шаміля Алядіна. Ця книжка містить: оповідання «Мердивен», роман «Запрошення на бенкет диявола», автобіографічну повість «Я — ваш цар і бог», публіцистичний нарис «Жертви Кремля», а також вступну статтю про автора і його творчість доцента Таврійського національного університету ім. В. Вернадського Таміли Сеітяг'яєвої, і наукові коментарі до публіцистичного нарису координатора Таврійської платформи, історика Андрія Іванця.

Шаміль Алядін — класик кримськотатарської літератури, письменник, поет, перекладач, публіцист, 1941 року письменник добровольцем пішов на фронт, 1943 року був важко поранений, а 1944 року, повернувшись наприкінці травня в Крим, і сподіваючись побачити в рідному домі свою дружину й дитину, був депортований до Узбекистану, попри бойові заслуги. Переховуючись від солдатів внутрішніх військ, поневірявся у пошуках сім'ї. Ці події стали канвою автобіографічної повісті «Я — ваш цар і бог», а пізніша рефлексія Автора (повість з'явилася після повернення у Крим), показує, як довго і тяжко відбувалося руйнування ілюзій щодо справжніх намірів влади стосовно різних народів, зокрема — кримських татар.

Перебуваючи у депортації, Алядін постійно звертався до центральної влади, вимагаючи дозволити кримським татарам повернутися до Криму. Не менш значущою була його тодішня літературна творчість. Роман «Запрошення на бенкет диявола» (завершений 1979 року) Шаміль Алядін писав, коли слова «кримські татари» було заборонено використовувати хоч трохи доброзичливо, а головними героями роману стали великий просвітник Ісмаїл Гаспринський і поет Усеїн Токтаргази, про яких заборонялося згадувати упродовж тривалого часу.

1994 року письменник повернувся на Батьківщину — в Крим, де, окрім автобіографічної повісті «Я — ваш цар і бог», завершив публіцистичний нарис «Жертви Кремля» (1995), в якому, описуючи долю кількох відомих діячів кримськотатарської політичної верхівки, розмірковує про причини і наслідки сталінської національної політики щодо народів СРСР.

Тепер ці твори, що відображають і драматичних життєвий шлях самого автора, і трагічну долю кримськотатарського народу у ХХ столітті доступні українському читачеві не лише у друкованому, а також в електронному форматі, адже публікацію і поши-

Лл. 1. Афіша події на Книжковому Арсеналі 2019 (фото автора)

рення друкованої та електронної версій книжки підтримав своїм грантом Український культурний фонд.

Третя книжка серії — історичний роман Юсуфа Болата «Алім» [10] вийшла навесні 2019 року. Головний герой — реальна особа першої половини XIX ст. — Алім Айдамак (такий собі кримськотатарський Олекса Довбуш). У романі зображено наслідки колоніальної політики Російської імперії в Криму та обставини, що спонукали головного героя стати розбійником. На ґрунті подій із кримськотатарського життя, що охоплюють порівняно невеликий історичний період — від 1830 до 1850 року, — відтворено соціальні зміни і політичну атмосферу тієї епохи.

Всі три видання були неодноразово представлені студентам, науковцям, поціновувачам художньої літератури, зокрема — вклю-

чені до основної програми Книжкового Арсеналу 2019 року (іл. 1). Інша важлива і помітна мистецька подія, спрямована на популяризацію історії і культури кримських татар, відбувалася упродовж лютого — травня 2019 року в Мистецькому Арсеналі — виставка «Дивовижні історії Криму» (іл. 2). У формуванні експозиції брали участь провідні наукові установи, історичні й археологічні музеї України, заповідники і архіви.

Втім, першим великим міжмузейним заходом, присвяченим історико-культурній спадщині кримських татар був проект «Чумацький шлях», що тривав у кількох музеях одночасно протягом травня — червня 2017 року, і представляв взаємовплив двох культур — української і кримськотатарської. Окрім кількох виставок у київських музеях цей проект був представлений у ПАРЕ — на «Днях Криму» (іл. 3).

Важливо, що проекти такого роду розраховані на різні вікові та професійні аудиторії, а їхні освітні програми спрямовані на поширення знань про історію і культуру кримськотатарського народу, його взаємодію і взаємовпливи з іншими народами. У поєднанні з перекладами і публікацією художньої літератури, виготовленням телепередач, створенням кінофільмів, оновленням змісту підручників з історії — це сприятиме розповсюдженню знань, деконструкції стереотипів та історичних міфів про історію кримськотатарського народу, а також — органічному розвитку кримськотатарської культури у просторі сучасної України.

Іл. 2. Виставка «Дивовижні історії Криму» (фото: <https://artarsenal.in.ua/uk/vystavky/fotogalereyi/dyvovyzhni-istoriyi-krymu/#gallery-4>)

Іл. 3. Виставка присвячена кримськотатарській культурі у ПАРЕ
(фото: ART UKRAINE)

Література:

1. **Алядін Ш.** Мердивен. Серія: Кримськотатарська проза українською. К.: «Майстер книг». 2018. 340 с.
2. **Акчуріна-Муфтієва Н.** Традиційна символіка кримськотатарської народної орнаментики та її використання в сучасному етнодизайні. *Молодь і ринок*. 2010. № 11 (70). С. 158–162.
3. **Бажан О. Г.** Депортації в ретроспективі української історії. *Енциклопедія історії України*: Т. 2: Г — Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка». 2004. С. 335–338.
4. **Бажан О.** Яких втрат зазнали кримські татари в роки Другої світової війни. *Історія Криму в запитаннях і відповідях*. К.: «Наукова думка». 2017. С. 413–415.
5. **Бек М.** Правова оцінка можливості визначення кримських татар «корінним народом» України. Актуальні проблеми міжнародних відносин. К. 2007. Вип. 69. Ч. 2. С. 89–91.
6. **Бекірова Г.** Пів століття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991). Нарис політичної історії. К.: «Критика». 2017. 488 с.
7. **Бикова Т.** Крим у міжвоєнний період. Кримські татари. Довге повернення. *Спеціалізований випуск часопису «І»*. Львів. 2018. С. 90–105.
8. **Бикова Т.** Червоний терор в Криму (1917–1921 рр.) *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2000. № 5. С. 3–41.
9. **Бицько О.** Трояндовий сад кримськотатарської поезії: методичні рекомендації до організації шкільного вивчення. *Всесвітня література в середніх навчальних закладах України*. 2011. № 11/12. С. 26–30.

10. **Болат Ю.** Алім. Серія: Кримськотатарська проза українською. К.: «Майстер книг», 2019. 178 с.
11. Брама Сходу. Золоті сторінки кримськотатарської поезії у перекладі Миколи Мірошніченка з додат. статей про її творців. К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України. 2004. 188 с.
12. **Гаврилів Т.** Бенкет диявола. Збруч. URL: <https://zbruc.eu/node/86090>.
13. **Гайворонский О.** «Повелители двух материков» Т. I. Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. К.: «Оранта». 2007. 368 с.
14. **Гайворонский О.** «Повелители двух материков» Т. II. Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие». К.: «Майстерня книги», 2009. 270 с.
15. **Гайворонський О.** Країна Крим. Нариси про пам'ятки історії Кримського ханату. К.: «Майстер книг», 2017. 336 с.
16. **Гончаренко Н.** Історичний контекст формування народного героя. Алім. Серія: Кримськотатарська проза українською. К.: «Майстер книг», 2019. С. 170–174.
17. **Грбович І.** Непростий шлях додому. URL: <https://detector.media/kritika/article/172561/2019-11-20-neprostiti-shlyakh-dodomu/>.
18. **Громенко С.** 250 років фальші. Російські міфи історії Криму. Х.: «Фоліо». 2019. 254 с.
19. **Громенко С.** Забута перемога. Кримська операція Петра Болбочана 1918 року. / Український інститут національної пам'яті. К.: «КІС». 2018. 266 с.
20. **Івангородський К.** Етногенез кримських татар та етносоціальний вимір становлення Кримського ханства (XIII–XV ст.). Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград. 2014. Вип. 20. С. 97–107.
21. **Іванець А.** До питання про використання Росією монументальної пропаганди як елементу окупаційної політики на тимчасово окупованій території Криму у 2014–2018 роках. *Українознавство*. 2018. № 4 (69). С. 64–79.
22. **Іванець А.** Перший Курултай. Від кримськотатарських установчих зборів до національного парламенту (1917-1918 рр.). К.: «Кліо». 2018. 160 с.
23. **Іванець А., Козут А.** Кримськотатарський національний рух 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб. К.: «КІС». 2019. 448 с.
24. І народився день: Серія: Кримськотатарська проза українською. К.: «Майстер книг», 2018. 358 с.
25. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. *Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень.* / А. Гальчинський, О. Власюк та ін. К.: НІСД. 2004. 38 с.
26. Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи / Пер. з нім. — К.: «К.І.С.», 2010. 288 с.

27. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Документи. Факти. Свідчення: (1917–1991). Державний комітет України у справах національностей та міграції./ Упоряд. Ю. Білуха, О. Власенко. К. 2004. 463 с.
28. **Джемілева А.** Віддзеркалення теми депортації у творчості Ервіна Умерова. *Вопросы духовной культуры. Филологические науки.* Кримський науковий центр НАН України і МОН України. 2005. С. 43–46.
29. **Зінченко Ю.** Кримські татари. Історичний нарис. К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України. 1998. 203 с.
30. **Кандим Ю.** Не заросте травою поле бою. / Пер. з кримськотатарської Ю. Косенко. Ічня. ПП «Формат». 2017. 363 с.
31. **Короленко Б.** Анексія Криму 1783 року та її наслідки для кримськотатарського народу. *Кримські татари. Довге повернення. Спеціалізований випуск часопису «І».* Львів. 2018. С. 34–49.
32. Крим. Ліббез. Історичний фронт. URL: <http://likbez.org.ua/ua/actual/kryim>.
33. Крим. Шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях. К.: Інститут історії НАН України. 2014. 456 с.
34. Кримський інжир. *Серія: художня проза.* / Укладачі А. Алієв, А. Левкова. ВСЛ. 2019. 424 с.
35. Кримські татари. Довге повернення. *Спеціалізований випуск часопису «І».* Львів. 2018. 164 с.
36. Кримські татари 1944–1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців. К.: «Рідний край». 1995. 362 с.
37. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. К.: Інститут історії України НАН України. 2004. Ч. 1. 360 с.
38. Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. К.: Інститут історії України НАН України. 2004. Ч. 2. 362 с.
39. Кримськотатарські художники кін. XIX — поч. XXI ст.: живопис, графіка, скульптура./Автор — укладач Ісмет Заатов. Сімферополь. «Кримнавчпеддержвидав». 2008. 207 с.
40. **Котигоренко В.** Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. К.: ІПЕНД ім. І. Кураса НАН України. 2005. 221 с.
41. **Латишева Е.** Формування сучасної кримськотатарської літератури. *Вопросы духовной культуры. Исторические науки.* Кримський науковий центр НАН України і МОН України. 2006. С. 25–27.
42. Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом. Український шлях до Чорного моря. *Серія «Історія без цензури».* / упор. К. Галушко. Х.: «КСД». 2016. 352 с.
43. **Лобовець О.** Фантомні болі імперії. Чи могла Україна втратити Крим у 1990-х? *Наш Крим. Неросійські історії українського півострова.* 36. ст. упорядкування і вступ С. Громенка. К.: «КІС». 2016. С. 287–298.

44. Люди «сірої зони». Свідки російської анексії Криму. / Упоряд. та вступ Андрієвська А., Халімон О. УІНП. К.: «К.І.С.». 2018. 264 с.
45. **Максименко О.** Реалії сталінського режиму в книзі спогадів репресованого кримськотатарського поета і тюрколога Шевкія Бекторе «Волги червона течія». *Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz*. Вип. III. 2017. К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАНУ. С. 210–221.
46. Молитва ластівок. Антологія кримськотатарської прози XI–XX століття. / Переклад та упоряд. М. Мірошніченко, Ю. Кандим. К.: «Етнос». 2005. 600 с.
47. Молитва ластівок. Антологія кримськотатарської прози XI–XX століття. / Переклад та упоряд. М. Мірошніченко, Ю. Кандим. К.: «Етнос». 2006. 896 с.
48. Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz. — Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / За ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. К.: Інститут української археографії ім. М. Грушевського НАН України. 2015. 264 с.
49. Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qirimimiz. — Вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. / Ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. К.: Інститут української археографії ім. М. Грушевського НАН України 2016. 284 с.
50. **Озенбашли А.** Трагедія Криму в спогадах та документах. / Пер. укр. мовою Д. Кононенка. Сімферополь. «Доля». 2007. 318 с.
51. Окрушина сонця — Кунештен бир парча. Антологія кримськотатарської поезії XII–XX ст./ Переклад та упоряд. М. Мірошніченко та Ю. Кандим. К.: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України. К.: 2003. 792 с.
52. **Петруньок Б.** Проблема інтерпретації історії кримських татар у контексті самоідентифікації кримськотатарського народу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство*. К.: Національний університет ім. Т. Шевченка. 2014. Вип. 1 (17). С. 75–77.
53. **Платонова А.** Стан україномовних і кримськотатарськомовних друкованих мас-медіа в Криму та перспективи їх подальшого розвитку. *Держава та регіони. Серія Соціальні комунікації*. 2012. № 4. С. 105–108.
54. **Подкур Р.** Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму. *Крим. Шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях*. К.: Інститут історії НАН України. 2014. С. 389–393.
55. **Пометун О., Гупан Н.** Історія України: Підручник для 11 класу загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. Х.: Сидця. 2012. 336 с.
56. **Протасова І.** Питання про статус кримськотатарського народу: міжнародні норми про «корінні народи» та дискусії в сучасній українській історіографії. *Вісник*. Х.: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. 2011. № 9. С. 140–147.

57. Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної Ради України від 12 листопада 2015 р. № 792-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 49-50. С. 2475. Ст. 469.
58. «Розсекречена історія». Авторська програма Олександра Зінченка за участі провідних істориків. URL: https://tv.suspilne.media/programs/declassified_history.
59. Самотній пілігрим: сучасна кримськотатарська проза. / Упорядкування, укр. переклад, передмова В. Даниленко. К.: «ВД В. Даниленко». 2003. 418 с.
60. **Сеітяз'яєва Т.** Штрихи до літературної спадщини кримських татар. *І народився день: кримськотатарська проза українською*. К.: «Майстер книг». 2018. С. 12–25.
61. **Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л.** Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи. Аналітична доповідь / Відп. ред. Г. Боряк. К.: Інститут історії України НАН України. 2016. 616 с.
62. **Смолій В., Якубова Л.** Історичний контекст формування проекту руський мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: *Аналітична записка*. К.: Інститут історії України НАН України. 2018. 144 с.
63. **Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І.** Історія України : Підручник для 11 класу загальної навч. закладів. К.: «Грамота». 2011. 320 с.
64. **Тищенко Ю.** Повернення кримських татар. Хроніка подій. К.: Український незалежний центр політичних досліджень. 1999. 343 с.
65. **Турченко Ф.** Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Випуск 45. Том 1. С. 177–191.
66. Україна Модерна. Число 19. Як (не) писати підручники з історії. К.: «Критика». 2012. 334 с.
67. **Хаялі Р.** Депортація кримських татар та регулювання організації режиму їх спецпоселень. *Юридична Україна*. 2013. № 3. С. 21–26.
68. **Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І.** Історія України. Рівень стандарту. Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль. «Астон». 2019. 256 с.
69. **Чухліб Т.** Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років. / Відп. ред. В. Смолій. К.: «Києво-Могилянська академія». 2017. 274 с.
70. **Чухліб Т.** «...Татар немає чого боятися, бо татари нам не вороги...»: особливості політичних відносин Українського гетьманату з Кримським ханством. *Крим від античності до сьогодення. Історичні студії*. К.: 2014. С. 165–223.
71. **Шевчук А.** Культура кримських татар в Україні: проблеми збереження і розвитку. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Народознавчі студії пам'яті В. Т. Скуратівського» з проведенням Круглого столу*. К.: УЦКД. 2010. С. 369–373.
72. **Ширай В.** Діяльність органів державної влади України щодо правового забезпечення репатріації кримських татар у 1991–2004 рр. *Наукові*

праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 42. С. 218–221.

73. **Якубова Л.** «Кримський вузол»: Історичні передумови виникнення і шляхи розв'язання. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2176-larisa-yakubova-krimskij-vuzol-istorichni-peredumovi-viniknennya-i-shlyakhi-rozv-yazannya>.

74. **Якубова Л.** Що зробила Україна у справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів. *Крим. Шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях*. К.: Інститут історії НАН України. 2014. с. 386–389.

75. **Якубова Л., Головко В., Примаченко Я.** Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: *Аналітична доповідь* / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України. 2018. 227 с.

76. **Ярмоленко М.** Кримські татари в Автономній Республіці Крим: проблеми мови та історичної топоніміки. *Краєзнавство*. К. 2012. № 4. С. 58–63.

77. **Ясь О.** Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій. *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*. / Відп. ред. В. Смолій. К.: Інститут історії України НАН України. 2015. С. 111–162.

ВАЛЕНТИН РЯБЕНЬКИЙ

ДРАМАТИЗМ ІСТОРІЇ КРИМУ: СУЧАСНІ ПРОЯВИ І СМИСЛИ

*«...доходи сѣго полуострова в руках Вашихъ
возвысятъся. Одна соль дажѣ важный артикуль,
а что хлѣбъ и вино... Я еще раз повторю
Всѣмилостивѣйшая Государыня мое
усѣрднѣйшѣ прѣдставленіе, что нужно
спѣшить с исполнѣніемъ сѣго. Вы в послѣдствіи
вѣрмѣнь дознаете сколько сдѣлаются
затруднѣнія вѣстли сіе не учинится.»*

(З листа графа Потьомкіна до Катерини II)

Потреба у всебічному осмисленні феномену самоорганізації як спільноти, так і окремої держави, у контексті генези цивілізації, спричинена запитом суспільства на подолання кризи наукової раціональності й на зміцнення нового критичного способу мислення, а також — необхідністю якісно інших підходів до вирішення різних проблем. Сучасному інформаційному суспільству притаманне різноманіття можливостей самоорганізації і культуротворення, адже поступ у сфері Інтернет-комунікацій розширив доступ до знань, але водночас, посприяв виникненню нової проблеми — перенасичення інформацією. Мережу заповнили маніпуляції та упередження, що спричинило ряд ускладнень, пов'язаних із здатністю людини здійснювати осмислений і впевнений вибір, контролювати власний інформаційний простір, а також актуалізувало потребу в інформаційній екології. Визнання громадянського суспільства активним учасником культуротворення у процесі суспільної консолідації, задля подолання кризи класичних політичних ідеологій, обумовлює потребу переосмислення понять національної культури та національного шовінізму в умовах глобального інформаційного суспільства, уявлень про його межі, цілісність і єдність.

Праці сучасних культурологів, зокрема, здійснені вітчизняними науковцями дослідження, дозволяють сформулювати нове бачення національного культурного простору як сукупностей, створених культурно-мистецькими осередками, засобами масової інформації, іншими центрами креативності й культурної ко-

мунікації, публічних сфер різного масштабу й територіального розташування, з різними мовними та стилістичними характеристиками, а також із громадянською/політичною ідентичністю.

В Україні таке переосмислення відбувалося здебільшого в гуманітаристиці, як галузі знання, хоча, на жаль, не завжди вчасно, натомість в державній політиці — переважало інерційне намагання зберегти сформовані раніше й успадковані настанови. Тому ефективність сучасної культурної політики в Україні залежить від уміння і бажання всебічно підтримувати культурні ініціативи та проекти креативної й культурницької діяльності, її стилістичного, жанрового, технологічного різноманіття, котре, фактично, вже існує в культурній сфері України, але переважно не може скористатися наявними, часто інерційними механізмами державної підтримки.

Розуміння культури як відкритого і мінливого процесу ґрунтується на припущенні, що людині мають бути надані можливості не просто відтворювати успадковане, а й розвивати самостійне критичне сприйняття і оцінювання світу, хоча така здатність залежить від низки чинників (освіта, вік, розмаїття соціокультурного середовища тощо).

Державна культурна політика ще перебуває під впливом інерційного мислення, обумовленого низкою чинників та сталих концептів. У даній царині незалежна та вільна публіцистика, не обтяжена державним регулятором, сприяє дедуктивному мисленню представників самостійних журналістських і блогерських спільнот, що позиціонуються як більш незалежні від державних інституцій, та виражають більш ліберальні настанови, зокрема щодо висвітлення питань самоорганізації російського суспільства як кланово-кедебістського фашизму новітньої історії. Натомість державним інституціям більшою мірою притаманний науковий раціоналізм та радше інерційний діалог із суспільством.

Яскравим вираженням потреби у критичному мисленні є усвідомлення ризику відродження в сучасному світі фашизму, як політичного устрою окремої держави, та можливість його дискретного вороття, що загалом типово для розвитку системи та її цифровізації. Свідченням цього є маніпулятивний характер дисипативного російського суспільства як результату глибинних процесів мислення та психології російського індивіда, інших інтегральних складових самоорганізації спільноти.

Тривале перебування частини української території у складі Російської імперії та СРСР, намагання Російської Федерації і тепер зберегти істотний вплив на суспільно-політичне та економічне

життя нашої країни, свідчать про необхідність винайдення і запровадження такого способу організації суспільного життя, що уможливив би збереження державного суверенітету і цілісності країни.

Окремої уваги заслуговує Кримський півострів, де існувала кримськотатарська державність (певний час залежна від Оттоманської Порти). Але ця територія у XVIII столітті була завойована Російською імперією, де їй жорсткими методами вдалося встановити власне демографічне й культурне домінування. Водночас у Криму, попри всі несприятливі обставини, зберігається значний кримськотатарський культурний сегмент, оскільки це батьківщина корінного народу — кримських татар.

Актуальність нашого дослідження зумовлена потребою проаналізувати самоорганізацію та фрагментацію низки сучасних суспільств, асиметрію різних соціальних процесів, а також — прояви ксенофобії, які дають підстави констатувати наближення до біфуркаційної точки відліку векторів розвитку цивілізації. Глобальність сучасних процесів набуває загрозливого характеру, особливо через нерозуміння негативних історичних тенденцій не лише звичайними громадянами, а й керівниками багатьох держав. Утім, суспільно-політичні тенденції сьогодення дзеркально відображають світ напередодні Другої Світової війни.

Засіяний більшовицьким переворотом комуно-фашизм (за визначенням лауреата Нобелівської премії академіка І. Павлова), після нетривалої спроби Російської Федерації орієнтуватися на демократичні засади розвитку суспільства, прискорено дифундує до кланово-кедебістського фашизму.

Поняття фашизму нині девальвоване та стає невід'ємною складовою державної пропаганди, яким на рівні штампу маркують опонента. Фашизм не залишився політичним ембріоном, не став минулим, і не перетворився на маргінальне явище, а радше — на технологію влади, що вибудовується на підміні понять та забутті його витоків.

Тому держави «вічного фашизму» (за визначенням Умберто Еко) зухвало генерують деформаційні наративи. Проте нечисленні спроби вказати на це явище наштовхуються на голосіння стосовно зазіхань на «духовні скрепи» «величного народу», на «величну державу». Зомбування російського суспільства перевершило всі досягнення геббельсівської пропаганди, а це, своєю чергою, позначилось на нерозумінні більшістю населення РФ існування їхньої держави у глибокому фашистському капкані, адже російська людина сприймає фашизм через низку атрибутів: смолоскипна

хода, німецька мова, свастика тощо. Через те, коли дев'ятого травня російський «патріот» волає, що саме він подолав фашизм, йому не збагнути своєї причетності до останнього. Ба більше, чіткі окреслення цієї ідеології викликають в нього когнітивний дисонанс. Московська кліка давно рухається до міжнародної ізоляції, адже істеричність вчинків Путіна та його оточення, які володіють ядерною валізкою, ставить світ на межу апокаліпсису.

Суспільно-політичний проект «Росія і я», здійснений медіа-організацією «Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода» демаскував цікаву інформацію щодо кримських подій 2014 року. Інтерв'ювання экс-глав пострадянських держав виявило їхню оцінку анексії Криму: від одвертої підтримки Російської Федерації до гнівного неприйняття. Зокрема, на запитання журналіста: «Чи могли Ви уявити собі при підписанні Біловезьких угод зі Станіславом Шушкевичем та Борисом Єльциним, що Росія в майбутньому може воювати з Україною?», перший Президент України Леонід Кравчук пригадав, що аналогічне питання виникло і на засіданні глав СНД, та викликало подив Бориса Єльцина, який зазначив, «що Україна та Росія є братніми єдинокровними народами з єдиної коліски, і таке ніколи не можливо». «І я дійсно так вважав», — підтвердив Леонід Макарович [19].

Ніно Бурджанадзе (в.о. Президента Грузії у 2003-2004, 2007-2008 роках) визнала Крим невід'ємною частиною Росії, що ніколи не стане українським, та погрозливо зауважила: «Україні треба замислюватись над тим, щоб не втратити інші свої території». Запитання журналіста щодо тотожності ситуації референдумів (Україна — Крим та Абхазія — Південна Осетія) Бурджанадзе відхилила, і підкреслила різницю між ними, бо з Абхазії спершу було депортовано 340 тисяч грузинів, а вже потім був референдум, натомість ситуація в Криму геть інша: вона стверджувала, що 95 % населення — це етнічні росіяни (дані сумнівні — В. Р.), не беручи до уваги історію й міжнародне право. Вона також підкреслила, що результати референдуму в Криму ніхто дотепер не піддавав сумніву, що теж є суперечливим твердженням [19].

Роберт Кочарян (Президент Вірменії 1998–2008 роки) на запитання: «Чий Крим?» зазначав, що «...де факто — Росії. Україна ще довго буде вважати його своїм. Це буде досвід Карабаху. Це питання ще довго не вирішиться» [19].

А Володимир Воронін (Президент Молдови у 2001–2009 роках) був здивований пропозицією журналіста зіставити Придністров'я і Крим, і теж висловився доволі суперечливо, підкресливши: «...нічого спільного. Крим був відірваний від Росії на довгі

роки. Дана ситуація (анексія 2014 року — *В. Р.*) тільки встановила законність. Хто ж не знає скільки російської крові пролито за Крим?» Утім, сам Воронін водночас виступає за територіальну цілісність Молдови [19].

Аскар Акаєв (Президент Киргизстану в 1990–2005 роках) заявив, що всі зміни лише на краще, та пояснював, що конфлікт на південному сході України цілком є відповідальністю України за президентства Петра Порошенка: «Це вони розв'язали криваву бійню проти власного народу. Що стосується Росії, то будь хто більш менш обізнаний з історією визнає Крим винятково російським проектом. Це просто волюнтаристський жест Хрущова — не було на нього Сталіна» [19].

Натомість Гутніс Ульманіс (Президент Латвії у 1993–1999 роках) зауважив: «Путін, хоч би чого нам хотілось, у контексті сучасних подій, людина міцного характеру, яка вирішує і робить. Це повинні зрозуміти американські, західні та ісламські політики, аби у майбутньому не отримати щось на кшталт Криму. Санкції запроваджують і знімають, вони не вічні. Навіть найзапеклішого злочинця згодом відпускають на волю. Для мене одне незрозуміло — чому Захід не передбачив ситуацію з Кримом?» [19].

А Віктор Ющенко (Президент України у 2005–2010 роках) на запитання щодо передчуття ситуації із Кримом відповів: «...за 350 років окупації України Москвою, не було й години для спокійного життя. Ми завжди були в центрі російської агресії. 172 рази це торкалось нашої мови, книги, фільмів, бібліотек, нашого театру, телебачення. Через окупацію за останні сто років втрачено великий відсоток нашої території, прилеглої до кордонів Росії» [19].

Чи мають підстави на подібні красномовні твердження екс-глави країн СНД? І чи можна було очікувати на інші відповіді, за відсутності достовірних історичних даних? Чи не є це їхньою хворобливою рефлексією?

Відповідь — ні, адже інформаційно-культурний простір щільно наповнений історичними міфами, із домішками маніпулятивних брехливих наративів російської пропаганди. Ця дискусія, організована «Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода» доводить інерційність та сталість наукових концептів, відсутність критичного мислення у представників державних інституцій. А похідна від цього — слабкий резонанс вітчизняної суспільно-політичної, історичної, просвітницької думки щодо російсько-українських відносин; брак ґрунтового аналізу та висновків відповідних інституцій та фахівців щодо можливих загроз незалежності й територіальній цілісності України; недоліки історичної освіти тощо.

Тож варто замислитись: які історичні передумови появи російської концепції «Кримнаш», настільки поширеної серед представників різних держав та інституцій?

Російський «Кримнаш» розпочався з перших років незалежності України. Розбіжності щодо поділу Чорноморського флоту; переслідування кораблів ЧФ, на яких підняли державний прапор України; військовий конфлікт, що ледь не закінчився війною; конфлікт біля острова Тузла; президентство проросійськи орієнтованого Мешкова; неприхована диверсійна робота редакції газети Чорноморського флоту та її вільне розповсюдження у місті Севастополь, за повної бездіяльності українських спецслужб, керівників нашої держави та відповідних установ (які й тепер проявляють повну байдужість та бездіяльність, що прямо суперечить їхнім завданням). Цей перелік можна продовжувати.

Натомість соціокультурні та політичні процеси самоорганізації російського суспільства протягом кількох століть здійснюються не лише у термінах «величного поступу», але й із константами, м'яко кажучи, фашизоїдності, яка у політології визначається як різновид фашизму — функція математичного очікування, що формується опосередкованими значеннями випадкових величин, а саме, інтегральними складовими: державними особливостями, економікою, політикою, історичними традиціями, ментальністю суспільства, політичної верхівки. Це є, сказати б, аргументами (у математиці), що формують дисперсію випадкових значень німецького, італійського, хорватського, російського, румунського, американського, французького, англійського, іспанського фашизму, як партійного, так і державного рівня.

Протофашизм властивий багатьом державам, а формування його першої ознаки (мілітарність) виникає вже на етапі формування етнічної групи, нації, мовних компонентів, фізичних кордонів. Процес становлення держав проходить крізь болісні періоди: війни, заколоти, революції з поступовим «узаконенням» фізичних кордонів територій: від родових об'єднань, сіл, міст, князівств, держав — до імперій (у виняткових випадках).

Історично-соціальний концепт модерних держав здебільшого сформовано на рубежі XVIII та XIX століть. Втім, і в XXI столітті є держави-ізгої, які застрягли у своєму соціально-політичному розвитку та мисленні всередині XVIII століття. Саме Російська Федерація є прикладом некритичного концепту розвитку — глухим кутом, в якому протофашизм стає чинником та проявом фашистської диктатури. Панівною та об'єднавчою силою існування РФ, як держави, стає ідеологія фашизму. Це виглядає доволі

суперечливо: держава, що стала правонаступницею країни, котра взяла участь у подоланні німецького націонал-соціалізму, сама є ядром генерування фашизму. Але ж соціально-історичне мислення росіянина було сформоване у комуно-фашистському режимі, що проіснував, завдяки більшовицькій пропаганді, сімдесят три роки.

За влучною оцінкою видатного актора театру і кіно Георгія Жженова: «...світовий фашизм — це гідра, чудовисько з кількома головами. Обрубавши голову німецькому фашизму, світ позбувся лише Гітлера. На шостій частині землі, в СРСР, вистояв і торжествує перемогу над суперником ще більш жорстокіший, більш людиноненависницький фашизм — сталінський, комуністичний» [10].

Цікаве дослідження, проведене російським телеканалом «Настоящее время», виявило прикметні результати. На запитання: «За кого ви віддасте голос на президентських виборах?», переважна більшість респондентів відповіла: «За Путіна, адже він сильний, а ще тому, щоб нас усі боялись».

Яскравим доказом фашистсько-імперської «зрілості» російського суспільства є ставлення до повернення Японії її островів, що спровокувало доволі гучні протести. Гасло «Острова Японии — это исконно русская земля!» (з типово «російськими» назвами: Хабомат, Кунашир, Итуруп, Шикотан) уярмило російське суспільство, яке потребує імперії, фашизму, насильства; бажає володіти Україною, країнами Балтії, і не тільки ними.

Витоки цього явища лежать в далекому минулому московитів.

За висловом Петра Першого: «Съ другими европейскими народами можна достигать цѣли челоѡколюбивыми способами, а съ русскими не такъ: еслибъ я не употреблялъ строгости, то бы уже давно не владѣлъ Русскимъ государствомъ и никогда не сдѣлалъ бы его таковымъ, каково оно теперь. Я имѣю дело не съ людьми, а съ животными, которыхъ хочу передѣлать въ людей» [15].

Слушною з цього приводу видається думка психолога і соціолога Густава Ле Бона, який визначає ментальність народу, традиції і історію, як ключові анкори побудови держави. Історична спільнота Російської Федерації ґрунтується на фіно-угорському і татарському етносах, які формувалися упродовж 800 років, тобто є правонаступницею Золотої Орди за світосприйняттям і ментально. На думку російського історика, державного діяча, психолога й публіциста К. Д. Кавеліна (1818–1885): «по ученымъ изслѣдованіямъ Русскіе или Москали не относятся къ Славян-

скому племени и не происходят отъ расы Кавказской, напротив отъ Монгольской-Азиатской» [2, 3].

А російський філолог, славист і фольклорист П. О Безсонов стверджував: «...мы нѣкогда подробно разобрали его въ отношеніи къ «народному творчеству» по поводу статей почтеннаго археолога Г. Стасова, который выводилъ изъ Азіи, отъ Туранцевъ и Монголовъ даже самое содержаніе, а тѣмъ более приемы нашего народнаго эпоса...» [2, 5].

Слушним видається спостереження Нобелівського лауреата, академіка І. Павлова: «Должен высказать свой печальный взгляд на русского человека. Он не способен воспринимать действительность как таковую. Для него существуют только слова. Его условные рефлексy координированы не с действиями, а со словами» [23].

Яка ж історія народження фашизоїдного утворення, що тероризує та загарбує сусідні народи впродовж століть? Хрещеним батьком майбутньої державності Росії є хан Батий. Анексія фінських земель була на той час дуже прогресивною подією для майбутньої Московії. На диких, переважно безлюдних землях, постає державне утворення — улус Джучі; будуються нові міста та засновується майбутній центр — Москва (1274 рік) за хана Менгу Тимура. А згодом, формується ідеологія московських ханів — фундаментальний софізм: політико-ідеологічний наратив загарбання та поневолення будь кого Московією, яким керуються і донині. Аналіз московської експансивної політики доводить, що військові кампанії із загарбання прилеглих територій домінують над захистом вітчизни. Захист вітчизни це дифундація військових дій на територію Московії, ведення військової компанії за своїм алгоритмом розвитку. Можна констатувати, що вся наступна історія Московії обумовлена тотальною експансією і мілітаризмом з ознаками протофашизму — усе задля побудови великої міцної держави. Відзначимо також, що європейські імперії посилювали економічну та культурну домінанту своїх колоній, на відміну від Московії, де все відбувалося якраз навпаки (яскравим свідченням є Калінінград та Курили).

Історія становлення Московії, окрім тотальної експансії з ознаками мілітарності (підвалини фашизму), обумовлена домінуванням татарського, фінського етносів, із частковим вихрещенням в несторіанське православ'я, та менталітетом Орди — політикою загарбницької війни, започатковану першими татарськими ханами, які упродовж століть правили країною Моксель-Московією-Тартарією. Тож не дивно, що територія су-

часної Російської Федерації століттями сприймалася провідними державами світу як Велика Тартарія, що засвідчено на мапах першої Великої Британської Енциклопедії 1771 року.

Частина татар прийняла хрещення, поєднались з фінами, і почали називати себе руським народом. Коли ж уперше використали, в широкому розумінні, термін «руський»? Відповідь на це питання дає «Соборное уложение 1649 года», де зазначено, якщо мешканець Московії дотримується християнської віри зветься руським, а мусульманської — татариним. Отже, якут (буддист) за прийняття християнства стає руським, а за мусульманства — татариним. Такого розподілу на руських і татар зазнало все населення Росії. Таким чином, іменник русин (на означення мешканця України-Руси) перетворюється на прикметник руський (для мешканців Московії). Тобто, руськими стають балтські та угро-фінські племена: чухлома, хохлома, води, ханти, мансі/манці (раніше югра/угра), мещера, москі (москавити), печера/печора, помори, чудь, весь, мурома, черемиси, мордва, перм, ям, зимигола, корсь, нарова, ліб тощо. Російський історик К. Д. Кавелін писав, що руський та православний є тотожними у розумінні суспільства; православний хоча й не руський за походженням, усе ж вважається руським. А руський за походженням, але не православного віросповідання, не вважається руським.

У контексті зазначеного, важливим є аналіз міфу щодо «російськості» Криму, що розпочався з проекту канцлера Михайла Воронцова «Записки о Малой Татарии» 1762 року, де проаналізовано користь від загарбання Криму.

Втілення цієї ідеї почалось з колоніальної війни у 1768 році, коли Росія вторглась на терени Кримського ханства, спричинивши міжнародний скандал.

У листі Катерини II до генерал-аншефа, графа Петра Панина наказано запропонувати кримському ханові відмовитись від протекції Османської імперії і перевести Крим у підданство Росії. Проте династія Гіреїв рішуче відкинула цю пропозицію. Отже, стало ясно, що спрацює лише силовий метод. Влітку 1772 року, Росія вела перемовини із Кримом про отримання незалежності від Османської імперії, як перехідний етап перед анексією (російська тактика, що спрацювала у випадку надання Криму автономії, але не перетворила на область України у 1991 році).

Відбуття основних військових сил ханства, дозволило командувачу Другої російської армії Василю Долгорукому підступно ввести московські сили на півострів. Дізнавшись про цю підлість, султан припинив перемовини у Фокшанах з вимогою звільнити

Крим. Але Долгорукий отримав депешу, де вказано: «діяти до попередньо наданих інструкцій», та влаштував різанину татар, що змусило хана підписати формальну незалежність першого листопада 1772 року в Карасубазарі. Згідно з її умовами, Османська імперія залишала фортеці в Керчі та Єні-Кале, місто Ак-Яр/ Яр Ах-Топтах-Дере (в майбутньому — Севастополь). Смерть 26-го султана Османської імперії Мустафи III дала право його братові (27-му султану) Абдул-Гаміду I підписати у 1774 році Кючук-Кайнарджійський мирний договір, за яким Московія одержала землі між Дніпром і Бугом.

Загарбницька діяльність Росії тривала й далі: фаворит Катерини II граф Потьомкін представив так званий «грецький проєкт», за яким прагнув відродити Візантійську імперію. «Великий князь Тавриди» запропонував план завоювання Криму, а пізніше і Османської імперії, що мав перекроїти мапу Європи (що дуже співзвучно із сучасністю), тож постійно займався справами Криму. В 1782 році на ханство вдруге прийшов прихильник Московського Кремля Шахін Гірей, який допустив агресію Росії, і сам позбувся престолу у 1783 році. Кримські порти були заблоковані з моря, мешканців підкоритися Росії, чим спровокували населення до повстання, що було придушене російськими загарбниками, котрі знищили на півострові 12 тисяч населення, в тому числі жінок та дітей. За свідченням священика Азарі, вони убивали цілі сім'ї військових — учасників повстання, та руйнували кримські міста, зокрема — Карасубазар і Кефе.

Восьмого (за іншими джерелами — дев'ятого) квітня 1783 року, після опублікування маніфесту «Півострів Крим, Тамань і вся кубанська сторона, прийняті під Російську державу», від Катерини II були відправлені листи до європейських держав стосовно буцімто «вимушеного» кроку з приєднання Криму до Російської імперії. Однак у відповідь надійшли ноти протесту щодо невизнання окупації півострова. Легко відстежити екстраполяцію у сьогодення — загарбання Криму навесні 2014 року, яке новоспечений фюрер, Путін В. В., схвалив привітанням: «С прибытием в родную гавань!» [24].

Отже, облаштування Російською Федерацією своїх відносин із Кримом у 2014 році суголосне із подіями 1783 року, сучасники яких були цілком поінформовані про стан речей, пов'язаний із загарбанням півострова.

Підступність, лицемірство, брехливість зовнішньої політики Московії, її софізми — «велика традиція», «духовні скрепи» залишаються незмінними упродовж сотень років. Окупація Криму

2014 року є доказом: та сама підступність, лицемірство та брехня; нищення корінного населення Криму — кримських татар, українців, караїмів, греків та інших народів.

Однак повернемося до запитання — чий Крим?

Критерієм визначення приналежності Криму можна визнати статистику приналежності півострова до держав у певні історичні періоди, де орієнтовно маємо наступне: Візантія — 650 років, монголи — 200, Туреччина — 340, Російська імперія — 135, Готія — 140, РСФСР — 32 роки, Радянська Україна — 36 років, Незалежна Україна — 24 роки, і 6 років незаконної окупації РФ. І це без урахування «спадкоємців»: римлян, греків, скіфів, готів, генуезців, венеціанців.

Отже, чи можна розглядати півострів Крим у цьому контексті, як такий, що належить Російській Федерації, навіть якщо вона визнає себе правонаступницею Російської імперії?

За нормами юридичного та міжнародного права Російська імперія і Російська федерація не тотожні, а тому посилання на правонаступництво лицемірством. Російська імперія була суб'єктом міжнародного права, до складу якої входили раніше поневолені держави, зокрема й Україна. Тому всі надбання Російської імперії є сукупністю ментальних, духовних, фізичних зусиль всіх народів.

Гасло «Севастополь — город русской славы» (як і Крим), варто сприймати буквально — «руської», тобто української, адже попередня назва України — Русь. І найбільший тягар кримських військових кампаній справді винесли воїни з України. Основу Чорноморського флоту у період першої російсько-турецької війни (1732–1739 рр.) склали українські козаки, які були витривалими й досвідченими моряками, маючи досвід численних морських військових кампаній з турками.

Указом Г. Потьомкіна про створення Чорноморського флоту зазначалось, що служба на Чорному морі для мешканців Малоросії (українців) є більш звичною. У 1736 році Клавдій Рондо, англійський дипломат у Петербурзі, звітував лорду Гаррінгтону, що в російсько-турецькій війні українська козацька сила була вирішальною і складала основу російського війська. «Украинские воины составляют самую боевую, мобильную и отважную часть российского войска» [14, 12].

Під час завоювання південних степових просторів, прилеглих до Криму, Україна зазнала великих людських жертв. Біля 100 тисяч українських козаків та селян було мобілізовано до російської армії. У цій війні Україна втратила 35 тисяч свого населення. До 75 полків Україна утримувала своїм коштом. Матеріально-техніч-

не, продуктове, фуражне забезпечення, як основа будь-якої воєнної кампанії, коштувало гетьманщині 1,5 млн. рублів. Ця цифра в 10 разів перевищувала весь річний бюджет України, що призвело до 1000% інфляції та зубожіння населення селищ та міст України. І сьогодні це подається офіційною геббельсівсько-російською пропагандою як політий російською кров'ю Крим.

Появу московитів в Криму тільки наприкінці XVIII століття засвідчує опис населення Сімферополя 1855 року: «Кромъ преобладающаго Русскаго или, правильнѣе, Малороссійскаго населенія, здѣсь живуть Французы, Нѣмцы, Италіянци, Греки, Армяне, Татары и Евреи» [16].

Більшість українців серед населення Криму підтверджує перепис Російської імперії 1897 року, за яким на півострові проживало: українців — 611,121 осіб, росіян — 404,463, кримських татар — 196,854, а решта — інші народи, що склали незначний відсоток. Отже, перед початком ХХ ст. лише 27 % жителів Криму склали росіяни, що, на наш погляд, цілком нівелює концепцію «російського Криму».

Приклади «русской» слави та землі, «густо политой русской кровью» демонструють події Кримської війни 1854–1856 років. Документи з архівів Російської імперії свідчать про те, що 70 % солдат та матросів героїчної оборони Севастополя склали українці. Скажімо, найкращий командир флоту Росії, командувач Севастопольського порту, керівник оборони, адмірал Павло Степанович Нахімов був нащадком славного роду Мануїла Тимофійовича Нахименка, сотника Охтирського полку, спадкоємці якого століттями проживали в Полтаві, а мати полководця — Феодосія Іванівна Козловська, теж була українського походження. П. Нахімов багато часу прожив у свого дядька Юхима Нахімова, у родовому маєтку серед портретів гетьманів і кошових отаманів України.

Герой Севастопольської оборони — матрос Петро Кішка теж був українцем, сином кріпака, родом із села Ометинці, розташованого під Вінницею. Гнат Шевченко — герой оборони, теж із кріпаків, що йому першому встановлено пам'ятник у Севастополі.

Написи на плитах музею Чорноморського флоту свідчать про назви українських полків: Житомирський, Волинський, Кременчуцький, Київський, Подільський, Дніпровський, Одеський, Азовський, Полтавський, Чернігівський. Кримська земля полита українською кров'ю: солдати Волинського полку практично повністю загинули при обороні Севастополя.

Міський музейний комплекс «Михайлівська батарея» зберігає цікаві світлини із фонду музею Шереметьєва (1904 рік),

на яких зображені ветерани Кримської війни. Ось їхні прізвища: Горобець Т. Ф., Константинів А. А., Реков А. В., Сарана Т. К., Субота Т. К., Щербаківський І. Т., Кривий І. К., Стукаль М. І., Занудько В. І., Павлюк С. С., Бульба М., Гринько С. Е., Реков М. А., Різник Г. М., Стояненко С. Д., Евтушенко С. Ф., Руденко П. П., Дядик Г. І., Чорний С. С., Кліщ М. А., Терковський П. М., Фершаль Г. Д., Клещ Г. А., Усатий Ф. І., Грінько І., Свистун Е. В., Одношевний Н. І., Череп К. І., Калина І. А., Лоїк М. М., Топаль Г. А., Чуприно С. Е., Дудниченко П. А., Дорошенко П. А., Хилобоченко Ф. С., Смоленський М. Д., Настобурко Г. Т., Смоленський С. Д.

Це є важливим історичним документом, що виразно підтверджує історичну правду: із сорока одного матроса на світликах, тридцять п'ять мають українські прізвища. Не виключено, що решта теж були вихідці з України.

Перший бюст, встановлений у Севастополі на пошану вояків — погруддя українцеві Олександру Казарському, Герою російсько-турецької війни 1828-1829 років, командувачу брига «Меркурій», який у бою потопив два турецькі лінійні кораблі.

Монументи, встановлені у Севастополі, одними з перших вшанували Гната Шевченка — вихідця із Вінниці та Петра Кішку. Відомими героїчними особами, учасниками оборони Севастополя були: Сидір Білобров, Андрій Гиденко, Дмитро Гориленко, Федір Дориленко, Іван Дем'яненко, Федір Заїка, Михайло Мартинюк, Петро Кішка, Василь Излоченко, Гнат Шевченко, Макар Шульга та багато інших українців.

Якщо повернутися до культурної спадщини, то «великий внесок» Російської імперії до скарбниці культурного та економічного розвитку Криму можна поставити під сумнів. Хто спілкувався із екскурсводами Історико-культурного заповідника Херсонес Таврійський, можливо, звернув увагу на виклад інформації про Херсонес (заснування, мешканців, культуру, архітектуру, побут, нащадків грецької культури тощо), в якій зовсім не приділено уваги цілковитому руйнуванню міста за всіх катастроф, які воно зазнавало, окрім ситуації на початку ХХІ ст. На запитання «звідки ці руїни»? — екскурсвод лише знизав плечима. А відповідь дуже проста: екскурсвод про неї або свідомо замовчує, або не знає.

Досить свідчень сучасника загарбання Криму Російською імперією, англійського історика, природознавця, біолога, професора Е. Кларка, який мимоволі став учасником кримської кампанії у складі Другої південної армії за головування князя Г. Долгорукого (1783 рік). Марно Е. Кларк благав князя Г. Долгорукого не нищити величні та неперевершені мармурові античні храми із

прекрасними колонами, краса й кількість яких дозволяла порівнювати Крим із Афінами та Римом, пропонуючи натомість продати Європі за великі гроші безцінні для науки споруди. Зрештою, Е. Кларк запитав себе: «...а що зробили б ті дикуни якби, не дай боже, захопили Афіни чи Рим?» [31].

Варварське нищення культурних надбань народів, які заселяли Крим впродовж століть, спостерігав і Максиміліан Волошин: «...весь цей Магометів рай знищений дочиста. Замість пишних міст з “Тисячі й однієї ночі” росіяни побудували кілька убогих повітових міст за російськими трафаретами, частково з Потьомкінським романтизмом, а частково — задля катерининської реклами. Нарекли їх псевдогрецькими іменами — Севастополей, Симферополей, Евпаторії. Давня Готія від Балаклави до Алустона забудовувалась непристойними імператорськими віллами у стилі залізничних буфетів і публічних будинків, і готелями в стилі імператорських палаців. Цей музей поганого смаку претендує на суперництво з міжнародними європейськими вертепами на Рів'єрі, вочевидь, так і лишиться в Криму єдиним монументальним пам'ятником «російської епохи» [24].

Саме цим пояснюється відсутність значної архітектурної спадщини народів, які заселяли Крим до російської навали 1783 року. В кращому випадку наші нащадки побачать руїни — залишки фортець, палаців, храмів тощо.

Те саме відбулося в Херсонесі, перлині людства, що пережила десятки навал та потрясінь, але не встояла перед російською протофашистською навалою, внаслідок якої втратила свою велич і красу. Херсонес розібрали на укріплення та будівництво Севастополя, але про це вам не розповість жоден екскурсовод, адже вони мають іншу мету — оспівувати велич РФ, що сприяла «розквіту» Криму та «побудувала» багато корисного.

Російський фашизм скрізь і завжди діє однаково — нищить історичну пам'ять. Після загарбання будь якої території розпочинається нищення осередків та слідів місцевої культури, мови, архітектури, населення; відбувається заселення «ісконно рускими» людьми, створюються міфи про споконвічну належність цих територій до Росії.

Підкреслимо, що на початку ХХ ст. у населенні Криму значну частку складали українці, що було характерно і для 1917 року. Лютнева революція спонукала відродження національної свідомості численних поневолених імперією народів. І Чорноморський флот, де переважно служили українці, теж охопили подібні настрої. Була заснована Севастопольська Українська громада, осно-

ву якої склали українські офіцери із партії есерів. На її другому зібранні, за присутності кількатисячної громади, проголошується автономія України.

Символом Української Чорноморської громади став козацький прапор із білим хрестом посередині. Діяльність Чорноморської громади підтримав навіть тодішній командувач Чорноморським флотом, прихильник великої та неподільної Росії, адмірал О. Колчак. «Ось мені припала честь говорити з українцями, що зібралися тут заявити своє існування: Чорноморська фльота, керувати якою я маю собі за честь, на 90 відсотків складеться з синів цієї нації. Я не можу не вітати українську націю, яка дала мені найліпших моряків, які тільки існують у світі» [22]. Українізація Чорноморського флоту набула лавиноподібного характеру. На всіх кораблях, фортецях берегової охорони, тилового забезпечення, морської авіації діяли українські ради. Восени 1917 року корабель балтійського флоту «Світлана» підняв жовто-блакитний стяг. Звістка про цю подію викликала велике піднесення серед моряків Чорноморського флоту. Тож дванадцятого жовтня 1917 року на всіх кораблях та військових об'єднаннях Чорноморського флоту був піднятий український прапор. На кораблях майоріли сигнальні прапорці — «Хай живе вільна Україна» [17]. Моряки отримали вітання:

«З'їзд інструкторів по виборах до Установчих Зборів, представників усіх фронтів діючої Армії і ваших представників з Балтійського флоту вітає Чорноморський флот з фактом історичного значення: підняттям рідного прапора, що закладає міцний камінь, однині непорушний, як підвалину до майбутньої, вже близької Української Демократичної Республіки. Слава вільній Україні!» [18].

Соціально-політичні процеси 1917 року засвідчують вагому присутність українців на півострові, зокрема — на Чорноморському флоті. Однак не варто недооцінювати вплив на ситуацію тодішньої влади Криму, переважну більшість якої становили росіяни, що обумовлювалось належністю півострова до Російської імперії. Якщо національний склад мешканців півострова в дореволюційні часи ще можна простежити за переписом, то радянська влада (на думку академіка Павлова — фашистська) виявилась більш цинічною, аніж царський уряд. Тож у переписі населення 1921 року графа «українець» просто відсутня. Ідеологи СРСР обґрунтовували це тим, що українці та росіяни — один народ, і саме це перешкоджало у період до Другої Світової війни простежити самоідентифікацію українців із Криму. Скажімо, С.А.Усов у праці «Историко-экономические отчетки Крыма», виданій у Сімферо-

полі у 1925 році, порівнював два переписи населення (1897 і 1923 років), але національність «українець» не вказував [29].

Після створення Кримської АСРР стан народного господарства півострова істотно погіршився. На засіданні Держплану СРСР дедалі частіше обговорювалось питання приєднання південних областей України (Дніпровський повіт Катеринославської губернії, Генічеський повіт) до Криму.

Тоді ж відбувається тиха анексія півострова за національною ознакою. Курівництво СРСР планує переселення двох мільйонів населення України з материкової частини і Криму до Сибіру і Далекого сходу. Водночас офіційні російські документи свідчать про загрозливі тенденції в економіці Криму.

Наприклад, за даними Другого Всекримського з'їзду Рад, дотації зерна складають 7500000 пудів. Скорочення економіки Криму, порівняно із дореволюційним періодом складає: садівництво — на 30 %, виноградарство — на 2 5%, виноробство — на 50 %, а виробництво тютюну — на 89 %. Поганими виявились показники розвитку тваринництва, які у 1921 році це ще можна було пояснити війною, але вже у 1924 році це стало неприйнятним.

Приєднання Криму до Радянської Росії було визнано таким, що не може забезпечити аграрне зростання за зразком північних губерній та України [4].

Практично відтоді й до Другої світової війни щорічно виходили постанови керівних органів СРСР, які зобов'язували Політбюро ЦК КП(б)У надавати матеріально-технічну та продовольчу допомогу АСРР Крим коштом України. Збереглися документальні свідчення про виконання прохання Кримського ЦВК і ЦК партії Криму, які надсилали «свою пролетарську вдячність усім трудящим України за велику допомогу Криму» [5]. Виходить, що необгрунтоване і штучне рішення про приєднання Кримської АСРР до складу Радянської Росії призвело до різкої деформації економіки півдня СРСР. Адже Крим тоді вже був тісно пов'язаний із економікою України торговельно-транспортними шляхами і експлуатацією портів на узбережжі. Тому закономірним, природним і вимушеним кроком було відродження Криму за допомоги і сприяння України. Отже, московська влада не бачила іншого рішення, аніж приєднання Криму до України.

Неможливо оминати увагою сталі концепти російського нарративу щодо кримських військових операцій у період Другої світової війни, зокрема — оборону Севастополя. Хоча державні кримські архіви та музейні збірки (зокрема, Музею героїчної оборони та визволення міста Севастополь) свідчать про перевагу

українських прізвищ вояків, інформаційний простір РФ насичений тезами, що Севастополь і Крим є осередком суто російського героїзму.

Ця тема стає головним софізмом в у сфері геббельсівсько-російської пропаганди у традиційних та електронних мас-медіа. До прикладу, аналіз електронного ресурсу Youtube (тематика Крим, Севастополь, Музей героїчної оборони Севастополя тощо) дозволяє зробити висновок про значну кількість пропагандистського матеріалу, що з'явився після окупації Криму 2014 року, за подіями якої вже знято близько 50 фламів. А фільми, що були зняті раніше, фальсифікують: навіть хронікально-документальні фільми часів Радянського Союзу в «незручних» частинах скорочуються, або накладається нова звукова доріжка, насичена російською пропагандою. Окремі хронікально-документальні фільми з повнометражних переробляються на трейлери. Тож у підсумку українські прізвища вже відсутні, а подвиги українських моряків і солдатів — замовчані. Типові коментарі, що супроводжують ці шедеври: в Криму і Севастополі воювали тільки солдати російської національності й, безперечно, рясно проливали «російську кров». Це притаманно усім «новотворам» російських пропагандистів, скажімо, фейковому пропагандистському фліку на Youtube: «Экскурсия по 35-й береговой батарее с Климом Жуковым. Ч. 1» [9], в якому Жуков розповідає про батарею, її будівництво, упорядкування тощо, але при згадуванні про командира батареї можна почути лише військове звання «капітан...», і все. Прізвище не названо. Це через те, що керував батареєю українець — гвардії капітан Олексій Якович Лещенко, який народився у смт. Василівка Запорізької області. Відсутня й інша інформація про захисників 35-ї батареї, з яких близько 70 % були українцями.

Другий приклад: фільм «35 береговая батарея. Sevastopol» [26], в якому демонструється хроніка подій, світлини захисників і... лише музика, без жодного коментаря. Таких прикладів безліч. Інший приклад російського інформаційного фламу та маніпуляцій — фільм «30-тая башенная береговая батарея» [27]. У ньому розповідають історію спорудження батареї, приділяють увагу військовому інженеру Буйницькому Нестору Алозовичу, повідомляють про першого командира, заступника начальника артилерійського відділу ЧФ Омеляна Петровича Донця (демонструють його світлини, вказують рік народження, дати навчання та військової кар'єри тощо, але не зазначають місце народження). А Омелян Петрович Донець, українець, народився в селі Петрилівка Катеринославської губернії. Далі подається інформація про

другого командира 30-ї батареї Олександера Георгія Олександровича: світлина, її опис із уже чітко вказаним місцем народження — Москва.

Пантеон героїв оборони Севастополя рясніє прізвищами солдат і матросів українського походження. Матрос Іван Голубець, капітан есмінця «Безупречный» Петро Буряк, який загинув разом зі своїм 15-ти річним сином-юнгою Володею Буряком, бригадний комісар Михайло Степаненко, командир саперної роти Дмитро Загорулько, відома снайпер Людмила Павлюченко, розвідниця Марія Карлівна Байда, кулеметник Василь Цибулько, Іван Красносельський та багато інших. Непроминальною є слава українців, солдат і матросів, серед яких: Іван Петрович Казовнік, командир 74-ї зенітної батареї (згадував як 22 червня 1941 року о 3-й годині 13 хвилин вступили в перший бій з німецькими бомбардувальниками і збили перший у війні ворожий літак); почесний громадянин Севастополя, легендарний лейтенант Іван Іванович Заїка, командир 54-ї берегової артилерії, українець, який народився у Кременчуці, і першим прийняв бій від передових частин Вермахту.

Наприкінці 1944 року, після нищівної депортації кримськотатарського народу, почалося масове перейменування топонімів-географічних назв Криму. Указом Президії Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 року перейменовано 11 районів, центрів, сіл та містечок. Скажімо, Карасубазар на Білогорськ. Фантазії партійців спочатку вдовольнялись антропонімами (Іванівка, Новомихайлівка, Миколаївка, Володимирівка, Семенівка, Петрівка), але згодом перейшли на фруктовово-овочевий «асортимент» (Сінокосне, Ананасне, Пшеничне, Овочево, Виноградівка, Грушівка), пізніше — Танкове, Bastiонне, Ударне, Гвардійське, Фурманове, Резервне, Лазо, Фронтowe тощо [3].

Політика СРСР щодо анексії Криму цілеспрямовано нищила культурно-історичну пам'ять народів, які тисячоліттями жили на кримській землі. Депортація кримськотатарського населення супроводжувалась інформаційною агресією у ЗМІ задля формування серед широких верств населення негативних стереотипів на кшталт: «...в той час, коли народи СРСР як один героїчно відстоювали свободу нашої Радянської Батьківщини, багато чеченського населення і кримських татар разом з німецькими загарбниками вели збройну боротьбу проти Червоної Армії» [3]. Водночас щодо колабораціонізму двомільйонної Російської визвольної армії генерала Власова спостерігається повна «тиша в ефірі».

Попри софізми російського шовінізму, у 1954 Крим не подарований Україні, а примусово нав'язаний. Після Другої світової

війни населення півострова скоротилося більш ніж удвічі. Депортація кримських татар катастрофічно позначилося на економіці та сільському господарстві, адже вони були основою господарювання в Криму. Замість них примусово переселили у Крим мешканців Орловської, Курської і Тамбовських областей Росії. Пленум Кримського обкому партії у листопаді 1944 року визнав, що переселений з Росії контингент зовсім немає досвіду і не знає специфіки ведення сільського господарства в Криму. Окрім того, як свідчать тодішні документи, станом на 1953 рік, наприклад, у Керчі та Феодосії не відновлено жодної будівлі, не побудовано жодного метра нового житла, а люди мешкають в землянках («тільки труби із землі стирчать»). Станом на 1954 рік в Криму не відновлено жодного підприємства, зруйнованого війною: Керченський металургійний завод ім. Войнова не відбудований, коксохімічний завод ім. Кірова — не відбудований. Ба більше, не був відбудований жоден із вантажних портів у Керчі, Феодосії, Ялті, так само і пасажирський порт у Євпаторії.

Термінів будівництва Керченського морського вокзалу, молокозаводу, м'ясокомбінату, магазинів не дотримувались. Добове постачання води на одну людину складало 50 літрів замість 400 за нормою, що зазначалося у Постанові Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1952 року. Висновком можуть слугувати слова секретаря Ялтинського міському С. Медунова, який через десять років після війни зазначив: «...відпочивальники могли одержати всього один кілограм винограду, і не більше двох кілограмів фруктів, здебільшого низького сорту, за місяць перебування в санаторії» [30].

На порядку денному пленумів ЦК КПРС 1953-1954 років констатувалася хронічна нестача продовольства і проблеми сільгоспвиробництва в Криму, що виявилось підставою для звільнення першого секретаря обкому партії Титова [28].

Як згадувала донька М. Хрущова Рада: «У жовтні 1953 року, “делегація” у складі: М. С. Хрущов, Г. М. Маленков та її чоловік — головний редактор газети “Известия” Олексій Аджубей — вирушила на відпочинок до Криму. Микита Сергійович запропонував замість південного узбережжя заїхати в степовий Крим до переселенців. На запитання Аджубея щодо їх приїзду до Криму, люди кричали: “нас пригнали”. Звичний стогін людей, котрі втратили надію в житті. З натовпу лунали і більш істеричні вигуки: “Картопля тут не росте, капуста в’яне”. Або зовсім сумне: “Клопи заїли”. “Чого ж їхали?” — питав Хрущов, і натовп видихав: “Обманули!”» [1].

Г. Маленков і М. Хрущов терміново повернулися до Києва з

пропозицією до Голови Президії Верховної Ради України та першого секретаря ЦК КПУ Д. Коротченка розглянути питання можливості приєднання Кримської області до України. Але в Коротченка був певний спротив і несприйняття цієї пропозиції, оскільки він розумів який це тягар, які витрати і відповідальність.

Як підкреслював пізніше перший Президент України Л. М. Кравчук: «Хрущов ставить йому (Д. Коротченку) завдання прямо: Україна повинна взяти Крим собі, інакше, дослівно, “Крим загине”» [15]. Але ж у повоєнні роки Україна сама потребувала великих трудових зусиль і коштів на відбудову господарства, оскільки найбільшої руйнації у війні зазнали саме території України та Білорусі. Втім, Г. Маленков та М. Хрущов тиснули на Д. Коротченка і навіть взяли його із собою до Москви — на килим.

Згодом, питання передачі Кримської області до складу України розглядалося Радою Міністрів РРФСР і було висунуто клопотання до Президії Верховної Ради РРФСР, яка, керуючись згодою керівництва України, опублікувала відповідну постанову [20]. Аналогічна постанова Президії Верховної Ради УРСР датована 13 лютого 1954 року. На її підставі 19 лютого 1954 року була скликана Президія Верховної ради СРСР за участі всіх зацікавлених сторін, а результатом став одноголосно затверджений указ «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР», підписаний Головою Президії ВР СРСР Ворошиловим К. Є. та секретарем Президії ВР СРСР Н. Пеговим [23]. Російські ревізіоністи люблять наголошувати, що М. Хрущов начебто «подарував» Крим, «будучи на веселе». Але, по-перше, хотілося б побачити в цих постановах прізвище та підпис Хрущова. По-друге, як бути з «веселими» 1347 депутатами Верховної Ради СРСР, які одноголосно підтримали рішення Президії від 26 квітня 1954 року?

Тож виходить, що питання приналежності Криму російська влада, а також пропагандисти, що її обслуговують, здавна трактують у вигідному для себе ключі: розповідають про свою цивілізаційну роль в Криму після першої анексії 1783 року (не згадуючи про нівелювання чи знищення культурної спадщини корінного кримських татар), хвалять розбудову «прекрасного» радянського ладу (замовчуючи червоний терор і колективізацію, що призвела до руйнування традиційних методів господарювання), називають корінний народ «зрадником» і депортують його з рідної землі у 1944 році (привласнюючи його майно і руйнуючи його культурні надбання), оголошують Крим «ісконно» російською землею, підступно захопивши його у 2014 році, нехтуючи долями мільйонів людей, вкотре порушуючи міжнародне право.

Це знову повертає нас до необхідності розгляду становлення і розквіту синдрому російського фашизму, тобто сукупності симптомів, об'єднаних загальними причинами і умовами виникнення соціальної хвороби (етіологія процесу) та розвитку агресії (патогенез), що характеризують недугу системи, тобто російської держави комплексно. Нині більшість зомбованого російського суспільства асоціюють фашизм із Німеччиною, німецькою мовою, маршем чорносорочечників, свастикою тощо. Але фашизм — це значно глобальніше явище. Історичне коріння готовності російського мислення до фашизму (аспекти ординської ментальності, комуно-фашизму) ми розглянули вище.

Сучасну точку біфуркації можна датувати 1999 роком — йдеться про підрив будівель (як стверджують деякі російські автори, на запит режиму Путіна) по вул. Гур'янова, на Каширському шосе та інших, жертвами яких стали понад 350 людей. Про це розповідав Олександр Литвиненко у своїй книзі «ФСБ підриває Росію», колишній співробітник КДБ та ФСБ Росії, якого спецслужби отруїли радіоактивним полонієм 210, повідомив у інтерв'ю британській медіа-корпорації ВВС: «ФСБ — є головною терористичною організацією. На її совісті вбивства багатьох, в тому числі і видатних людей по всьому світу. Розпал війн та конфліктів на всіх континентах. Мене примушували вбивати людей, та я відмовився» [11].

На совісті найцинічнішого режиму Путіна вбивства опозиціонерів: генерала Рохліна, генерала Лебедева, політика Немцова й багатьох інших осіб, серед яких чеченські лідери Дудаєв, Масхадов, Басаєв, Яндарбієв. Цей перелік виявився нескінченним, адже Кремль діє згідно заповіту Сталіна: «Немає людини, немає проблеми». Висока ймовірність кедебістсько-ефесбешного злочинів (підрив будівель у Москві, Волгодонську) дозволяє провести аналогію із підпалом Рейхстагу після приходу Гітлера до влади в 1933 році. Події, що відбулися в Росії, стали приводом для модерного фюрера (Путіна) і своєрідним відправним пунктом для нищення ним демократії, політичних опонентів. Це справді нагадує Німеччину 1930–1940-х років та розправу гітлерівців над своїми опонентами і суперниками. Можна також провести аналогії між Конрадом Генляйном (засновник Судето-німецької партії Чехословаччини) та Сергієм Аксьоновим (голова Кримського «уряду») — символом сепаратизму в Криму.

Концентрування тотальної влади Путіним супроводжувалося (і уможлиблювалося) знищенням політичних опонентів. Якщо смерть Бориса Березовського ще не набула скандального розголосу, то отруєння Скрипалів у Солсбері, завдяки британській полі-

ції та судочинству, набуває серйозної кваліфікації і перетворюється на міжнародний скандал, через використання Росією хімічної зброї на території Британського королівства.

Останні повідомлення свідчать про використання хімічної зброї «Новачок» проти болгарського підприємця Еміліана Гебрева, який продавав зброю Україні після російсько-фашистської окупації Криму. Це отруєння було своєрідним попередженням «ворогам Росії».

Доречно провести аналогію між режимами нацистів та посткомуністів (чекістський фашизм), які демонструють зневажливе ставлення до демократичних процедур. Тут доречно згадати «справедливі демократичні вибори», та їхні, сказати б, «рецепти» перемоги. В цьому й полягає основна стратегія мілітарної доктрини Росії, що є незмінною упродовж століть й ніколи не відрізнялась хоробрістю, стійкістю, мужністю. Росією завжди обиралася нагода великої державної дисипативності сусідів, далі — експансія, нищення культури, історії, мови, примусове переселення жителів. Саме так виникають «исконно русские земли». Це можна екстраполювати і на історію Криму, позаяк мало що змінюється.

Ось як характеризував Московію німецький дипломат, відряджений туди імператором Леопольдом I у 1699 році, Йоган-Георг Корб: «...я думаю, что ни один народ в свете не отличается толиком числом включеных знаков, выражающих истинное благочестие, толиком числом благовидных личин честности, как этот, который в то же время, без сомнения, далеко превосходит народы всего света лицемерием, обманом, вероломством и необузданным дерзновением на всякого рода преступления, в истине которого каждый несомненно уверится, кто только будет иметь случай войти с русскими в более частные сношения» [14, 17].

Невже це не притаманне сучасній Росії? Хіба ж це не про «іхтамнет», не про злочини, скоєні російською воячиною на Сході України.

Отже, варто повернутися до належної кваліфікації російського фашизму. Для розгляду проблеми необхідно розглянути етимологію понять «фашизм» і «нацизм», встановити, чим вони відрізняються, а чим пов'язані. Якщо для фашизму пріоритетом є держава, як найвищий результат і мета суспільного розвитку, то для нацизму — нація, де держава є тільки знаряддям для досягнення світового панування. Фашизм переслідує ціль побудови міцної держави, що неможлива без міцної нації; інша ціль — насильницьке упорядкування капіталу (тож Мусоліні був передов-

сім етатистом). А національний соціалізм (нацизм) — передовсім ідеологічна конструкція, побудована на абсолютизованому антигуманізмі, що увиразнює переваги вищих рас над нижчими, тож Гітлер — насамперед нацист.

У контексті нашого дослідження слід унаочнити відмінність між двома тоталітарними системами — фашизмом і комунізмом. Очевидною є лише одна: фашисти визнають капіталістичну державу, а комуністи — ні. Фашизм — це не більше ніж версія і логічна форма соціалізму, що оперує тоталітарною ідеологією. Понад пів століття тому «лівачи» (визначення за новітнім політичним сленгом групи прихильників соціалізму та лівих неомарксистських поглядів) позиціонували фашизм як максимально правий рух. Однак фашизм — це лівий соціалістичний корпоративний рух, що починається з нарративу створення країни-справедливості, країни-рівності, але може в майбутньому спричиняти розпад держав, нищення культури, народів і цивілізацій.

Російська Федерація обрала шлях відновлення імперії СРСР («Москва — Третій Рим») і торує його, оприявнюючи певні ознаки фашизму. Тут доречно вказати на визначення фашизму італійського науковця і письменника Умберто Еко, який окреслив очевидні та зрозумілі ознаки, що увиразнилися в українсько-російських взаєминах.

У 1995 році Умберто Еко представив доповідь, де окреслив притаманні фашизму якості, на форумі в Колумбійському університеті в Нью-Йорку (США). Згодом його доповідь була надрукована під назвою *Eternal Fascism*, де він пропонує чотирнадцять ознак «вічного фашизму» або «ур-фашизму». На думку Еко, присутності навіть одного елементу в суспільстві досить, щоб почав акумулюватися фашизм [8].

Тож яким базовим ознакам фашизму відповідає Російська Федерація?

До ознак ур-фашизму Еко відніс культ традиції, підкреслюючи, що традиціоналізм набагато давніший за фашизм, оскільки традиціоналістська містика зароджується за пізньої еллінської доби, як реакція на раціоналізм класичної Греції. Поєднання традиціоналізму і фашизму Еко розглядає у живленні нацистського гнозису із традиціоналістських, синкретичних, окультних джерел, посиляючись на найважливішого теоретика нових правих італійців — Юліуса Еволу, який єднає Грааль із «Протоколами Сіонських Мудреців», алхімію зі Священною Римською та Німецькою імперіями.

Як це співвідноситься із сучасною Росією? Традиціоналізм у

проявах РФ — це гасла на захист традиційних цінностей, єднання та духовних скріп російської імперії («православ'я, самодержавство, народність»), що свідчать про осучаснення німецького етніцизму та германських скріп (теорія стародавнього народу Аріїв; міф про надлюдину, її перевагу за винятковим складом крові, давньою мовою; давніх богів). У своєму зверненні до Федеральних Зборів Путін підкреслює необхідність підтримки інститутів, що є носіями духовних скріп, бо російське суспільство відчуває глибокий дефіцит у традиційних цінностях. От і споруджується та відкривається в РФ пам'ятник Володимиру Великому. Численні міфи, вигадані історичні постаті стають базисом для хизування «великою Росією» Володимира Путіна (аналог — «великий Рейх» Адольфа Гітлера) та породжують відчуття гордоців у населення, що легалізує свого фюрера, який претендує на території, історію, культуру сусідніх та далеких держав.

Якщо Україні, подібно до багатьох інших європейських країн, властивий державний націоналізм, то частина східних територій України і Крим інфіковані крайнім російським націоналізмом, похідною від якого став сепаратизм на Сході України. Етнічний націоналізм, добре розвинений в російському суспільстві, пропагує переваги фашистської держави, а також — культурної та релігійної нетерпимості до Іншого. Це — скріпи презирства до індивідуальності та гідності окремої особи.

Іншу ознаку ур-фашизму Еко окреслює як заперечення традиціоналізмом модернізму, що, через подвійне заперечення, призводить до ірраціональності фашизму. Вдоволеність зовнішнім аспектом індустріалізації не може приховати глибокої ідеології фашизму, що продукує головну теорію Blut und Boden — «Крові та Землі».

Російська влада сприймає модернізм через призму добробуту своєї кишені. Путінська верхівка підтримує технологічний процес лише як знаряддя для зміцнення своєї влади. Новітні військові розробки, технології спостереження за населенням, інформаційна зброя (тотожна геббельсівській пропаганді), тотальна ідеологізація — усе схвалюється режимом. Але розвиток демократичних інституцій, вільного ринку, свободи слова є неприйнятним, і саме це притаманне фашизму. В підсумку ірраціоналізм відкидає країну у ще глибшу пірву.

Культ дії заради самої дії також унаочнює ур-фашизм, оскільки краса дії є цінною сама по собі, а мислення — це форма безсилля. Культура викликає підозру, позаяк є потенційним носієм критичних роздумів. Властивістю та типовістю фашистського

мислення є звинувачення сучасної культури та ліберальної інтелігенції у відході від споконвічних цінностей.

Російська держава, що перебуває у патологічному стані, з погляду політичного та економічного розвитку, демонструє «бенкет під час чуми», імітує рух, себто «величний поступ». В добу, коли деградація зовнішньої та внутрішньої політики, економічна неспроможність, дисипативність та суспільна ентропія зростають, агонізована (фашизоїдна) держава, задля створення яскравої картини свого буття починає реалізовувати кричущі проекти: Олімпіада, чемпіонати світу, «Новоросія», «Кримнаш», Сирія, Венесуела, Лівія, Керченський міст тощо.

Неприйняття критики демаскує слабку сторону ур-фашизму, носії якого вважають незгоду зрадою, оскільки жодна форма синкретизму не сприймає критики, яка, насправді, є ознакою сучасної культури наукового співтовариства, де незгоду поважають як фундамент для розвитку науки.

В Росії відбувається постійний пошук ворогів та представників п'ятої колони (агентів держдепу), бо неприйняття Путінського режиму і його критика — це прерогатива іноземних агентів. Масована атака на засоби інформації спричинила те, що в суспільстві домінує одна точка зору — путінсько-кедебістського режиму, що також скалькована із нацистського устрою часів нацистської Німеччини. Як погрожував Путін у своєму посланні Федеральним Зборам: «Некоторые западные политики уже страшат нас... Хотелось бы знать, что они имеют в виду: действия некоей пятой колонны — разного рода “национал-предателей” — или рассчитывают, что смогут ухудшить социально-экономическое положение России и тем самым спровоцировать недовольство людей?» [25].

Незгода, як ознака різноманітності та інакшості, паралізує ур-фашизм, адже він, зростаючи шукає консенсусу, а також експлуатує природний острах перед іншим. Головні гасла фашизоїдного і протофашизоїдного руху спрямовані проти іногородців, а відтак, ур-фашизм, за означенням, є расистським.

Ейфорія від культу мужності притаманна ксенофобії, сексизму, мачизму. Виснажливість перманентної війни та героїзму ур-фашизм переносить на поле сексуальних стосунків, де мужність дорівнює зневазі до жінки та спонукає до нещадного переслідування будь яких особливих сексуальних звичок: від цнотливості до гомосексуалізму.

У російському варіанті бачимо постійну демонстрацію сильного духом і тілом, вольового вождя Путіна (мачо з міцним тор-

сом, який може справитися із військовим літаком, і зануритись на дно океану, бути успішним мисливцем і рибалкою), що спрямована на реалізацію психоемоційної проекції: міцний вождь — міцна держава. Тут доречною є аналогія із нацистським героєм Третього Рейху — надлюдиною (Übermensch), спроможною змінити вектор історичного розвитку людства.

Ур-фашизм спирається на середній клас, оскільки народжується із особистої чи соціальної фрустрації, психологічної травми, спричиненої економічною або політичною кризою. Чільна дефініція фашизму — єдність народних мас, що перебувають у фрустрації, як вимога міцної держави.

А який фрустраційний аспект прирівнює Російську Федерацію до нацистської Німеччини? Поразка Німеччини у Першій світовій війні та розпад Радянського Союзу; бюргери і робітничий клас та більшовицький комуно-фашизм (пролетаріат). Але в РФ немає середнього класу, оскільки він винищений безглуздою економічною політикою режиму. З іншого боку, російський фашизм спирається на широке некритичне мисленні населення та пропаганду.

Фундаментом психології ур-фашизму є одержимість ідеєю змови, культивуванням ідеї світової змови за умов апелювання до ксенофобії. Вороги — єдине, що цементує націю. Людині відмовлено у праві на власне оцінювання подій як в особистому, так і в суспільному житті. Натомість залишено право на відчуття людиною стану зомбі: особистості не існує, а суспільство — лише театральна фікція.

Ця ознака постійно розповсюджується і культивується у медіа-просторі РФ через поширення понять та міфологем про «світовий уряд», «сіоністську змову», наративи Бжезінського і тому подібне.

Носії ур-фашизму розуміють життя як безперервну війну, розцінюючи пацифізм як співробітництво із ворогом. Бо немає боротьби за життя, а є життя заради боротьби. Ворог підлягає знищенню, тобто обов'язково відбудеться останній бій, після чого повний контроль над світом, а тоді настане ера загального миру — «Золотий вік».

Історія Росії — це справді суцільні війни. Якщо навіть не аналізувати війни ХХ століття, а взяти приклад із його початку, то в Доповіді військового міністра О. Куропаткіна 1900 року вказано: «Ваше Імператорское величество, на протяжении 18 и 19 вѣка Россія провела въ в войнахъ 128 летъ, только 72 года были мирные. Из 128 летъ припадаютъ на оборонительные войны.

Все остальные это захватнические походы. В 18 вѣке Россія провела 19 войнъ, из этихъ 19 войнъ 17 с захватническими целями, только две войны можно признать оборонительными. В 19 вѣке Россія вела 15 внешних и 3 внутренние войны. Внешние войны продолжались болѣе 67 лет из них оборонительные только 2 года, остальные разрешались вне границ имперіи. За 200 лет Россія, имеющая в начале своего 12 млн. населения превратилась в державу, которая в 1900 году насчитывала 132 млн. чѣловек» [23, 1].

В ур-фашизмі ворог зображується надмічним, заради живлення відчуття приниженості. Саме тому капітулянтський мир, підписаний Німеччиною та країнами Антанти після поразки в Першій світовій війні, був живильним середовищем, в якому зростав націонал-соціалізм. Велика кількість фазових флуктуацій: історичних, політичних, ідеологічних, економічних та ментальних у німецькому суспільстві спричинила появу регулярного атрактора — фашизму: прояви найменшої множини, до якої все прагне.

Тут мають сенс історичні аналогії між Росією Путіна і Німеччиною Гітлера. Біфуркаційний акцепт розвалу Радянського Союзу породив такий самий регулярний атрактор — російський фашизм. Росіянам повсякчас нав'язується думка, що ворог хоч і міцний, проте ми можемо його знищити: «...ми потрапимо в рай, а вони просто здохнуть!».

Ур-фашизм пропагує популістський елітизм, де вождь свідомий того, що його сила у слабкості натовпу, хоча саме ця слабкість викликає презирство. Ур-фашизм — це релігія героїзму й смерті, тому й формується культ героя, що визнається нормою, і виховання молоді теж спрямоване на героїзм. Не даремно гаслом фалангістів було *Viva la muerte!* (жива смерть). Апологет ур-ідеології жадає смерті як найкращої компенсації за героїчне життя. Молодіжна організація *Hitler-Jugend*, сформована за зразком військової, у нацистській Німеччині є свідченням зомбування ще не сформованої особистості та підготовкою молоді до участі у військових конфліктах.

Концепт ур-фашизму демонструє дитячо-юнацька військова організація «Юнармия» (своєрідний російський *Hitler-Jugend*, як називають його деякі медіа-ресурси РФ). Організацію засновано в травні 2016 року в Москві, але вже через місяць осередки «Юнармии» з'явилися у 75-и регіонах.

Диктатура ур-фашизму потребує новомови, що перешкоджає розвитку критичного мислення. Лексична спрощеність і синтаксичний примітивізм новомови типові для будь яких диктатур.

Але сучасне суспільство має більш витончені популістичні важелі впливу на підсвідомість людини.

Телевізійна пропаганда та соціальні мережі Інтернету здатні інтерпретувати й поширювати емоційну реакцію «обраної групи» як «судження народу», використовуючи серіали, телевізійні ток-шоу тощо. Використання новомови в РФ для обслуговування брехні набуло загрозливого характеру: розпалювання ненависті між людьми засобами ЗМІ та зусиллями Кисельова, Соловйова, Скабєєвої, Попова давно перевершило досягнення геббельсівської пропаганди. Сучасного росіянина звідусіль атакують маніпулятори свідомістю задля розпалювання ненависті до Іншого (людини, культури, релігії). Прикладом зомбування є нав'язування кліше: бандерівці — це фашисти, мерзотні створіння на кшталт таргана, якого необхідно знищити, розчавити.

Після такого системного зомбування людина готова знищити таргана-бандерівця (як роблять, хизуючись і підкреслюючи це російські військові на Сході України). Тут знову напрошується аналогія із нацистською Німеччиною та її бажанні знищити недолудину (Untermensch): слов'ян, євреїв, ромів.

Економіка ур-фашистського режиму — це система корпоративно-кланової побудови та постійне збільшення військового бюджету у відсотках від ВВП. Яскравою ілюстрацією є військові витрати Російської Федерації — 30 % від ВВП, що відповідає військовим витратам нацистської Німеччини періоду Другої Світової війни.

Створення новітніх засобів постачання зброї масового знищення і спроби винайти засоби для знищення якомога більшої кількості людей стали російською параноєю. Російська політика, пріоритетом якої є дестабілізація інших країн задля отримання зисків, перетворила цю країну на державу світового тероризму. Орієнтація Росії на військові дії спричиняє дисбаланс економіки, інфляцію та істотне зубожіння населення. Але державою ведеться приборкання профспілок, здійснюється розширення державного втручання у виробництво, відбувається об'єднання галузей промисловості під контролем режиму. В Російській Федерації немає розвиненого капіталізму, а після приходу до влади Путіна — вже й нерозвиненого. Деінде у світі добробут людини є результатом чесною праці у межах, визначених законодавством, натомість в Росії заможність — це результат особистого знайомства і зв'язків із Путіним. Тож виходить, що ключовим у Російській Федерації є клас олігархів, який сформувався внаслідок поєднання адміністративного ресурсу, фінансової системи і ресурсів економіки.

А керує Росією реакційна структура — кланово-кедебістська корпорація, що успадкувала комуно-фашизм СРСР та використовує можливості приватного капіталу.

Панівною та об'єднавчою силою існування РФ, як держави, є ідеологія фашизму. «Гібридна» війна, що її розв'язала Росія проти України, яка розпочалася з анексії Криму (2014) і досі триває на Донбасі, не є локальним, периферійним конфліктом між двома державами. Навпаки, агресія Кремля направлена на суверенітет та єдність Європи, додатковим свідченням чого є її роль у сирійському конфлікті. Євроскептицизм, націонал-радикалізм, популізм, ізоляціонізм супроводжуються формуванням впливового російського лобі серед європейських політичних та економічних еліт, що загрожує дискрецією Європейського Союзу.

Таким чином, вкрай важливими є адекватні, ефективні відповіді європейської спільноти, зокрема гуманітаріїв, путінському режиму. Цікавими і корисними є аналітичні дослідження вітчизняних [12] та іноземних експертів, метою яких є розгляд цілей, механізмів, технологій та засобів російської агресії у світі. Зокрема, факти «гібридної» експансії РФ у Німеччині, Франції і Великобританії оприлюднила організація Atlantic Council в експертному дослідженні «Троянські коні Кремля» (листопад 2016 р.). Прикметним є твердження шефа британської розвідки M15 Е. Паркера, який у газеті The Guardian (1 листопада 2016 р.) вперше за 107 років діяльності служби публічно визнав, що Росія використовує увесь спектр «своїх державних органів для просування своєї зовнішньої політики за кордоном у дедалі більш агресивний спосіб — за допомогою пропаганди, шпигунства, диверсій і кібератак. Росія веде сьогодні діяльність по всій Європі та у Великій Британії».

Російська експансія у світовому інформаційному просторі здійснюється завдяки потужним державним медіа-корпораціям: інформаційній агенції Sputnik і телеканалу Russia Today. Методами російської пропаганди є відверта брехня (або не менш ефективна напівбрехня), спотворення фактів, інсинуації, наклепи, інформаційні диверсії, провокації, викривлення історичних подій, шпигунські та диверсійні дії, масовані кібератаки тощо.

Втім, можемо лише констатувати брак адекватного (повного і розгалуженого) реагування відповідних українських інституцій на вплив потужної кремлівсько-геббельсівської пропагандистської машини: спостерігаємо лише ситуативні, вузькоспрямовані відповіді. Розгортанню дієвого спротиву в гуманітарному, соціокультурному просторі заважає неефективна державна гуманітар-

на політика, зокрема — відсутність комплексного ідеологічного забезпечення інформаційної діяльності в Україні.

Отже, доцільно у протистоянні «гібридній» агресії РФ та в пошуках механізмів зменшення її впливу (вкоріненого у фашистській ідеології), нарівні із зміцненням сектору безпеки країни, нарощуванням військового потенціалу (посилення і модернізація Збройних Сил України), здійснювати, як пріоритет державної політики, законодавчу, податкову, фінансову підтримку української науки, освіти й культури, зокрема — культурних індустрій (суспільного телебачення, кінематографу, видавничої, виставкової, гастрольної діяльності).

Адже розвиток критичного мислення, запровадження корисних освітніх навичок, поширення якісного і конкурентоспроможного національного культурного продукту сприятиме формуванню цілісного і потужного інформаційно-культурного простору України, спроможного не лише захистити наших співвітчизників від пропагандистського вторгнення Російської Федерації, а й повернути нам органічні складові нашої країни — тимчасово окуповані Крим і частини Донецької та Луганської областей.

Література:

1. *Аджубей А.* Как Хрущев Крым Украине отдал. Новое время. 1992. № 6.
2. *Безсонов П. А.* Мнимый «Туранизмъ» Русскихъ. К вопросу объ инородцахъ и переселеніяхъ въ Росіи, Изданіе Императорского Общества Истории и Древностей Російскихъ при Московскомъ Университетѣ. М.: Въ Университетской типографіи на Страстномъ бульварѣ, 1885.
3. *Бекірова Г.* «Повести решительную борьбу со всем «татарским» URL: kirimtata.com.
4. Весь Крым. 1920–1925: [V-му Всекрымскому съезду Советов]: юбилейный сборник. Симферополь: Изд. КрымЦИКа. 1926. 572 с.
5. Вісті ВУЦВК. 1923. 7 березня. Електронний архів газети: липень 1921 — червень 1934. Харків. ДНБ ім. В. Г. Короленка.
6. *Воротиленко М.* Заповіт Петра І. Голодомор. К.: ФОП Стебляк. 2013. 624 с.
7. *Громенко С. В.* КримНаш. Історія російського міфу. К.: 2017. 208 с.
8. *Еко У.* Ур-фашизм. / Переклад з англ. В. Лук'янюка. «Цей день в історії». 2018. URL: jnsn.com.ua.
9. Екскурсія 35-ю Береговою Батареею з Климом Жуковим. Ч. 1. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=zvySJB06gbs>.
10. *Жэенов Г.* Прожитое. М.: Пропаганда. 2002. 269 с.

11. Замовник вбивства Захарченка знайдений. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=oqIPLiMKNU&bpctr=1562836852>.
12. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії. К.: Національний інститут стратегічних досліджень. 2016. URL: indd-2da77.pdf.
13. Как «подарили» Крым Украине. URL: http://www.youtube.com/watch?v=_tbzJGWwYc.
14. **Корб И.** Дневник путешествия в Московію (1698 и 1699 год). С-Пб. Изданіе А. С. Суворіна. 1906.
15. **Костомаров Н.** Русская исторія в жизнеописаніях ея главнейших деятелей в 2 т. С-Пб. 1896–1903. URL: ru.m.wikisource.org.
16. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. С-Пб. 1855. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009236>.
17. Нова рада: щоденна політична, економічна і літературна газета. К. 1917. 14 жовтня. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000963>.
18. Нова рада: щоденна політична, економічна і літературна газета. К. 1917. 15 жовтня. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000963>.
19. Росія і я в тіні Кремля. URL: <https://www.svoboda.org/a/27557379.html>.
20. Радянська Україна. 1954. 27 лютого.
21. Сборник законов и указов ПВС СССР. 1937–1975. М. 1975. Т.1. 564 с.
22. **Трембіцький В.** Чорноморська проблема України. Альманах Українського Національного Союзу на 1998 рік. Річник 88-й. Парсіппані — Нью Йорк.
23. **Хацеватский Ю.** Этот безумный, безумный, безумный «Русский мир». URL: FreeProVideo.youtube.com/watch?v=zmpCC8uN641.
24. **Юнусова Е.** Максимилиан Волошин и крымские татары. «Культура, искусство и памятники Крыма». URL: www.crimeantatars/clab.
25. Як Путін дарує Росію. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=IbftYvNN-D9>.
26. 35-тая береговая батарея. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=TC6-P1782118>.
27. 30-тая башенная береговая батарея. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=rD-AUdRocF8>.
28. ДААРК. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.4990. — Арк.11.
29. ДААРК. — Ф.Р. — 137. — Оп.6. — Спр.42. — Арк.1зв.
30. ЦДАГОУ. — Ф.1. — Оп.52. — Спр.4990. — Арк.147.
31. Clarke, E. D. Travel in Russia. London, 1881.187 с.

ІННА КУЗНЕЦОВА

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА XX СТ. — ГОЛОДОМОР, ГОЛОКОСТ, ДЕПОРТАЦІЯ: ПАМ'ЯТЬ ЧЕРЕЗ НАУКОВО-ГУМАНІТАРНУ ТА ГРОМАДЯНСЬКУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Апріорі кожна людина, кожне суспільство воліє свободи, поваги Іншого, неупередженого ставлення до себе. Історичну глибину цього морального вибору ілюструє світова народна усна творчість (казки, пісні, байки, думи, балади тощо). Проте, не кожен, хто прагне здійснення своїх прав і свобод, готовий сприймає/приймає здійснення прав Іншого, оскільки не кожен має гідність.

Заперечення Іншого — людини, культури, релігії/ідеології тощо — як можливості його самоздійснення стало складовою завоювання/прирощення територій, капіталу, що супроводжувало людство із самого його початку, і є пріоритетом дій певних модерних націй/країн. Достатньо пригадати нищення, руйнування корінних спільнот колонізаторами, зокрема загальновідомі приклади: насильницька християнізація, винищення автохтонних жителів Америки, ліквідація племен гереро (банту) і нама (готтентоти) кайзерівською Німеччиною, етнічні чистки Османської імперії («сирійська різанина», Великий злочин та нищення понтійських греків), нищення народів комунофашистським режимом; винищення народності тутсі та представників хуту, які визнавали права тутсі у Руанді; різанина в Сребрениці та багато інших трагічних прикладів.

Неспростовним фактом за темою нашої розвідки є дії Московської імперії щодо привласнення історії Київської Русі, починаючи «від того першого, що розпинав Нашу Україну» (Т. Шевченко), визнаючи переваги українця: «Он яко пчела любодельна дает російскому государству и лучший мед умственный, и лучший воск для свечи российского просвещения, но у него есть и жало. Доколе россияне будут любить и уважать его, не посягая на свободу и язык, дотоле он будет волом подъяремным и светочью российского царства; но коль скоро посягнут на его свободу и язык, то из него вырастут драконовы зубы, и российское царство останется не в авантаже», «зело умны, и мы от этого можем быть

не в авантаже» [6]). Осторога «того першого» щодо міцності русинів-українців «санкціонувала» 1708 року анексію української церкви Московією [6; 22; 28], скорочення 1709 року числа студентів Києво-Могилянської академії із двох тисяч до 161-го, та переведення найкращих науково-просвітницьких сил — Інокентій Гізел (1600–1683), Іоанникій Галятівський (1620–1688), Лазар Баранович (1616–1693), Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький (1629–1680) — з Києва на Московію; депортацію (згін) 1711–1712 людності (за різними даними — від 100 до 200 тис.) з Правобережної України до Лівобережної та повну ліквідацію правобережних козацьких полків тощо. Пролонгацією цих дій опікуються спадкоємці/послідовники — СРСР і РФ, випробовуючи суспільство України на зрілість — історичну, національно-політичну (становлення політичної нації), культурну, соціальну. Новий сплеск претензій демонструє сучасна ідеологія РФ — «русский мір», за якою Московія намагається зберегти тотальний військовий і гуманітарний контроль над Україною, посилаючись на «братство» й «спільну колиску».

Дозволимо собі ремарку щодо означеної «спільності». Маємо багато письмових підтверджень мандрівників — іноземців XVII–XIX ст., які засвідчували різну мову, ментальність, самосприйняття себе русинами та московитами, в подальшому — українцями й росіянами. Проте показовим для подій 2014–2020 рр. є свідчення столітньої давнини засновника і головного редактора щоденника *Il Popolo d'Italia* Беніто Муссоліні щодо визволення Києва від більшовиків влітку 1919 р.: «Епічна подія. Не було народу, який бився б із більшою вірою за свою волю. Не було народу, щоби у таких жажливих умовах, так боровся за своє право життя, за свою незалежність. Загрожений ненаситністю інших народів, збаламучений панрусизмом, без зброї, без засобів, самітний, під недовірливими поглядами всієї Європи, український нарід визволює свої землі від большевицької зарази і відбирає свою столицю. Вільні народи зворушені могутністю цих боїв, хоч їх уряди удають, мов не бачать змагань цього народу. Українці не лиш боронять себе, а й цілу Європу» (*Il Popolo d'Italia*, 6. IX. 1919 р.) [21].

Зауважимо — розуміння/заперечення Іншого як чужого/ворога (культура, народ, релігія) оприявлює граничну форму ненависті — геноцид («genos» (γένος) — «народ» і латинське «сідеге» — «вбивати»), що торує шлях від несприйняття/острахи через знущання-цькування-переслідування до знищення. Дефініцію «геноцид» на означення «ноювою назвою старого злочину» — політики масового винищення народу, як такого, запропонував

правник, доктор наук (1927, Гейдельберг, Німеччина), член-кореспондент Міжнародного бюро уніфікації кримінального права Рафаель (Рафал) Лемкін у праці *Axis Rule in Occupied Europe* (1944) [3].

Наукова зацікавленість Р. Лемкіна питаннями захисту прав людини в контексті міжнародного права почалась значно раніше — 1921 року — від убивства турецького політика вірменським студентом (як помста за масові вбивства вірмен у 1915 році), що спонукало молодого дослідника замислитись над розробленням законодавчої бази викриття і покарання «варварства» та запобігання йому. Згодом, 1948 року, напрацювання консультанта Юридичного комітету ООН Р. Лемкіна стали основою, ухвалені Генеральною асамблеєю ООН у Парижі, Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Згідно цієї Конвенції, сутність геноциду визначається як дії, спрямовані на повне або часткове знищення будь-якої національної, етнічної, расової, релігійної групи, як такої. Відновлення справедливості та правди історії було важливим для Рафала Лемкіна особисто, адже він під час Голокосту втратив 49 родичів, а родина його брата пройшла радянський трудовий табір, з якого їх врятував Лемкін, та допоміг емігрувати до Канади. Варто підкреслити формулювання «часткове знищення», що дозволяло злочин 1933-1934 років стосовно українського селянства кваліфікувати як геноцид. Проте, Асамблея ООН скоротила авторський текст Конвенції Рафала Лемкіна, що пролонгувало визнання світом Голодомору, як геноциду українського народу, на десятки років, та спонукало фундатора дослідження явища до кінця життя викривати у публічних лекціях і наукових статтях зlodіяння радянської влади проти українського народу.

Від часу першого дефініціювання найтяжчого злочину проти людства (за міжнародним правом) — поняття «геноцид» набуло десятки формулювань, що пояснюється пошуком чіткого й найбільш повного визначення суспільного, юридичного, геополітичного характеру цього явища, та мотивує продовження пошуку об'єктивних відповідей за переосмислення його (геноциду) філософсько-культурологічної складової. Найбільш вузьке розуміння геноциду оприявлює частина істориків, які називають геноцидом лише події Голокосту. Більш широке трактування дозволяє оцінити злочин щодо політичних та соціальних груп. Так, знаковою працею для розуміння ситуації став аналіз злочину сталінського комуністичного режиму проти українців, наданий професором Рафалом Лемкіним у доповіді «Радянський геноцид в Україні»

(Нью-Йорк, 1953) на вшанування пам'яті жертв Великого Голоду, де він довів геноцидні дії Кремля щодо українців: «...голодомор — це класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації, а саме — винищення української нації». Зазначене, на думку професора Р. Лемкіна, було логічним продовженням російської імперської політики, антигуманними проявами якої були: потоплення 10 тисяч кримських татар за наказом Катерини Великої та перетворення за її наказом запорізьких козаків на кріпаків, винищення царем Миколою I польських національних лідерів та українських католиків, і низка єврейських погромів, які періодично плямували російську історію [17].

Означені докази професор Лемкін знав не за перекладом чи переказом, а із власного досвіду, оскільки успішно навчався у Львівському університеті, володів українською мовою, знав історію і світу, і країни, що й дозволило йому дійти висновку: «Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагатися Незалежності, доти вона становить серйозну загрозу до самого серця радянської ідеї... Бо українець не є і ніколи не був росіянином!» [17]. Промову гуманіста та видатного вченого щодо трагедії Українського Народу було перекладено 28 мовами світу. Наукова і людська чесність Рафала Лемкіна у 2015 році (через 56 років після того, як перестало битися «відважне серце Лицаря Справедливості») зробила його фігурантом судового рішення міністерства юстиції РФ про включення доповіді «Радянський геноцид в Україні» до Федерального списку екстремістських матеріалів, чим «русский мір» надав додатковий непрямий доказ зневажливого ставлення до України і українського суспільства як «неспроможного до державотворення».

Учений — юрист довів, що Голодомор у поєднанні з лінгвоцидом — вимогою послуговуватись лише російською (за визначенням Казака Луганського (В. Даля) — «велікорусским наречієм русского языка» [31], звідси — носіями «русского языка» є саме українці — русини), винищенням української інтелігенції, насаджуванням нелегітимного (за церковними канонами) Московського патріархату, розкуркуленням («Третє вістря радянської атаки було спрямовано проти фермерів — великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку застосовували проти них, є найстрашнішою з усіх — виморювання голодом. Протягом 1932 і 1933 років 5 мільйонів українців померли

від голоду, від жорстокості, яку 28 травня 1934 року Конгрес США засудив як нелюдську» [4]), «фрагментацією українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі», масовими вбивствами українців, депортацією до Сибіру та іншими ознаками, став непохитним доказом радянського геноциду українців.

Проте, Голодомор 1932-1933 років в Україні — це не поодинокі акції навмисного нищення сталінською владою українців голодом.

Перший — ленінський Голодомор 1921-1923 рр. — масове нищення з ознаками етнічної чистки зазнало корінне українство головно у південних областях Української СРР [8, 9] — було заподіяно окупаційною московською владою на придушення селянських протестів проти примусового встановлення диктаторського режиму, оскільки українці не погодились на роль раба, будучи власниками та свідомими противниками комуні і комунізму — свого антиподу щодо сприйняття приватної власності. Тому прискорений темп насадження 1919 року радгоспів і колгоспів зустрів спротив, який московсько-більшовицька влада визнала за потрібне пригасити конфіскацією у селян і вивезенням хліба з України до Московії [9], Західної Європи та Америки під тиском влади Радянської Росії [15].

Торкаючись долі українського селянства, «вождь і вчитель» (Ульянов-Ленін) визначав головним питанням революції боротьбу проти дрібних виробників і землеробів: «Щоб звільнитися від них, треба застосовувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів» [24]. Так на виконання «продрозверстки» було обрано мор голодом. Отже, голод 1921-1923 рр., що, за неточними оцінками, приніс Україні від 1,5 до 3 млн. жертв, зокрема 70 % новонароджених дітей, спричинили: політика воєнного комунізму більшовиків, які штучно упорядили голод, як ефективний засіб придушення антимосковського повстанського руху в Україні, експортуючи українське зерно; а повоєнна розруха і неврожай, спричинений посухою 1921 р. були додатковими чинниками.

«Вождь гнаних і голодних» «останній і рішучий бій, якого ще не бачив світ» у здійсненні стратегії щодо виморювання Голодомом непокірного селянства, яке «породжує капіталізм щохвилини й щогодини» [24], планував на 1931 рік. Проте ідею, чіткий план і тимчасові рамки Голодомору, означені Леніним, втілив інший — «вождь всіх часів і народів» Сталін, що діяв методом хвильового терору, поступально позбавляючи селянство сил. Голодомор

1932-1933 років — цілеспрямований, масовий, навмисне зорганізований радянською владою голод, спричинив багатомільйонні людські втрати у сільській місцевості України, де переважно більшість становили українці. Конфіскація урожаю зернових та усіх інших продуктів харчування дозволила московській владі здійснювати експорт зерна за кордон під час Голодомору [23]. Інтервенція в Україну означала отримання московщиною вдосталь хліба, вугілля і руди, доступ до нафти Баку, без чого радянська влада існувати не зможе (Ленін, Троцький). Тому Україну вирішили взяти Голодомором. Існують дослідження, де прирівнюється голод в Україні із тогочасним голодуванням мешканців Кубані, Нижнього Поволжя, Північного Кавказу, але не зазначають, що дві третини жителів цих територій теж складала українці.

Третій Голодомор було влаштовано російсько-комуністичною диктатурою у 1946–1947 рр., з метою продажу (дарування) зерна братнім соціалістичним режимам [20], зокрема 1946 р. вивезено 350 тисяч тонн зерна до Королівства Румунія, у 1947 р. — 600 тисяч тонн зерна до Чехословацької республіки, а Польща у 1946-1947 рр. отримала 900 тисяч тонн зерна.

Оцінювання істориками Голодомору, як акту Геноциду, має доволі широкий спектр альтернативних думок. Зокрема, цинічний підхід дозволяє заперечувати акт геноциду, посилаючись на відсутність офіційного міжнародного визначення явища геноциду у 30-ті роки ХХ ст., або ж замовчувати його, або, підкреслюючи факти загибелі людей від голоду також на Поволжі 1921-1922 рр та у блокадному Ленінграді часів Другої Світової війни, висвітлювали останні в засобах масової інформації й історичній літературі із співчуттям. Проте люди честі, сумлінні вчені і політики кваліфікують Голодомор в Україні актом Геноциду українців. Так, визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом українського народу на державному рівні (Закон «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», 2006), підтримали та визнали 18 країн світу, як голод, що був штучно організований сталінським режимом. Відповідно до українського законодавства, «публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним» [27].

Стан реалізації «радянської законності» у тоталітарній радянській державі дослідили незаангажовані вчені — Джеймс Мейс та Роберт Конквест, які довели, що Голодомор відповідає загальноприйнятому визначенню Геноциду [16; 19]. Асоціація дослідників голодоморів в Україні — Всеукраїнська громадська

науково-дослідницька культурно-просвітницька організація, заснована українською родиною — письменником Володимиром Маняком та журналісткою Лідією Коваленко-Маняк у червні 1992 доєдналась до міжнародних досліджень та збирала безперечні докази Голодомору-Геноциду українства: факти вимирання від голоду в українських селах у період постійного вивезення зерна з голодуючих районів, вилучення інших продуктів харчування, перешкоджання помолу зерна у селянських господарствах; факти розстрілів, масових ув'язнень, депортації, фізичного насильства тощо та одночасне функціонування на московії спиртових заводів на зерновій сировині [23; 30].

Суспільство України у ХХ столітті зазнало й інших випробувань на виживання за умов сталінсько-гітлерівського геноциду, що набрав форми не тільки Голодомору (цілеспрямоване рішення московсько-радянської влади, направлене на придушення українського національно-визвольного руху через фізичне знищення 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 рр), а й Голокосту (жертвопринищення, «руйнівний ураган»; свідоме загострення антисемітських настроїв у Європі 1939-1945 років), і Депортації (репресивно-каральна політики Кремля заради географічних змін і знищення українців, кримськотатарського народу, євреїв).

Несприйняття/заперечення євреїв як носіїв іншої релігії, культури, розуміння світу зародилося у ранньому середньовіччі, а наприкінці ХІХ століття загострилось. Упродовж Другої світової війни дискримінаційна політика щодо євреїв розвинулась і набула небачених масштабів за однією із форм Геноциду — Голокосту (Геноцид євреїв), метою якого було повне винищення єврейської нації як такої. Традиційно жертвами Голокосту вважаються 6 мільйонів євреїв Європи [4; 13; 29], що закріплено у вироках Нюрнберзького трибуналу [4]. Проте повного поіменного списку жертв не існує та й не може бути складено: наприкінці війни нацисти знищили сліди від таборів смерті; збереглися свідчення про вивезення або знищення вже похованих останків людей перед приходом військ союзників по антигітлерівській коаліції. У Меморіальному комплексі історії Голокосту «Яд Вашем» в Єрусалимі зберігаються особисті документи, що свідчать про приблизно 4 мільйони жертв, ідентифікованих поіменно. Велику кількість людей було знищено на окупованій нацистами території України (зокрема, під час розстрілів у Бабиному Яру в Києві і в Янівському концтаборі у Львові).

За оцінками «Енциклопедії Голокосту», загинуло близько 3 мільйонів польських євреїв, 1,2 мільйона радянських євреїв (Ен-

циклопедія наводить окрему статистику щодо СРСР і країн Балтії), з них 140 тисяч євреїв Литви і 70 тисяч євреїв Латвії; 560 000 євреїв Угорщини, 280 тисяч Румунії, 140 тисяч Німеччини, 100 тисяч Нідерландів, 80 тисяч євреїв Франції, 80 тисяч Чехії, 70 тисяч Словаччини, 65 тисяч Греції, 60 тисяч Югославії. У Білорусі було знищено понад 800 тисяч євреїв) [13].

Проте, європейська спільнота має декілька підходів до розуміння Голокосту, зокрема у англійських, німецьких, польських, французьких словниках зазначено, що Голокост — є систематичним винищенням європейських євреїв з різницею у визначенні історичного періоду (Друга світова війна) або ініціатора явища (для французів — нацистська Німеччина, для німців — партія націонал-соціалістів), що характеризує катастрофу саме/тільки єврейського народу, що має історичне, а частіше — сакральне значення (в контексті або юдаїзму, або християнства).

Для інших дослідників поза сумнівом — це винищення представників щонайменше двох етносів (євреїв та ромів), що засвідчує один із найтрагічніших історичних прикладів етнічного геноциду, але нарівні із геноцидом вірмен, сербів, тутсі тощо, тобто особливе сакральне значення Голокосту знімається. Версію етноциду часів Другої світової війни (систематичне винищення у Європі євреїв та ромів) визнають вітчизняні дослідники. Для третій Голокост наповнений «категорійним насильством» (Ч. Тейлор) — явище масового знищення різних груп людей за фактом їхньої належності до певної загальної «категорії» (раса, етнос; ідеологічна, політична чи релігійна ознака; біологічна), що відбувалося у нацистській Німеччині, а також на тимчасово захоплених нею територіях та територіях її політичних союзників (Італія, Іспанія, РФ).

Пріоритет у розумінні пам'яті про Голокост — чи то сакрально-релігійної складової, чи то етнічної, чи то категорійного насильства — визначає точку біфуркації щодо обрання напрямку у процесі формуванні української політичної нації. Чи можуть наративи «українського Голокосту» в історично-етнічному розумінні українства, або «Голокосту єврейського народу», як виняткової події в (сакральній) історії саме євреїв, чи дуже поширеного в Європі наративу провини європейців (не лише німців) саме і тільки перед єврейським народом, стати визначальними у нашій пам'яті про Голокост та об'єднати українську політичну націю поза пам'яттю про знищених в Україні ромів, інші жажливі приклади «категорійного насильства» (Голодомор, етнічні чистки на Західній Україні за часів Другої світової війни, депортацію кримських татар).

Так, сьогоднішнє політичне ціле України визначається й розумінням Голокосту в контексті меморіалізації на рівних засадах жертв категорійного насильства, без «ранжування» (євреїв, українців, ромів, військових полонених, людей з психічними розладами тощо) у «Концепції Комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», розробленій науковцями НАНУ, за участі УІНП та громадських організацій. Оскільки кожне життя — це всесвіт, можливість самореалізації. Позаяк Голокост ми оцінюємо як один з найжахливіших історичних прикладів категорійного насильства (вчиненого нацистами та їхніми холоуями), то важливо сьогодні запобігти найменшому злочину з акту категорійного насильства, що є спільною відповідальністю суспільства в цілому та професійної відповідальності дослідників гуманітарного знання і митців.

Злочином сталінського режиму стали й примусові переселення народів СРСР — депортації, як своєрідний інструмент радянської демографічної та національної політики. Насильницькому переселенню у віддалені райони СРСР піддавалися окремі особи та цілі народи, визнані владою соціально небезпечними [1; 2; 26], зокрема:

- українці (у 1925–1928 роках задля перерозподілу українських земель; у 1930–1936 роках так звана «куркульська» висилка; у 1939–1940 роках — висилка із захоплених Советами Західної України, Західної Білорусі, країн Балтії до Казахстану, Комі АРСР, Сибіру, Поволжя; у 1944–1947 роках — переселення на «перевиховання», а радше — моральне і фізичне знищення, «активних націоналістів» до Сибіру; примусового виселення автохтонних українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшся, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках. Комуністичний режим примусово позасудово вчиняв це із застосуванням терору, репресій, конфіскації майна, обмеження політичних, соціальних, економічних і культурних прав людей. Виселяли українців у різні регіони УРСР — від Галичини до Причорномор'я, Слобожанщини та Донеччини);

- кримські татари (у травні 1944 року — примусове виселення до Приуралля, Сибіру та в Узбекистан всього кримськотатарського народу, близько 200 тисяч осіб, що стало етнічною чисткою, яка упродовж перших років після вигнання забрала життя 46,2 % депортованих і призвела до знищення історико-культурної спадщини);

- євреї (прихована депортація 1928 року до «нового гето» — ЄАО (І. Еренбург) задля демонстрації світові «успішного вирішен-

ня єврейського питання» через відселення з центральних регіонів та повного заселення трудящими євреями вільних земель Приамур'я на Далекому Сході; деякою мірою — переселення євреїв до Палестини у 1948 році в контексті прихованої політики антисемітизму в СРСР — підґрунтям для цієї думки слугує «Генеральна угода про співробітництво, взаємодопомогу, спільну діяльність між Головним управлінням державної безпеки НКВС СРСР і Головним управлінням безпеки Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (Гестапо)», підписана 11 листопада 1938 року Москві начальником управління держбезпеки НКВС СРСР, комісаром держбезпеки Л. Берією і начальником четвертого управління (ГЕСТАПО), бригаденфюрером СС Г. Мюллером [6].

Розпочавшись у 1920-х роках із виселення терських козаків, депортації досягли максимуму в першій половині 1930-х років, коли до Сибіру та на крайню Північ було депортовано мільйони селян з України, Білорусі, Кубані. З початком Другої світової війни у 1939-1940 роках примусового виселення зазнало населення Західної України, Західної Білорусі та країн Балтії. Упродовж 1941-1944 років до віддалених районів Сибіру були депортовані німці, а також представники народів, країни яких входили в гітлерівську коаліцію (угорці, болгары, фіни). Загалом протягом Другої світової війни радянський режим перемішав/вислав представників 61 народу: німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкарці, калмики. А кримські татари були повністю примусово переселені з постійного місця проживання до віддалених районів «країни рад» із забороною повернення.

Саме явище, а також термін на його означення — «депортація» — з'явилися у карному законодавстві Франції на межі XVIII-XIX століть для позначення особливих видів заслання. Радянський режим озброївся цим винаходом заради примусового переселення за етнічною ознакою, незважаючи на особисту вину чи невинність окремих людей. Найбільших демографічних втрат зазнали карачаївці, яких у перші роки депортації померло понад 48 % усіх виселених. Згідно із радянськими офіційними даними, тільки до осені 1948 року померло майже 20 % осіб, депортованих із Криму. Представники депортованих народів зазнали важких культурних втрат. Нерідко розселення депортованих народів серед представників інших народів, особливо, малих етносів, мало руйнівне значення для розвитку їхньої мови, культури та освіти.

Реабілітація депортованих народів розпочалась з утворення комісії для внесення пропозицій щодо звільнення окремих категорій «спецпоселенців» та зняття з них деяких правових об-

межень у січні 1954 р., рішенням якої було прийнято низку правових актів, що знімали деякі обмеження у правовому статусі депортованих і лише 1956 року делегати ХХ з'їзду комуністичної партії відкрито засудили політику депортації. Невдовзі з'явилися правові акти: Президія ВР СРСР указами від 27 березня 1956 року звільнила з обліку кримських болгар, вірмен, греків, а 28 квітня 1956 року зняла обмеження з кримських татар, балкарців і турків та членів їхніх сімей. Проте ці укази забороняли депортованим повертатися в Крим. Остаточні обмеження були скасовані 14 листопада 1989 року Декларацією Верховної Ради СРСР. Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (пр. 4), забороняється вислання будь-кого з території держави, громадянином якої він є, та перешкоджання громадянину при в'їзді на територію своєї держави [2].

Відповідно до Римського статуту міжнародного кримінального суду (ст.7) від 17 липня 1998 року «депортація або насильницьке переміщення населення» відноситься до числа злочинів проти людяності й тягнуть за собою міжнародну кримінальну відповідальність [2].

Геноцид українського суспільства ХХ століття — Голодомор, Голокост, Депортація — позначився на подальшій долі народів, щодо яких вчинили геноцидні дії (втрата генофонду, знищення культурної спадщини, зміна географії проживання тощо), що, у поєднанні з переселенням в Україну великої кількості московитів (самоназва — росіяни, «запозичена» Указом Петра I), сприяло новоутворенням 2014 року — ДНР і ЛНР та оновленню неартикульованої депортації із Кримського півострова під гаслами «Кримнаш») [7].

Симптоматично, що 75 річниця подолання/осмислення світовим суспільством сталінсько-гітлерівського геноциду стає також датою обговорення нових системних шовіністичних проявів РФ на адресу України [7]. Попередженням планетарній спільноті є визначення очільником Кремля природно завершеного існування системи СРСР як «найбільшої геополітичної катастрофи ХХ століття», що семантично вказує на цілеспрямоване просування концепції «руського міра», артикульованої Путіним на міжнародній конференції з безпеки у Мюнхені в лютому 2007 року. Навіть більшість демократів і творчої інтелігенції РФ відмовляють українському суспільству у праві на самоорганізацію.

Проте події 2014 року розкодували для міжнародної спільноти сприйняття/розуміння ментальності української (етно- та політичної) нації, яку репрезентує Людини гідна, вольова, критично мисляча, самовідповідальна (волонтерський рух), котра не зазіхає

на права Іншого, й боронить свою свободу («для», а не «від»). Достатньо пригадати автентичне формулювання українського народного прислів'я: «Моя хата скраю — першим ворога зустрічаю», щоб зрозуміти готовність/потребу захищати свою землю, родину.

Отже, на сучасному етапі вкрай необхідним є ідентифікування українськими гуманітаріями специфічного типу протистояння у протиборстві смислів, світовідчуття, інтерпретацій — когнітивній війні. Тут стане у нагоді продовження діяльності з утвердження правди про Україну у світі та відродження історичної пам'яті українців — творців української політичної нації, пам'ятаючи й думки науковця і благородної особистості Рафала Лемкіна. Оскільки гібридна війна, окрім інформаційно-психологічної (факти, інформування, короткочасний вплив на свідомість частини суспільства), має когнітивну складову (інтерпретація, ідентичність, самоідентифікування, концепції минулого-сучасного-майбутнього тощо), вітчизняні науковці й експерти мають «першими ворога зустріти» — виявити/викрити «новомову ур-фашизму» [12], відхилити спорадичність, несистемність, неконцептуальність гуманітарних досліджень та запропонувати методологію аналізу вибудовування картини світу у смисловому протистоянні агресії РФ.

Питання демократичної організації зростаючого культурного розмаїття Європи, що впливає з історії нашого континенту, щороку набирає пріоритетності. Рада Європи глибоко переконана, що побудова суспільства, де усі ми могли б жити разом у рівності й гідності, є нашою спільною відповідальністю [5].

Європа потребує відкритого і активного громадянського суспільства, без проявів дискримінації, що піклується про спільний добробут й прагне залучити всіх своїх членів, цілковито поважачи права кожної людини.

Повага до культурного розмаїття та його підтримка, відповідно до цінностей, що покладені в основу Ради Європи, є головною передумовою розвитку суспільств, побудованих на принципах солідарності. Наше спільне майбутнє визначається здатністю захищати і розвивати права людини, підтримувати взаєморозуміння, закріплені в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У цьому розумінні важлива роль відводиться міжкультурному діалогу, що дозволяє долати етнічні, релігійні, мовні та культурні бар'єри; створює можливість для втілення в життя певної європейської ідентичності на засадах спільних фундаментальних цінностей, поваги до рівної гідності кожної людини. Збереження суті міжкультурного діалогу — відкритої дискусії у пошуку/

здійсненні науковцями-гуманітаріями, митцями, громадянським суспільством концепцій/дій щодо запобіганню розгортанню злочину Геноциду у світі, спрямовує у майбутнє неприйняття знищення Іншого як такого.

Література:

1. **Бабич В.** Депортація етносів Криму в роки Другої світової війни як прояв політики етнотциду. URL: <http://cidct.info/uk/publications/Panchuk/36.html>.
2. **Бажан О.** та ін. Депортація *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. /Ред. кол. І. М. Дзюба та ін.; НАН України; НТШ. К. 2003/2019.
3. **Бем М.** Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо кваліфікації окремих прикладів масових порушень прав людини як злочину «геноциду». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. К. 2013. № 6-1. Том 2. С. 208–211.
4. **Бем М.** Голокост та голодомор в контексті міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна щодо концепції геноциду. *Європейські перспективи*. 2013. № 4. С. 175–180.
5. Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності й гідності» (Усі різні — усі рівні). Страсбург. 2008; Одеса. 2010. 116 с.
6. **Воротиленко М.** Заповіт Петра І. Голодомор. К.: ФОП Стебеляк. 2013. 624 с.
7. **Гарін І.** Підйом фашизму. Як в Росії з'явилася ідеологія ненависті. *Новое время. Погляди*. URL: nv.ua>ukr>opinion>pidjo.
8. **Гон М.** Геноциди першої половини ХХ ст.: порівняльний аналіз Івано-Франківськ: «Лілея-НВ». 2009. 180 с. 22 іл.
9. **Гон М.** Геноцид: сутність явища та його суб'єкти. *ХХ ст. — етнологічний вимір та проблеми Голокосту*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Житомир, Україна, 22-23 жовтня 2010 р.). Дніпропетровськ: Вид-во Центр «Ткума». 2011. С. 304–313.
10. **Гриценко О.** Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.». 2017. 1136 с.
11. **Гриценко О.** Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. К.: Інститут політичних і етнологічних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України. 2019. 320 с.
12. **Еко У.** Ур-фашизм/ Переклад з англ. В.Лук'янюка. *Цей день в історії*. 2018. URL: jnsn.com.ua.
13. *Енциклопедія Голокосту*. URL: encyclopedia.ushmm.org.
14. **Ковба Ж.** Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання» К.: «Дух і Літера». 2009. 296 с.

15. **Козицький А.** Голодомор у світлі політики масового винищення населення у ХХ столітті. URL: http://tvi.ua/lecture/2012/12/01/problems_pam%20%80%99yati_ta_viznann_ua_golodomoru_genocidom.
16. **Конквест Р.** Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор./ Пер. з англ. К.: Либідь. 1993. 384 с.
17. **Лемкін Р.** Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)/ Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», за програмою «Уроки історії»; редактор Роман Сербин; упорядник Олеся Стасюк. К.: Майстерня книги. 2009. 208 с.
18. **Люкс Л.** Перемены через размежевание: о примате внутренней политики в сталинской и в путинской России. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. 2015. №1. С. 356–360.
19. **Мейс Д.** Штучний голод 1933 року в радянській Україні: що сталося й чому? *Український історичний журнал*. 2007. №1. С. 185–200.
20. Наймарк Н. Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В. Старка. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2011. 135 с.
21. **Островерха М.** Муссоліні: людина і чин. *Національні лідери Європи: ідеологічні портрети* / Упор. О. Баган. Дрогобич. 2011. С. 277–336.
22. Ответ украинского историка на истерику в РФ из-за... URL: zik.ua/news/2019/04/02/otvet_ukraynskogo_ystor...
23. **Папакін Г.** Архівні документи про «чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні в 1932-1933 роках. *Архіви України. Науково-практичний журнал*. 2008. № 3 — 4. С. 14–28.
24. **Петренко В.** Більшовицька влада та українське селянство 20-30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Монографія. Вінниця: ДП «ДКФ». 2008. 320 с.
25. **Подольський А.** Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроби аналізу деяких аспектів. URL: <http://teatrnn.pl/sprawiedliwi/ua/node/485/>.
26. **Полян П.** Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СРСР. М.: Мемориал. 2001. URL: <http://www.memo.ru/history/deport/>.
27. «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Закон України № 376-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 50.
28. Пропала грамота: як у Німеччині знайшли старовинний документ з України і до чого тут РПЦ. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-47669876>.
29. **Снайдер Т.** Голокост: ігнорована реальність. URL: <http://provid.org/2009/11/29/golokost-ignorovana-realnist-timoti-snayder>.
30. **Соломатин Ю.** Геноцид: от библейских времен до XX века. URL: <http://www.pravda.ru/world/nationals/nasledie/24-04-2006/50923-genocid-3/>.
31. Толковый словарь великорусского наречія русского языка Владимира Даля. Москва, С-Петербург: Издание книгопродавца-типографа Г. А. Лифшица, 1840 (на примірнику, викладеному в Інтернеті зберігся гриф «строго секретно» й розпорядження: «издание уничтожит экземпляр въ архив» — І. К.).

ПІСЛЯМОВА: ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Фрагменти з інтерв'ю Олександра Гриценка «Історичному радіо» про культуру пам'яті в Україні та книжку «Президенти і пам'ять: Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати».

— Пане Олександр, під час перегляду Вашої книжки «Президенти і пам'ять» впадає в око: аналізуючи політику пам'яті за різних президентів України, Ви починаєте одразу з Леоніда Кучми, а перший президент, Леонід Кравчук, у Вас залишився поза увагою. Чим це можна пояснити?

Олександр Гриценко

— Політика пам'яті Леоніда Кравчука залишилася поза системним аналізом, але не поза увагою. Насправді деякі теми я починаю досліджувати навіть не з часів проголошення незалежності України, чи з часів Кучми, а значно раніше. Вони мають свою передісторію ще з горбачовської «перебудови», коли, якщо не все українське суспільство, то принаймні його активні й впливові групи і сили, суспільні і політичні, починали процес переосмислення минулого України, як близького, так і далекого. Внаслідок цього переосмислення виникли намагання змінити те, що називалося «історичною пам'яттю» — тобто, суспільних, колективних уявлень про своє минуле.

— *А Ви вірите в термін «історична пам'ять» і його дієдлатність? Бо тепер низка поважних істориків, як, наприклад, Наталя Яковенко, оскаржують його право на існування...*

— *Справа не в тому, вірю я чи не вірю. Від фізиків, наприклад, я чув, що на сьогоднішній день дехто з них вважає, що закон всевітнього тяжіння не діє, що його нема, а є натомість викривлення часопростору.*

Для мене «історична пам'ять» — це поширені в суспільстві уявлення про своє минуле. Наскільки близько вони співвідносяться із фактами, або з тим, що про відповідні події чи діячів думають професійні історики — то вже інша річ. Інколи вони збігаються, частіше — не зовсім.

— *Отже, за Леоніда Кучми зовнішня політика України отримала визначення як «багатовекторність». Мовляв, дружимо і з Заходом, і з Росією... Читаючи Вашу працю, і порівнюючи її із власними спогадами, мимоволі ловлю себе на думці, що політика пам'яті за Кучми теж була багатовекторною. Експлуатувалася тема, як тоді говорили, «Великої вітчизняної війни», але разом із тим згадували й про Голодомор, і про репресії, і про козаччину...*

— У нашому суспільстві є дуже різні групи. В різних регіонах домінують різні уявлення про минуле як свого регіону, так і України загалом. Люди інакше оцінюють ті самі події, різні політичні сили їх також по-своєму оцінюють. І від того, що якийсь президент починає згадувати одні події, а не згадувати інші, у тих груп не зникнуть із того, що ми називаємо «історичною пам'яттю», ті різні уявлення, які вже раніше існували. У випадку Кучми — його засаднича багатовекторність у сфері пам'яті пояснюється, як на мене, тим, що в суспільстві існували дуже різні погляди на одні й ті самі події й за кожним із цих поглядів стояла певна група електорату. Скажімо, є ті, котрі надають великого значення нашій історичній спадщині часів козацтва й гетьманського періоду. І президент, щоб показати, що й він дбає про історичне минуле, що й він патріот, видає укази про відродження, наприклад, Чигирина. За Кучми такі укази були видані. Щось було зроблено ще тоді, а закінчував уже Віктор Ющенко. Але заініціював процес «відродження втрачених історичних пам'яток» Чигирина ще президент Кучма...

— *І саме на часи Кучми припадає поява програми, спрямованої на відтворення зруйнованих історичних пам'яток...*

— Так. Відтворювалися переважно зруйновані храми. Це, одначе, викликало гарячі дискусії і в пам'яткоохоронному середовищі, і в місцевих громадах...

— *І однією з причин критики було те, що відтворювалися наочно знищені пам'ятки, в той час, як по всій Україні не бракувало тих, які ще залишалися стояти, але потребували реставрації...*

— Логіка за цим, гадаю, була така: яку собі личку можна пришити, якщо ти просто дав гроші на ремонт церкви? Багато хто на це гроші дає... Це поточна робота. А от коли президент перетворюється на відбудовувача соборів, зруйнованих більшовиками, коли кажуть: «прийшов Кучма — і собори знову постали з руїн», — оце вже інша справа...

Були тоді гарячі дискусії між прихильниками і противниками цих відбудов. В обох таборах були люди шановані — з ученими званнями, з титулами, — які оперували науковим, пам'яткоохоронним і патріотичним дискурсами. У кожній стороні в цій дискусії була, так би мовити, своя правда. З погляду архітектури, пам'яткоохоронної науки, відбудований з нуля собор, навіть якщо досконально відомо, як він виглядав (як у випадку Михайлівського Золотоверхого собору в Києві), все одно є матеріально іншим об'єктом. Трошки краща була ситуація з Успенським собором Києво-Печерської лаври, де залишилися фрагменти стін, одна з бань...

— *За Кучмою прийшов Віктор Ющенко, на якого робили ставку носії своєї версії історичної пам'яті. Розділ Вашої книги, присвячений йому, названий «Спроба опритомнення». Наскільки, на вашу думку, ця спроба виявилася вдалою? З одного боку, багато уваги приділялося козаччині, визвольним змаганням ХХ ст., Голодомору 1932-1933 рр. З іншого — надмірна увага до Трипільської культури, що межувало з фантастикою...*

— Я не знайшов жодного указу чи розпорядження президента Ющенка, яке би стосувалося трипільської культури. Хіба що можна згадати, що якісь рухомі пам'ятки, що стосуються тієї археологічної культури, фігурували в деяких його проектах — наприклад, на українській експозиції на всесвітній виставці в Японії, або на

великій виставці De Profundis, яка була приурочена до відкриття «Мистецького Арсеналу».

— Проводячи свою «політику пам'яті», Ющенко запам'ятався кількома речами. По-перше, спробою посадити за один стіл ветеранів Червоної Армії і ветеранів УПА. По-друге — увагою до Голодомору 1932-1933 років, на вшанування жертв якого в Києві був побудований меморіал. По-третє — вшануванням козаччини: відбудова Батурина, акценти на постаті Івана Мазепи, зокрема, заснування ордена його імені... Наскільки, за Вашою оцінкою, ця політика виявилася ефективною?

— То не орден, а президентський знак «Хрест Івана Мазепи». Віктор Ющенко за п'ять років свого президентства видав приблизно 160 указів і розпоряджень, які стосуються політики пам'яті. Для порівняння: Леонід Кучма за десять років свого президентства видав менше ста таких указів. Тобто інтенсивність діяльності Ющенка у цій сфері була десь утричі вищою.

Але з того, що приписується ініціативам Ющенка, він сам насправді мало чого зініціював. Він значно активніше продовжував те, що вже починалося до нього. Навіть урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА та її робоча група на чолі з професором Станіславом Кульчицьким, яка діяла між 2000 і 2004 роками, була створена за ініціативою Леоніда Кучми. Інша річ, що результати її роботи не дуже сподобалися уряду і президенту Кучмі.

Проте Ющенко займався всім цим значно послідовніше, інтенсивніше, я би сказав — набагато упертіше. Він до багатьох речей підходив не як політик, котрий дбає лише про те, як залишитися при владі, але і як державний діяч, який намагається вирішити якісь державні завдання, задовольнити певні національні інтереси так, як він їх розуміє. Ми можемо погоджуватися з його баченням тих інтересів, можемо не погоджуватися. Але значною мірою його бачення національних інтересів України полягало в тому, щоби, як він це пояснював і в промовах, і в текстах указів, «відновити історичну правду», донести до суспільства «об'єктивне бачення» тих чи інших історичних подій.

Дехто це називає «переписуванням історії». Але, я гадаю, Ющенко вважав — зрештою, мав підстави так вважати, — що поширені в тодішньому суспільстві погляди, які фактично не відповідають правді, але є наслідком тривалого ідеологічного перекручування, є міфами, успадкованими від радянських часів, — що вони негативно впливають на національну ідентичність, на кон-

солідацію громадянської української нації. І він намагався вплинути на це, ініціюючи переосмислення такої спадщини, намагався пропонувати відповідь на ці важкі питання. Але об'єктивним результатом було не те, що суспільство приймало його версію, а те, що в суспільстві починалася активна дискусія. Наслідком його політики було не те, що всі схилилися до його відповіді, а те, що в ході дискусій у суспільстві формувалися нові суспільні уявлення про ті чи інші історичні події, які об'єктивно можна вважати ефектом його політики історичної пам'яті.

— Можна сказати, що процеси, започатковані «політикою пам'яті» Віктора Ющенка, сприяли формуванню більш усебічної візії історичних подій і явищ?

— Так. Зокрема, відомо, що в останні десять років відбулася істотна зміна в ставленні українського суспільства до Голодомору. І менша, але теж помітна зміна ставлення значної частини суспільства до боротьби УПА. Це не те, що всі стали вважати їх героями. Але принаймні значна частина суспільства визнає, що вони боролися за незалежність України, що вони не були лакеями і прислужниками фашистів.

— Коли Віктор Ющенко в 2010 році, під час президентської виборчої кампанії, вирішив присвоїти звання «Герой України» Степану Бандері, чого тут було більше: бажання віддати належне тому, хто боровся за волю України, чи врятувати свій рейтинг, який уже йшов на дно?

— Нагадаю, що це сталося між першим і другим туром виборів. Чого тут було більше — мені важко сказати, але допомогти йому на виборах цей указ уже точно не міг. Але треба виходити з того, що робив Ющенко в політиці пам'яті протягом усього свого президентства, дивитися, як виражалося в його промовах та указах його ставлення до боротьби УПА. Починалося, як було згадано вище, зі спроби примирити ветеранів Радянської армії і УПА. Це було в перші місяці його президентства, у квітні-травні 2005 року. Тоді він, що з одного боку, що з іншого, отримав різке несприйняття цієї примирливої політики. А політична еліта реготала над Ющенком, який намагався їх примирити. І деякі науковці теж тоді казали, що в цьому нема жодного сенсу. Ющенко слушно вважав, що від такого примирення за наявності доброї волі обох груп у суспільстві, весь народ тільки б виграв. Але, на жаль, ані суспіль-

ство, ані політичні еліти за Ющенком не пішли. Та й були дуже потужні сили — і в Україні, і поза нею — які не хотіли цього примирення. І вони відповідно діяли. І раніше діяли, і тепер діють.

— *Отже, Ющенко зійшов з політичної сцени, його змінює Янукович і тут наступає, як Ви пишете в своїй книзі, «повзуча реставрація». Щоправда, перші спроби були ще за президентства Ющенка — я маю на увазі ініціативу про відзначення навіть не круглої дати хрещення Русі. Потім ця комедія з «прапором Перемоги». Чим тоді керувався Янукович, якщо він взагалі чимось міг керуватися, будучи далеким і від історії, і від гуманітаристики взагалі?*

— Почнемо з того, що указ про відзначення 1025-ї річниці Хрещення України-Руси видав Віктор Ющенко в листопаді 2009 року; Табачник тоді був не в уряді, а в опозиції. Ще в 1988 році, коли святкувалося 1000-ліття хрещення Русі, покійний Іван Драч висловлював здивування: чому цю дату відзначають там, де тисячу років тому можна було охрестити хіба що бурого ведмедя? А 1025-та річниця мала відзначатися саме там, де відбулося хрещення. За задумом президента Ющенка, це мало стати відзначенням саме нашого хрещення, тобто продовженням тієї ідеологічної лінії, що християнство ми отримали з Константинополя, а не з Москви. Цю ж ідеологічну лінію ми бачимо й сьогодні — в контексті отримання Томосу про автокефалію Української церкви. Але Янукович потім видав указ із цього ж приводу, яким скасував попередній указ Ющенка, натомість запропонував свій підхід до цієї події. Так само було з указом Ющенка про 200-ліття Тараса Шевченка...

Ви знаєте, я всі укази, розпорядження президентів з політики пам'яті спробував умовно розбити на три групи за, сказати б, цивілізаційною спрямованістю. Перша група — ті, які утверджують умовно «національну» версію історії України. Хоча я не вважаю, що у нас сформовано єдиний, офіційно визнаний національний історичний наратив. Якщо щось подібне є, то це радше широке національне річище із багатьма рукавами, меандрами тощо. Інша група — це ті, що однозначно утверджують і підтверджують радянську версію минулого. І третя група — це ті, котрі водночас підтверджують як перший, так і другий наративи. Наприклад, ювілей Тараса Шевченка. Дні Шевченка відзначалися за кожного українського президента. Він — герой для всіх, так би мовити. Шевченко підходив і для радянської версії історії, де він — «революціонер-демократ», і для національного наративу, де він — «національний

пророк»... Так от, у кожного із трьох президентів — Кучми, Ющенко і Януковича — були укази та розпорядження і першої, і другої, і третьої груп.

Але для Януковича недавня історія виявилася набагато важливішою за давню. Тодішній директор Інституту національної пам'яті, професор-комуніст Валерій Солдатенко критикував Ющенка за його віктимну, трагедійну версію національної пам'яті, говорив про необхідність позитивної політики, відмови від віктимності й трагедійності. Але коли ми подивимося, які укази приймалися за Януковича, то виходить, що їх лейтмотивом виявилось те, що можна назвати «новою трагедійністю». Наприклад, трагедію Голодомору фактично намагалися «затушкувати» іншими трагедіями — Корюківською, Волинською, вигнанням на примусові роботи до Німеччини... Ну, і, звичайно ж, святкуванням Перемоги... Серед усіх президентських указів, які мені доводилося читати, найдовшим (десь на 6 сторінок) виявився указ Януковича № 604, прийнятий у 2012 році: «Про заходи з відзначення 70-річчя визволення України від фашистських загарбників і 70-річчя Перемоги у Великій вітчизняній війні». Це спільне з Росією та Білоруссю «победобесіє» повинно було тривати ледь не два роки — «дні визволення» мали бучно відзначатися салютами й парадом по всіх містах. Інша нова трагедійна подія, відзначена президентським указом — 70 років початку партизанського руху в Україні... Було сконструйовано кілька трагічних ювілеїв, пов'язаних не зі злочинами радянського режиму, а, звичайно, зі злочинами режиму німецького.

— *І був знову актуалізований термін «Велика Вітчизняна війна»...*

— Він був у вжитку й за Ющенка. Ющенко, мабуть, вирішив не відмовлятися, але й не наполягати на ньому.

— *Це при тому, що науковці вже тоді вживали термін «радянсько-німецька війна».*

— Що «радянсько-німецька», що «Велика Вітчизняна» — не було такої окремої війни. Була Друга світова, яка почалася 1 вересня 1939 року. Якщо ми «починаємо війну» від червня 1941 року, це означає, що все, що було раніше, ніби й війною не було. «Ето не счітається!» Але чому це «не счітається»? Тому, що коли ми розглядаємо й ту частину війни, що відбувалася раніше, то вини-

кає запитання: якою була позиція Радянського Союзу в цій війні? А він був союзником Гітлера. Щоб цього не казати, «почнемо» війну з червня 1941 року!

— *Пане Олександрє, моє останнє запитання стосується того, про що у Вашій книзі не згадується. Але все ж, як би Ви оцінили політику пам'яті нинішнього президента України?*

Я з цієї політики пам'яті, котра здійснюється останні п'ять років, детально вивчав лише один аспект, як на мене, доволі ключовий. Це — політика декомунізації. Якщо співвідносити президента Порошенка і державну політику пам'яті в нинішній період, то мені не здається, що нинішній президент є провідним гравцем на цьому полі. Головна ініціатива виходить не від нього, а від інших гравців. І, як ніколи, мені здається, різні структури громадянського суспільства відіграють активну роль у нинішній політиці пам'яті. Так само і з політикою декомунізації. Як на мене, президент прийняв правильне рішення, що підписав у квітні 2015 року чотири відомі закони в тому вигляді, в якому вони були прийняті, за всіх їхніх недоліків. Бо намагання їх «поліпшити» могло обернутися торпедуванням тієї політики.

Нинішня політика декомунізації — дуже важливий, ключовий, але лише один етап довгого процесу декомунізації, який почався реально десь із року 1990-го. І альтернативою цій державній політиці було би продовження стихійного знесення пам'ятників — з конфліктами тощо. Але, з іншого боку, повного розлучення суспільства із радянською символічною спадщиною не відбулося. Хоча б тому, що навіть згідно з декомунізаційними законами, десь дві третини пам'ятників радянського періоду — це пам'ятники Другої світової війни. А вони декомунізації не підлягали й залишилися. Переважно це надмогильні пам'ятники. Інша річ, як ми до них ставимось. Я вважаю це добре, що надмогильні воєнні пам'ятники виведені поза рамки декомунізації. Бо від такого повного позбуття радянської монументальної спадщини шкоди було би більше, аніж від того, що вони стоять. Адже це особиста й родинна пам'ять мільйонів людей.

Записано Юрієм Рудницьким 16 січня 2019 року

ПРО АВТОРІВ

БЕРЕГОВА Олена Миколаївна — доктор мистецтвознавства, професор, провідний науковий співробітник Інституту культурології НАМ України.

ГОНЧАРЕНКО Надія Кузьмівна — старший науковий співробітник Інституту культурології НАМ України.

ГРИЦЕНКО Олександр Андрійович — кандидат технічних наук, заслужений діяч мистецтв України, старший науковий співробітник Інституту культурології НАМ України.

ДЕМЕЩЕНКО Віолетта Валеріївна — кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту культурології НАМ України.

КУЗНЕЦОВА Інна Володимирівна — доктор філософії (PhD, філософія), старший науковий співробітник, доцент, заслужений працівник культури України, вчений секретар Інституту культурології НАМ України.

МІЩЕНКО Марина Олексіївна — кандидат юридичних наук, завідувач відділу Інституту культурології НАМ України.

РЯБЕНЬКИЙ Валентин Стефанович — провідний інженер Інституту культурології НАМ України.

ЧМІЛЬ Ганна Павлівна — академік НАМ України, доктор філософських наук, доцент, директор Інституту культурології НАМ України.

Наукове видання

**КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ТРАНСФОРМАЦІЯ, ДЕКОМУНІЗАЦІЯ, ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ**

Монографія

На обкладинці використано мурал Романа Мініна "Одна дорога"
у Мирнограді Донецької області (2016)

Редакційна група:

Надія Гончаренко,

Інна Кузнецова

(науково-літературне редагування)

Наталія Загоскіна

(художнє оформлення, верстка)

Підписано до друку 09.07.20. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 27,3. Обл.-вид. арк. 26. Наклад 150 пр. Зам. №

Інститут культурології

Національної академії мистецтв України

б-р Т. Шевченка, 50–52, к. 710, Київ, 01032

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №3329 від 09.12.08

Надруковано Тов «505»

10008, м. Житомир, вул. Шелушкова, 8-А, кв. 5